

PRÁCE UČENÉ SPOLEČNOSTI ŠAFAŘIKOVY V BRATISLAVĚ

SVAZEK 26.

11 - C - 116

VÁCLAV MENCL

STŘEDOVĚKÁ MĚSTA
NA SLOVENSKU

BRATISLAVA

1938

ÚSTŘEDNÍ KNIHOVNA
PRÁVNICKÉ FAKULTY UJEP
STARÝ FOND
Č. inv.: 0480

inv. č. 5742

Darem od *Nové společnosti právníků*
v *Bratislavě*

Vladimíru Klecandovi

O středověkých městech je už velmi bohatá literatura. Mnoho se už napsalo a nauvažovalo o geometrických typech jejich půdorysů, o vlivu terénu i o jejich malebném zjevu; byly sestavovány tabulky filiací jejich právních základů, byl sledován jejich formální poměr k městům starověkým, jejich tvary a vzájemná příbuzenství se dokonce odvozovala z temných oblastí lidského podvědomí, v němž prý latentně tkvějí už od počátků dějin světa. K jejich podstatě a interpretaci se však tím nedošlo.

Středověké město není totiž jen zhmotněním zakládacího privilegia nebo náhodnou spleť křivolakých ulic. Není však dokonce ani objektivně existujícím přírodním zjevem, který by mohl vzniknouti pochody krystalisačními nebo addičními v libovolném historickém okamžiku a na libovolném místě. Naopak. Je to pojem z jiného světa: je to projev výtvarné vůle středověkého člověka stejně tak jako každé jiné umělecké dílo gotické. Je proto integrální součástí středověkého duchovního života a jen z tohoto hlediska je mu možno porozuměti; je to fakt kulturní a lze jej chápati jen ve vztahu k době, z níž povstal.

Studium středověkých měst je tedy úkol převážně historický a lze na něm přezkoušeti metody výzkumu, které si v posledním čtvrtstoletí vytvořil dějezpýt umění.

*

Tato práce vznikla roku 1937 na základě studia, k němuž mi daly popud četné úřední i výzkumné cesty po slovenských městech. Za tuto příležitost děkuji proto Ministerstvu školství a národní osvěty a jeho odborovému přednostovi panu

dr. Zdeňku Wirthovi, který práci přehlédl, doplnil a spolu se zvěčnělým univ. profesorem dr. Františkem Žákavcem doporučil k tisku. Ujala se jí Učená společnost Šafaříkova v Bratislavě, jež ji zařadila mezi své publikace; panu univ. profesoru dr. Václavu Chaloupeckému děkuji za laskavý zájem, který o ni projevil i za mnohé její doplnění a korekci.

Zvláštními díky jsem však zavázán panu univ. profesoru dr. Vladimíru Klecandovi, generálnímu tajemníku Učené společnosti Šafaříkova, a to nejen za opravdové porozumění, s nímž toto dílo doprovázel, avšak — a to především — za všechnu tu obětavou a vyčerpávající práci, kterou pro členy Učené společnosti Šafaříkova koná a již se pro její anonymitu jen zřídka kdy dostává plného ocenění. Proto jej také prosím, aby dedikaci knihy vlídně přijal.

V Bratislavě v srpnu 1938.

V. M.

I. ÚVOD.

Středověké město jako předmět několika vědních oborů. — Literatura o vzniku a právním postavení slovenských měst. — Co je předmětem našeho studia. — Stavební obraz našich měst kdysi a dnes. — Prameny ke studiu stavebního zjevu středověkého města. — Prameny k zjištění stáří našich měst.

Středověké město je pojem velmi obsáhlý a složitý. Plyne to z jeho povahy a struktury: na poměrně malé ploše sídlí zde společnost lidí, zabezpečená zvláštním právním řádem a zpravidla dobře ochráněná i po stránce vojenské, jejímž zdrojem výživy je vedle zemědělství často toliko vlastní výroba a směna zboží. To vše z ní činí zvláštní třídu obyvatelstva, která čím dál tím více má vážný vliv v politických dějinách země. Ale také po stránce vnější se město odlišuje od ostatních sídel lidských: jako projev vyšší kultury je zpravidla velmi pečlivě řešeno disposičně a vyváženo umělecky, takže se stává důležitým prvkem stavebním a estetickým.

Každý z těchto podstatných znaků středověkého města je dnes předmětem samostatného studia. Ještě v minulém století se zabývali dějinným významem měst pouze dějepisci a jejich hmotným zjevem architekti; dnes se hlásí k spolupráci na tomto poli jako pomocné vědy historické dějiny hospodářské, sociální a dějiny práva, a vedle nich přijde tu na své i dějepisec umění a věd vojenských. Také studium půdorysných typů osad pokročilo, jsouc podporováno výzkumem historickým, do té míry, že už dnes architekti mohou dobře rozeznat jednotlivé složky, z nichž půdorys toho kterého města povstal a určovat tak příčiny jeho tvaru.

V poslední době se zabývají půdorysem osad a měst ovšem také zeměpisce, kteří si pro tento obor vytvořili zvláštní úsek, t. zv. zeměpis sídelní.

Světová literatura o tomto předmětu je tedy už velmi rozsáhlá a podrobně pročleněná. O slovenských městech nemáme však

přes to dosud žádné práce všeobecné, která by byla základním a společným východiskem všem studiím rázu speciálního. Z našich dějepisců se zabýval vznikem slovenských měst pouze V. Chaloupecký,¹⁾ který však zpracoval v rámci svého „Staré Slovensko“ látku jen potud, pokud šlo o počátky kolonizace, zejména báňské, a o nejstarší naše osady tržní; za to trvalým způsobem osvětlil poměry na Slovensku v době románské a v počátcích feudalismu, takže jeho práce je výborným východiskem i pro studium středověkých měst. Výsledků jeho studia použil také J. V. Šimák²⁾ ve své *Kronice československé*. Z dějepisců maďarských se zabývali vývojem městské samosprávy v Uhrách Am. Pleidell³⁾ a El. Mályusz.⁴⁾ Všeobecné poučení o právních vztazích našich středověkých měst přinesla také Chaloupeckého „Kniha Žilinská“, která na konkrétním případě předvádí regionální význam městského organismu.⁵⁾ Jiné souhrnné literatury o městském zřízení na Slovensku nemáme.⁶⁾

Jestliže tedy chceme v této práci zjistiti stáří a vznik půdorysných tvarů našich měst a jejich stavební výstroj, nezbyvá nám — vzhledem k zmíněnému nedostatku prací rázu všeobecného — než se zabývati i hospodářskými předpoklady vývoje měst a začátky jejich samosprávy. Při tom jsme si plně vědomi toho, že právě tato část dějin slovenských měst by si žádala řešení samostatného, k němuž by bylo třeba zkušeného odborníka. Jestliže přes to už dnes shrnujeme své poznatky, za několik let nastřádané, v celkový obraz, činíme tak s vědomím, že v otázkách právních a hospodářských není tím řečeno poslední slovo.

Zachytiti obraz středověkých měst je na Slovensku dnes už úlohou opravdu časovou, poněvadž rychlý hospodářský vývoj ně-

kterých z nich v minulém století a zejména nyní, po převratu, způsobil, že se úplně změnil tvar jejich obrysu a převrátil smysl původních komunikačních směrů. Zejména u těch měst, jež si už nezachovala původního věnce hradeb, bude zakrátko velmi nesnadné zjišťovati středověký rozsah a obvodní linii; taková města se totiž rozlévají za původní obrys dosti organicky, nové čtvrti bez překážky navazují na staré jádro, a to tím snadněji, zůstávají-li v platnosti i stará komunikační soustava. Avšak ani tam, kde se dosud uchoval věnec hradeb, ať už přímo, nebo alespoň v průběhu obvodové okružní ulice, nebyl s to udržeti městu jeho původní půdorysnou logiku, jestliže hrubý zásah nového života zvrátil v něm směr základních komunikací. Tento případ je u nás velmi častý: jeho příčinou obyčejně bylo, že stará silniční doprava, z níž se u nás pravidlem při zakládání půdorysu města vycházelo, ustoupila dopravě železniční. Poloha nádraží vůči starému městu se přirozeně volila tak, aby v prvé řadě vyhovovala technickým podmínkám a dopravním zájmům železnice a sotva se při tom dbalo půdorysného organismu města. Město si proto buduje od druhé poloviny XIX. věku nové vstupní komunikace, svojí tváří se obrací k nádraží a tyto spojky se postupem času mění v hlavní tepny městského půdorysu. Proto dnes organičtěji pozná staré město automobilista než turista pěší, odkázaný na dopravu drahou; dobrým příkladem toho jsou Košice. Avšak také vznikem nových ulic a změnou funkce ulic starých (na př. v Ružomberku) se převrací původní smysl městského půdorysu, takže začasť se jádro života stěhuje mimo původní střed, na periferii, obyčejně za linii starých hradeb (v Bratislavě). Tyto všechny okolnosti, jež s sebou nezbytně nese nová doba, nás nutí, abychom zachytili zjev našich starých měst pokud možno ihned.

Své studium ovšem opíráme o dnešní zjev města a jeho moderní půdorys. Zejména tam, kde dosud stojí hradby — a máme na Slovensku po této stránce skutečně vděčné studijní možnosti — lze s prospěchem vyjít z přítomné skutečnosti; jindy pomůže alespoň poloha nejstarších gotických památek, zejména klášterů. V každém případě je ovšem výhodné, jsou-li po ruce staré plány a vyobrazení, poněvadž velmi často mohou obraz města nečekaně doplniti nebo opravit, a to zejména tam, kde některá z podstatných složek jeho stavebního organismu už zmizela. Hodnotíme-li

¹⁾ V. Chaloupecký, *Staré Slovensko*, Spisy Filosof. fakulty university Komenského, č. III., Bratislava, 1923.

²⁾ J. V. Šimák, *Kronika Československá*, I. Doba stará, 2., Praha, 1924, str. 543.

³⁾ Pleidell Amb., *A magyar várostörténet első fejezete*. (Prvá kapitola dějin uherských měst), Századok, LXVIII, 1934, str. 1 n., 158 n., 276 n.

⁴⁾ Mályusz El., *Geschichte der Bürgertums in Ungarn*, Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XX. sv., 3. a 4. seš., Stuttgart, 1928, str. 356 n. — Na práci Pleidellovu a Mályuszovu navázal v semináři prof. R. Horny na právnické fakultě Komenského university J. Holák v práci *Počiatky a rozvoj mestskej samosprávy na Slovensku do konca XV. storočia*. Práce, jež dosud nebyla uveřejněna tiskem, byla mi autorem laskavě zapůjčena v rukopisu.

⁵⁾ V. Chaloupecký—R. Rauscher, *Kniha Žilinská*, Prameny Učené společnosti Šafaříkovy v Bratislavě, sv. 5, 1934.

⁶⁾ Monografie o jednotlivých městech jsou uvedeny až na příslušných místech v textu.

tyto staré grafiky, máme ovšem stále na vědomí, že každé z historických období mělo k soudobé skutečnosti jiný poměr a že podle toho, co bylo v popředí zájmu doby, se řídila i objektivní věrnost kresby; tím se vysvětluje nerovnoměrná dokumentární cena těchto starých prospektů, zhotovených často na kvapnou objednávku a rytých z pochybných předloh.

Staré plány měst jsou na Slovensku velkou vzácností. Z doby tereziánské a josefínské, v níž vznikly první plány měst českých, zpracované už podle zásad geometrie, jsou především nejstarší plány obou největších měst, Bratislavy a Košic; plány měst venkovských jsou ponejvíce mladší, a to proto, že i zaměření z první poloviny XIX. věku jsou u nás poměrně vzácná, poněvadž katastrální plány podle patentu císaře Františka I. z roku 1817, na nichž se v rakouské části státu pracovalo v letech 1817—1858, vznikaly v Uhrách teprve v době 1853—1864. Ale i tyto půdorysy jsou historicky cenné, protože s bořením městských bran a zdí a se stavbou železnice se leckde započalo teprve koncem tohoto století.

Nejstarší skupinu plánů má Bratislava; zde také se nejdříve setkáváme s úspěšnými pokusy o plánovitou regulaci. Jsou to především práce geometra A. E. *Fricse* (*Fritsche*) z let 1753 a 1766 a M. *Markquartův* plán z roku 1765, jež jsou dobrými prameny k určení středověkého rozsahu města i jeho opevnění, poněvadž těsně předcházejí velkému stavebnímu rozmachu Bratislavy v době klasicistní.⁷⁾ Také opevnění a uliční síť starých Košic známe ze starších plánů (z roku 1747 a 1751), jež se však zachovaly jen v moderním překreslení z r. 1874.⁸⁾ Z ostatních slovenských měst mají starší půdorysné zobrazení už jen Trnava, Bardějov, jehož axonometrická skizza se zachovala v rohu větší hospodářské mapy z r. 1768,⁹⁾ Levoča (z r. 1787) a Kežmarok, který si zachoval plán města a okolí z r. 1799.¹⁰⁾ Všechny tyto plány jsou originálními kresbami. Mezi první půdorysy měst, zpracované přesnou moderní methodou a zachycující všechny nepravidelnosti uliční sítě, náleží

⁷⁾ Uloženy v Městském museu v Bratislavě.

⁸⁾ Dnes v Státním východoslovenském museu v Košicích.

⁹⁾ Ve sbírkách městského musea v Bardějově.

¹⁰⁾ Ve sbírkách městského musea; tam je i moderní kopie plánu města z r. 1814.

litografické plány Košic a Levoče¹¹⁾ z let čtyřicátých XIX. věku a O. *Kerekeše* zaměření Prešova z r. 1846.¹²⁾ Na nich lze už pozorovati zásahy doby klasicistní a empiru do středověké struktury těchto měst.

Mnohem bohatší by ovšem byla sbírka městských prospektů, a to už proto, že městská veduta lákala i u nás nejrůznější kreslíře a rytce od dob renesančních. Pravou příčinou tohoto množství je však neobyčejný zájem západní Evropy o všechna ta místa, jež se proslavila, když Slovenskem probíhala rakousko-turecká hranice, která tu téměř po dvě stě let oddělovala svět křesťanský od nevěřících a na níž závisel do značné míry osud evropské vzdělanosti. Byly to vlastně jakési ilustrované zprávy z fronty, které roznesly obrazy našich jihoslovenských měst a pevností celou Evropou; jich počet vrcholil v osmdesátých letech XVII. věku, po zázračném zachránění Vídně z tureckého obležení (1683), kdy v krátké době pěti let (1683—1688) vyšlo, pokud víme, více než 25 takových obrazových sbírek. Tím si lze zároveň vysvětliti, že města při severní hranici Slovenska jsou na staré pohledy velmi chudá; cennější prospekty vznikly tu obyčejně až na konci XVIII. a v XIX. věku.

Vývoj slovenské veduty se začíná nejstaršími prospekty Bratislavy. Od r. 1531 byla totiž hlavním městem habsburských Uher, kde se konaly zemské sněmy a sídlil místodržitel; opravdové proslulosti však nabyla od roku 1563, kdy se stala městem korunovačním. Tyto korunovační slavnosti byly vhodným předmětem pro kreslíře, a tak se nám zachovala dlouhá řada bratislavských prospektů, kreslených obyčejně se strany Dunaje, jež tvořily ornamentální doprovod vlastní korunovační scéně. Je zahájena krásným renesančním dřevorytem korunovace Maxmilianovy z roku 1563, signovaným rytcovým monogramem *H. M.*,¹³⁾ ale lze ji sledovati až po korunovaci císařovny Karoliny Augusty z roku 1825.

Z doby renesanční jsou také obě známé kosmografie německé, jež obsahují nejstarší velmi přesné obrazy slovenských měst. Prvá z nich, *F. Hoogenbergha Civitates orbis terrarum*, vydaná poprvé r. 1572 v šesti svazcích J. Braunem v Kolíně n. R., obsahuje ve svém vydání z roku 1618 serii kreseb antwerpského

¹¹⁾ Otisk ve sbírkách Státního referátu na ochranu památek v Bratislavě a v městském museu v Levoči.

¹²⁾ Na městském úřadě v Prešově.

¹³⁾ Sbírký městského musea v Bratislavě; snad Hans Meyer.

malíře G. Houfnagla, jež asi v letech 1560—70 procestoval Evropu, aby pořídil potřebné předlohy. Zde, ve čtvrtém díle knihy,¹⁴⁾ je prospekt Bratislavy (list 44) a v šestém Košic (list 31, kreslený podle předlohy Belgičana Van der Rye), kromě jiných hradů a pevností slovenských, mezi něž náleží i nejstarší veduta Nitry.

V době kolem roku 1600 procestoval země české a z části i Slovensko Slezan Jan Willenberg, který pracoval ve službách Paprockého. Mezi jeho kresbami, uloženými v pražském klášteře strahovském, se zachoval prospekt města a hradu Zvolena, uveřejněný r. 1903 s ostatními Willenbergovými kresbami A. Podlahou a J. Zahradníkem.¹⁵⁾

Vedle G. Houfnagla a J. Willenberga pracoval v renesanční době na Slovensku i známý M. Merian, jehož dílem je soustavné obrazové zpracování téměř všech evropských států. Z našich měst nakreslil však pouze Bratislavu, jež vyšla r. 1649 v J. L. Gotofredově kronice Archontologia cosmica (Frankfurt n. M.);¹⁶⁾ bohužel, kromě tohoto jediného listu nemáme z jeho ruky jiné práce, která by způsobem tak přesným a dokumentárním charakterisovala naše města, jako zachycuje jeho Topografie města česká.¹⁷⁾ Jen několik slovenských barokních pevností zachytil jeho syn Kašpar. Roku 1660 vydal Merianův spolupracovník M. Zeiller v Ulmu neilustrovanou práci Neue Beschreibung des Koenigreichs Ungarn,¹⁸⁾ kterou vydal znovu roku 1664 v Lipsku J. Geza¹⁹⁾ s velmi nepřesnými obrazy Košic (67), Nitry (159) a Bratislavy (191).

Prospekty z doby barokní zahajuje prvá rytina původu domácího; je to obraz Prešova, nakreslený prešovským lékárníkem J. Weberem (rytý Hiebnerem) v díle Janus bifrons seu speculum physico politicum, Levoča, 1662. Od téhož J. Webera je i další prešovský prospekt, rytý Ch. H. Rothem, který vyšel ve Weberových Wappen der Königlichen

¹⁴⁾ Georgio Braunio Agripinate Urbium praecipuarum totius mundi liber quartus; Národní bibliotéka ve Vídni.

¹⁵⁾ Srov. A. Podlaha a J. Zahradník, Pohledy Jana Willenberga, Praha, 1903, a Zd. Wirth, Praha v obraze pěti století, Praha, 1932, str. 37.

¹⁶⁾ Vyšla pod č. 95 jako příloha za str. 380. Ve sbírkách Národní bibliotéky ve Vídni.

¹⁷⁾ M. Meriana a M. Zeilera Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae, Frankfurt n. M., 1650, s 38 prospekty českých měst.

¹⁸⁾ Ve sbírkách Národní bibliotéky ve Vídni.

¹⁹⁾ Národní bibliotéka ve Vídni.

Freyen Stadt Epperies in Ober Ungarn v Levoči roku 1668. Z této doby je však už také celá serie pohledů slovenských měst, pevností a fortifikačních návrhů; jejím autorem byl norimberský rytec Lukáš Schnitzer, který pracoval jednak pro dílo P. Fürsta Türkische und ungarische Chronica (Norimberk, 1663, s prospekty Bratislavy a Košic), jednak ilustroval druhé vydání (z r. 1665) známé práce Orteliovy, vydané rovněž norimberským P. Fuerstem ve Frankfurtě n. M. (v II. díle jsou tu za str. 64 Košice, za str. 74 a 288 Bratislava a za str. 300 Nitra).²⁰⁾ Těmito publikacemi se počíná vývoj slovenského městského prospektu v rámci popisů prvé války turecké (1661—64) za císaře Leopolda I.

Velmi zajímavé obrazy našich pevností a měst uveřejnil také Leopoldův životopisec Galeazo Gualdo Priorato v obou svých vlašských publikacích, v díle Historia di Leopoldo Cesare, Vídeň, 1670,²¹⁾ kde je přesný půdorys Nitry (II. díl, str. 419) i pohled na ni (II. díl, str. 258), a zejména v jeho pokračování Continuatione dell' historia di Leopoldo Cesare, Vídeň, 1676.²²⁾ Zde jsou dosti schematicky nakresleny Trenčín (list 24, půdorys hradu a městského opevnění, list 25, 167 a 168 pohled), Košice (list 90), Banská Bystrica (list 92), Zvolen (list 93), Krupina (list 153) a Banská Štiavnica (list 160), avšak s dobrým a přesným označením opevňovacích staveb, jež v době Leopoldově měly značný význam.

Z dob druhé války turecké (1683—99), jež vrholí porážkou Turků před Vídní a znamená mohutný nástup císařských v celých Uhrách, je tak početná řada drobných edicí, oslavujících vítězství křesťanských zbraní, že je nelze uváděti všechny; jejich obrazová část je však velmi slabá. Je tu patrná snaha po spěšném ukojení čtenářovy zvědavosti stůj co stůj; staré rytiny se proto znovu překreslují bez místní znalosti, ba komponují se dosti volně a fantasticky, takže jen

²⁰⁾ Národní bibliotéka ve Vídni; v Bratislavě v soukromém majetku. Jde tu o pokračování díla H. Ortelia, Chronologia oder historische Beschreibung aller Kriegs-Empörungen u. Belagerungen der Städt und Vestungen, auch Scharmützel, so in Ober- u. Unter Ungarn, auch Siebenbürgen, mit dem Türken von 1395 bis auff gegenwertige Zeit denckwürdig geschehen, jež vyšlo ve 4 dílech v Norimberku, 1615—22, a Amsterdamu, 1619—20. Toto pokračování (Ortelius redivivus et continuatus) vyšlo po prvé r. 1665 nákladem norimberského P. Fuersta ve Frankfurtě n. M. a r. 1684 ve Vídni.

²¹⁾ Národní bibliotéka ve Vídni.

²²⁾ Universitní knihovna v Bratislavě.

málokdy je možné jich vážně upotřebiti. Sem náleží většina obrázků ze všech edic podnikavého Augsburčana J. Ch. Wagnera,²³⁾ vydaných J. Koppmayerem, dále zeměpisného díla J. Krekwitze ze Sedmíhrad²⁴⁾ a vlašské edice *L' Ungheria compendiat* a od E. Scaly, vydané r. 1686 v Modeně,²⁵⁾ ale také obrázky, užitě k výzdobě B. v. Birckensteinova díla o geometrii z r. 1689.²⁶⁾ V publikacích, v těchto letech vydaných, jsou trvalejší hodnoty jen ilustrace J. Sandrarta v díle G. Birckena *Der Donau Strom*, Norimberg, 1683, s obrázky Bratislavy a Košic,²⁷⁾ a kresby G. Bouttatse z J. Peeterse *Collection de vues de ville en Hongrie, en Autriche, en Turquie et aux bords de la Mediterranee*, Antverpy, 1688, s obrázky Košic, Nitry, Bratislavy, Trnavy a Komárna. Ale ani ty nedosahují úrovně vedut z první polovice století.

Změna v dokumentární hodnotě kresby, jež pramení v těsnějším vztahu umělce ke skutečnosti, nastává u nás až v rytinách z třetiny XVIII. věku. Jsouce kresleny už vždy podle přírody, s nízkého horizontu, podávají vlastně jen nárys viděného předmětu; ačkoli je tu přesně zobrazena každá podrobnost, přece jen pro naše účely už tolik významu nemají, poněvadž nedovolují nahlédnouti do města shora, do jeho půdorysného rozvrhu za hradbami tak, jako axonometrické veduty renesanční a raně barokní. Za to jsou tyto obrazy spolehlivé pro studium hradeb a městských architektur. I tuto řadu zahazuje publikace domácího autora; je to popis Uher od evangelického faráře bratislavského, M. Béla, který vyšel s názvem *Notitia Hungariae novae historico geographica* ve Vídni, 1735—42.²⁸⁾ Obsažný a dodnes cenný text je doplněn několika prospekty měst, které většinou kreslil S. Miko-

²³⁾ J. Ch. Wagner, *Delineatio provinciarum Pannoniae et imperii Turcici in Oriente*, 1685, Národní bibliotéka ve Vídni. — J. Ch. Wagner, *Christlich und Tuerkischer Staedt- und Geschicht-Spiegel*, Augsburg, 1687, Národní bibliotéka ve Vídni.

²⁴⁾ G. Krekwitz, *Totius regni Hungariae superioris & inferioris accurata descriptio*, Frankfurt a Norimberg, 1686, Národní bibliotéka ve Vídni.

²⁵⁾ Národní bibliotéka ve Vídni.

²⁶⁾ Burckhard von Birckenstein, *Ertz-Herzogliche Handgriffe des Zirckels und Lineals*, vydáno Koppmayerem v Augsburgu r. 1689. Stúrovo báňské museum v Banské Štiavnici.

²⁷⁾ V letech 1684—88 vydáno šestkrát znovu. Národní bibliotéka ve Vídni.

²⁸⁾ Universitní knihovna v Bratislavě, Městské a státní museum v Banské Štiavnici, Vlastivědné museum v Bratislavě, Státní východoslovenské museum v Košicích, knihovna kat. semináře v Trnavě a j.

vyni a ryl A. Kaltschmidt; tak v prvním díle jsou pohledy na Bratislavu (od severu a jihu), v druhém díle je Sv. Jur, Pezinok a Trnava, v třetím Nitra (*Nicolai* fc.). Na první pohled je tu ovšem patrné, že kreslíř i rytec nepracovali s takovou zručnou lehkostí, s jakou se v té době shledáváme u mistrů cizích; tak už na př. na serii pohledů z Bratislavy, jež podle kreseb Slezana F. B. Wenera vyryl v Augsburgu J. C. Liopold (kol r. 1730, z dosud nezjištěné edice).²⁹⁾ Stejně tak zůstal dosud neurčen původ známé bratislavské rytiny, zhotovené asi v téže době v Norimberce J. P. Wolfem.³⁰⁾ Za těmito dokonalými kresbami zůstává velmi pozadu co do jemnosti i věrohodnosti grafické dílo G. Bodenehra; jeho kresby vznikly po většině podle předloh, a to už asi 100 let starých, takže podávají velmi zkreslené a nečasové poučení. Vyšly jednak ve vlastním díle *Bodenehrově* *Das durch den römischen Adler von den Türcken befreyte Königreich Ungarn oder . . . Plan und Prospect aller merckwürdigsten Städte, Vestungen . . . des Königreichs Ungarn*, Augsburg, 1717—1738, jednak v publikaci, vydané v té době v Augsburgu G. Ch. Kilianem pod názvem *Europens Pracht und Macht*; jsou to zároveň poslední závažnější obrázková díla, vzniklá pod tlakem širokého zájmu o turecké války (vyšly tu Bodenehrovy Košice, Prešov, Komárno, Bratislava).

V té době je proto třeba hledati významné prospekty měst i mimo literární trh; vznikají však z téhož intimního vztahu kreslíře ke skutečnosti a z radosti nad tím, že ji dovede věrně podati, jako tomu bylo v grafikách knižních. Nejstarší obrazy tohoto druhu má Kremnica; jsou to originální perokresby, tuší lavírované, z r. 1729 (od H. J. Rotha)³¹⁾ a 1742,³²⁾ jež vynikají ostrou přesností. Dokumentárně cenné jsou pak i grafiky mladší, z doby klasicismu, zejména oba prospekty Trnavy, zachované na tištěných seznamech

²⁹⁾ Snad tu jde o publikaci *Iconographia quarum Hungariae urbium coloribus illuminatorum*, jejíž obrazy podle přírody nakreslil F. B. Werner a vyryl J. C. Leopold v Augsburgu. Zůstala nám však nepřístupná. Ve vídeňské Národní bibliotéce mají svazek *Wernerových* bratislavských kreseb neoznačen. Jednotlivé volné listy má městské museum v Bratislavě.

³⁰⁾ Městské museum v Bratislavě.

³¹⁾ Sbírkou městského musea v Kremnici.

³²⁾ Vložka za titulním listem v *Historii kremnického františkánského konventu* od kvardiána B. Mayerla; v klášteře v Kremnici.

členů městského představenstva a rady z r. 1781³³⁾ a 1803;³⁴⁾ sem patří i lavírovaná kresba Prešova od A. Csorba z r. 1805.³⁵⁾

Na počátku XIX. věku nastává opět změna ve vztahu kreslíře ke krajině a do obrazu se dostává především prvek umělecký. Jemu se však podřizuje dřívější snaha po přehlednosti a úplnosti, takže obraz už není jen prostým sdělením a vypravováním o tom, jak kreslený předmět vlastně vypadá. Současně s názorem kreslíře mění se však značně i město samo: odstraňuje pás hradby, obklopuje se zelení stromů a jeho bohatá středověká silueta se uklidňuje; proto veduta města empirového, ačkoli výtvarně neobyčejně půvabná, už sotva kdy obohatí naše vědomosti a ukolí zvědavost.

To jsou prameny, z nichž poznáváme hmotný obraz našich středověkých měst. Je ovšem velmi důležité, abychom dovedli tento obraz také správně historicky zhodnotiti; po této stránce jsme odkázáni jednak na nejstarší stavební památky, pokud svojí polohou jsou vázány k dispozici města, jednak na obsah zakládacích listin a privilegií, které byly podkladem městské samosprávy a života hospodářského.

Staré stavební památky jsou historickým pramenem tím vzácnějším, čím méně se zachovalo o tom kterém městě psaných zpráv; někdy jsou dokonce jedinou oporou pro správné určení doby vzniku města,³⁶⁾ jindy zase alespoň vypomáhají tam, kde rozbor těchto zpráv neposkytuje určitých a jasných závěrů.³⁷⁾ O vztahu farního kostela a klášterů k počátkům města ještě pojednáme; je ovšem potřebné nalézt v jejich stavbách vždy nejstarší jádro, po případě — vzhledem k častým přestavbám — jeho zbytek, protože obyčejně v dosavadní literatuře jsou tyto kostely datovány mnohem pozdějším letopočtem, než kdy skutečně vznikly. Po této stránce přineslo nám mnoho užitečného studium našich středověkých památek vůbec, jež vyjde jako samostatná práce.³⁸⁾

Dějinné prameny písemné, královská privilegia a zakládací listiny, nejsou u nás dosud zevrubně zpracovány; bylo by k tomu zapotřebí speciálního studia, jež by hodnotilo stejně jejich dějinné

³³⁾ Museum Spolku sv. Vojtěcha v Trnavě.

³⁴⁾ Sbírky Státního referátu na ochranu památek v Bratislavě.

³⁵⁾ Městský úřad v Prešově.

³⁶⁾ Tak na př. v případě Banské Štiavnice.

³⁷⁾ Jako na př. v dějinách Prešova, Podolínce a j.

³⁸⁾ V. Mencl, Středověká architektúra na Slovensku, Praha-Prešov,

údaje, jako obsah právní. Pro naši práci, jejímž předmětem je především stavební zjev města, dostačí, najdeme-li v nich alespoň údaje o tom, kdy to které město vzniklo jako právní útvar; zprávy o stavebních počátcích našich měst bývají tu dosti řídké a omezují se obyčejně jen na stavbu hradeb a někdy i farního kostela. Konfrontací těchto listin s výsledky studia architektury dospíváme k poměrně bezpečnému datování počátků našich měst.

Přehled sbírek středověkých listin uherských, v nichž byly vydány i písemné prameny k dějinám našich měst, podává V. Chaloupecký (Staré Slovensko, Bratislava, 1923, str. 327 n.). Z nich jsou pro naše studium nejdůležitější tyto kodexy:

- G. Fejér, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, Budín, 1829—44; 11 dílů (I.—XI.) o 40 svazcích. Citován Fejér, Cod. dipl., číslo dílu a číslo svazku.
- S. L. Endlicher, Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana, Sangalli, 1849.
- G. Wenzel, Codex diplomaticus Arpadianus continuatus, Pešť, 1860—1874, 12 dílů (I.—XII.); zkratka Wenzel, Cod. Arp. cont.
- F. Knauz, Monumenta ecclesiae Strigoniensis, díl I. (979—1273), 1874, díl II. (1273—1321), Ostrihom, 1882, zkratka Mon. Strig.
- J. Nagy, Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis, Budapest, 1880 n.
- C. Wagner, Analecta Scepusii, díl I.—IV., Vídeň, 1774—78, a doplňky k nim od J. Bardossyho z r. 1802 a M. Schmaucka z r. 1889.
- C. Wagner, Diplomatarium comitatus Sarsiensis, Bratislava a Košice, 1780.

Ale i ve V. Chaloupeckého Starém Slovensku a V. Šmilauera Vodopisu Starého Slovenska (Praha a Bratislava, 1932), jež se opírá o moderní hodnocení listin z doby Arpádovců od Em. Szentpéteryho, Az Árpád-házi királyok

okleveleinek kritikai jegyzéke (Kritický soupis královských diplomů arpádovských, Budapest, 1923—30) a nahrazuje i starší soupis uherských padělků listinných od J. Karácsonyiho, najdeme většinu těchto listin, Slovenska se týkajících, v důležitých výňatcích, utříděných místně a zpracovaných kriticky.

Městské účetní záznamy dosud nejlépe zpracovali L. Fejérpataki (Magyarországi városok régi számadáskenyvei, Staré účetní knihy uherských měst, Budapest, 1885), jednotlivě pak v Bratislavě T. Ortway (1892), v Bardějově V. Myskovszky (1879), v Košicích L. Kemény (1892), v Kremnici M. Matunák (1928) a v Prešově B. Iványi (1931).

II. VŠEOBECNÉ PŘÍČINY ZAKLÁDÁNÍ MĚST V UHRÁCH.

A) HOSPODÁŘSKÁ A SPRÁVNÍ SOUSTAVA V UHRÁCH V DOBĚ ROMÁNSKÉ.

Hospodářské a sociální poměry v době románské. — Zřízení župní. — Majetkové rozdělení země. — Počátky obchodu. — Prvé cizinecké kolonie. — Vznik tržišť.

Státní hospodářství v době románské, v Uhrách tedy asi do konce XII. věku, se zakládá na pojmu, že vše je soukromým či rodovým majetkem vládnoucí dynastie a krále. Jak dobře ukázal V. Chaloupecký,³⁹⁾ bylo podle tehdejšího pojmu a představy státu vše považováno za soukromé hospodářství krále, tedy i všechna půda, výnosná a neobdělávaná; král ji spravoval způsobem soukromoprávním a z jejího výtěžku kryl svá vydání státní, vydržoval svůj dvůr a obstarával obranu země.

Základní hospodářskou jednotkou na tomto královském majetku v starší době byl dvorec, kurie. Zde se soustřeďovaly výtěžky celoroční polní práce, kterou vykonával nevolný lid, osazený po okolních vesnicích. Území několika takových dvorců tvořilo komitát: jeho střediskem byl komitátní hrad, spravovaný zástupcem královým, županem. Tento úředník vykonával v celém komitátě za určitý podíl na výnosu z královského hospodářství všechna práva královovy osoby: jemu byla svěřena pravomoc administrativní, policejní a soudní, fiskální i vojenská správa nad královskými velmoži či bojary a jejich nevolným lidem, usazenými na komitátní půdě. Ostatní královské hrady, pokud v komitátě byly, měly význam pouze obranný; k jejich výživě bylo přikázáno menší území z celkové plochy komitátu, takže měly podobné hospodářské postavení jako každý dvorec.

Po stránce technické šlo při tom o t. zv. prvovýrobu, o hospodářství naturální. Výtěžky polní práce a to, co poskytla příroda

³⁹⁾ V. Chaloupecký, Staré Slovensko, str. 307 n.

člověku v lesích a vodách, spotřeboval královský dvůr přímo, poněvadž postupně navštěvoval dvorec za dvorcem, komitát za komitátem, nemaje pevného sídla; tak bylo od dob říše francké zvykem v celé západní a střední Evropě. Při tom byl všude nadbytek země menší bonity, poněvadž vyšší a lesnaté polohy a okrajové hvozdy nebyly dotčeny lidskou rukou; pracovalo se toliko pro vlastní potřebu a spotřebu, nikoli pro zisk. Ačkoli příjem koruny tvořil i důchodek z mýt, převozů a trhů, z taxy za ražbu mince, daň cizích osadníků i částka pokut soudních, přece jen příjem z královských dominií byl hlavní oporou státního rozpočtu.

Je tedy přirozené, že obydlená část země, posetá dvorci a vesnicemi, zabírala jen nížinaté úvaly hlavních řek; úpatím horských hřbetů a okrajem nepřístupných hvozdu byla omezena na severu stejně tak, jako na jihu pobřežím rozlehlých močálů a široce rozlitéch toků řek. Proto starým Slovenskem byla vlastně jen široká rovina, rozprostírající se na sever od Žitného Ostrova a zasahující hlubokými choboty jako klíny do severních horských hřbetů, a to tam, kde Váh, Nitra, Hron a Ipel vytvořily širší koryta. Z tohoto laločnatého obrysu obydlené země vybíhalo pevné osídlení jen tam, kde z něho vycházely dálkové cesty; tak na západě, při cestě české, na severu, kudy se chodilo do Polska, i ve směru východním, kde na rozvodí Iplu a Slané navazovala cesta potiská; tu stály strážné hrady a tímto směrem se také rozšiřovalo osídlení, ohlodávajíc lesnaté okraje a tvoříc v okrajových pánvích druhotných vodních přítoků nová ohniska hospodářského života, t. zv. novohrady.

Z královské vůle vznikly na tomto území snad už v XI. věku, zejména pak v XII. a XIII. století majetky soukromé; bylo to jednak zboží, darované církvi, jednak panství vyšší šlechty, velmožů, když ten který hrad neb královský dvorec zůstal v trvalější dědičné držbě královských služebníků neb favoritů. Už v ranní době románské máme na Slovensku rozsáhlé územní zboží domácích benediktinských klášterů, Zoborského u Nitry a kláštera v Hron. Sv. Benědiku, bohatě nadaných půdou sv. Štěpánem a nitranským vévodou Gejzou, ale i nejstaršího kláštera v Uhrách, na Panonské Hoře; také ostrihomský arcibiskup má tu svůj majetek. Ve XII. věku k nim přistupují menší instituce: především samo nitranské biskupství, založené někdy na konci XI. věku, a kromě něho podružnější kláštery, nadané králem a členy jeho rodiny, jako

na př. premonstrátský Bzovík (1127—31) a Leles (z konce XII. věku), benediktinské Jánošovce a Széplak (1143) nebo cistercká Vallis Lucida u Lučence (konec XII. věku); také sem patří majetek několika proboštství, jež vznikla ve XII. věku.

Ale také přední šlechta měla tu své vlastní zboží. Byla to především stará šlechta kmenová, pokud se přizpůsobila po připojení Slovenska k Uhrám novým politickým poměrům; král jí ponechal její stará území, jako na př. na západě rodině Poznanů a Huntů, jak dovodil V. Chaloupecký. Také příbuzní královské rodiny, na př. na východě členové rodiny Aba, i jiní velmoži z družiny královy vlastní dědičně rozsáhlé územní úvaly, které dostávají od krále zejména na neosídleném pomezí, kde dosud bylo s dostatek volné půdy. Na jejich zboží vznikají nové hrady, sloužící co střediska správy panství i co obydlí majitele. Při tom záhy pozorujeme, že se tato soukromá panství hledí vymaniti ze správy a dozoru státního župana, což se brzy daří především církvi.

Během XII. věku přistupují k těmto novým nabyvatelům půdy drobní zemané, nejspíše původu úřednického, kteří za své zásluhy vojenské i jiné získávají dědičně od krále menší beneficia neb jiné služebné země s několika vesnicemi; v některé z nich si zakládají dřevěný dvorec, primitivně opevněný, a při něm soukromou kapli (kostelec, na rozdíl od hradního kostela farního), která se obyčejně prozradí panskou emporou.

Za tohoto primitivního stavu hospodářského a sociálního je přirozené, že obyvatelstvo, z větší části nevolné, nemělo velkých požadavků; předměty denní potřeby mu poskytla půda a vlastní domácí výroba, takže každý dvorec si vše, co potřeboval, vyrobil sám, vlastními lidmi a v mezích vlastního hospodářství. K živější směně zboží, tedy obchodu, docházelo pouze tam, kde přebývala větší hrstka lidí, žijících vyšším životem sociálním a kulturním; to bylo na královských župních hradech, zejména pomezích a u předních klášterů. Zde, při nich a pod nimi, se od pradávna soustřeďoval primitivní obchod otroky, koňmi, solí i sukrem a vznikala tak čilejší výměna hospodářských hodnot. Bylo však už v povaze samotného obchodu, že opatroval kraj především výrobky, kterých tento sám neměl, takže se neomezoval na hranice zemí a států; proto u nás byl vesměs v rukou cizinců. S prvními tržními a tedy cizineckými osadami se u nás setkáváme velmi časně;

kromě Němců se tu vzpomínají Židé, ale jsou tu usazeni i románští Valoni a kromě nich i Arabové.

Tak tomu bylo už v dobách před vznikem uherského státu,⁴⁰⁾ ba na samém úsvitu našich dějin. Když r. 1933 J. Cibulka řešil spleť otázku účelu známého Pribinova chrámu v Nitře,⁴¹⁾ dospěl k úsudku, že při jeho založení nešlo o šíření víry mezi pohanskými Slovany, tedy o činnost misijní, ale o to, aby se dostalo řádného kostela jakési starší obci, která už byla křesťanská. Poněvadž ale Pribina a jeho lid byli v té době ještě pohané, mohla to být jen kolonie cizinců, nejspíše tedy německých kupců, kterým tu salzburšský arcibiskup posvětil kapli. Přítomnost německého živlu v Nitře je totiž prokázána i tím, že Nitra v letech 830—80 byla neustále střediskem germanofilské politiky v říši velkomoravské. Je tedy pravděpodobné, že už při nitranském Pribinově dvoře vznikala primitivní cizinecká obec, která pak za maďarského vpádu ovšem zase zanikla; svědčilo by pro ni i to, že Nitra už tehdy byla výhodnou křižovatkou všech zemských cest.

Podobně tomu bylo v XI. věku v Ostrihomu, ačkoli zprávy o přítomnosti Vlachů a Židů v tamním podhradí jsou až z XIII. století. Na území Slovenska víme o Židech v podhradí Nitry, kde se Castrum Judaeorum vzpomíná už v zakládací listině města z roku 1248;⁴²⁾ nepochybně tu však byli už od dřívějších dob, protože podle dekretů Kolomanových z doby kolem roku 1100 měli bydlet v sídlech biskupských, aby se totiž obchod s otroky dál pod dozorem církve.⁴³⁾ V. Chaloupecký také ukázal, že už ve XII. věku byl v Nitře královský trh, třetinu jehož důchodu dostává r. 1183 od krále Gejzy II. nitranský kostel.⁴⁴⁾

Také v podhradí hradu Bratislavy se usazovali velmi záhy němečtí kupci, lákáni výhodnou polohou na západní hranici země a při důležitém dunajském brodu, jediném v stakilometrovém úseku řeky. O trhu se tu dovídáme však opět jen náhodou: vzpomíná se teprve v listině Gejzy II. z roku 1151.⁴⁵⁾

⁴⁰⁾ Srovn. V. Chaloupecký, Staré Slovensko, str. 246 n.

⁴¹⁾ J. Cibulka, Pribina a jeho kostel v Nitře, „Život“, roč. XV., 1933, str. 84 n.

⁴²⁾ Fejér, C o d. dipl. IV., 2, str. 455.

⁴³⁾ V. Chaloupecký, l. c. str. 248.

⁴⁴⁾ Fejér, C o d. dipl., II., str. 203.

⁴⁵⁾ Srv. V. Chaloupecký, l. c., str. 250.

O jiných tržních místech u nás v době románské se prameny nezmiňují.

Péče o bezpečnost tržního jednání i zboží náležela v těchto osadách samotnému králi, protože i trh a vše, co s ním souviselo — jako clo a mýtné — byly královským regálem. Proto koruně připadala i část tržního výnosu; král jako majitel půdy byl jeho pánem a vlastníkem. Lze však předpokládati, že i u nás už v době románské používali tito cizí obchodníci, v podhradských osadách usedlí, některých výsad rázu osobního, kterými se odlišovali od ostatního obyvatelstva, tvoříce po stránce právní a sociální zvláštní třídu; středověk v těchto kupcích vidí zásadně cizince a proto se jim povoluje, aby se dále řídili svými právními zvyky a byli souzeni svými vlastními rozhodčími. Naše prameny se však o tom nezmiňují,⁴⁶⁾ takže teprve od počátku XIII. věku jsme lépe zpraveni o poměru těchto „hostů“ k domácímu zemskému právu a starousedlé části obyvatelstva.

B) POČÁTKY SOUSTAVY FEUDÁLNÍ V UHRÁCH. VZNIK NAŠICH MĚST.

Změna hospodářské soustavy v Uhrách na počátku doby gotické. — Kolonizace a její sociální následky. — Rozkvět obchodu a řemesel. — Vznik měst po stránce hospodářské. — Počátky městského práva v Německu. — Východoevropská města kolonizační. — Právní charakter našich měst. — Způsob zakládání měst. — Rozvoj podnikání báňského.

V době kolem roku 1200 došlo i v Uhrách k všeobecné změně hospodářského a sociálního života. Příznaky tohoto přelomu se hromadily po celou druhou polovinu století dvanáctého, avšak teprve za krále Ondřeje II. (1205—35) se proměnily v široký proud, který už nebylo možno zastavit. Byly to dalekosáhlé změny celé společenské struktury, jichž souhrn nazýváme feudalismem.

Tento převrat spočívá především v tom, že král péči o obranu země přesunuje na své „korouhevní pány“, kteří potom intenzivnějším způsobem a podnikavěji dovedli těžiti z půdy jim dědičně propůjčené; tak se postupně zaměřoval naturální výnos z dominií

⁴⁶⁾ Vzpomínají se jen v statutech sv. Ladislava a jeho nástupce Kolomana z doby kolem r. 1100. Srvn. V. Chaloupecký, Staré Slovensko, str. 248.

za peněžní a jiný příjem. Na místo hospodářství státního nastupuje tak nyní podnikání soukromé, zatížené ovšem platy koruně a vojenskou povinností, neboť král se dělil s novými nabyvateli půdy nejen o své územní majetky, ale i o břemena, jež dosud nesl sám v rámci vlastního hospodářství.

Feudalismus samotný nepřinesl by však zemi takový prospěch a oživení po všech stránkách tvůrčí činnosti lidské, kdyby nebyl doprovázen jiným zjevem, charakteristickým pro tuto dobu v celé východní Evropě: kolonisační, zejména německou. Ukázala-li se potřeba zvýšiti výnos země, nemohlo se tak státi jinak, než rozmnožením pracovních sil a extensivním rozšířením vzdělávané půdy. Proto od poloviny XII. věku, zejména pak v století XIII. nastává u nás neobyčejně prudký příliv cizinců, který směřuje zejména do hornatých částí země, ponejvíce na okraji státu, a přináší s sebou nejen novou pracovní techniku, to jest lepší hospodářské zkušenosti a dokonalejší metodu v boji s přírodou, ale i blahobyt a zvýšenou úroveň sociální i kulturní.

S počátky kolonisační se u nás setkáváme už v době románské, a to po většině na soukromých statcích větších klášterů a velmožů. Jestliže při tom vede šlechtu jen touha zvýšiti výnos země už obdělávané a zvětšiti ji o okrajová pásma lesů, přistupuje k tomuto zjištěnému úsilí u klášterů, jak ukázal V. Chaloupecký, i další důvod, mravní: omeziti prodej otroků a postarati se o přirozené populační přebytky. Při tom ovšem jak církev, tak i šlechta, když nestačí domácí obyvatelstvo, povolávají na své majetky cizince a usazují je tam, lákajíce je výhodnějšími podmínkami právními i sociálními, než jaké mělo starousedlé obyvatelstvo. S pozvolnou kolonisační tohoto typu se shledáváme v románské době na př. na zboží kláštera Sv. Benědika nad Hronom, při čemž nezřídka šlo už klášteru také o to, aby zvýšil příjem ze svých podniků báňských⁴⁷⁾ a aby kolonisoval nová území zemědělská.

Tito němečtí přistěhovalci si už v polovině XII. věku vytvořili v pohraničních hvozdech uzavřené oblasti, pro něž bylo třeba budovati nová střediska správní i církevní. Tak už v polovině XII. věku víme o větší kolonii Němců v Sedmíhradsku, pro něž bylo založeno r. 1191 proboštství v Sibini; rovněž na Spiši vzniká na půdě dosud královské na konci XII. věku souvislý německý okrsek.

⁴⁷⁾ Tak sídla těchto cizích „hostů“ nacházíme už r. 1156 poblíž Levic a Varšan, v soustředství pozdějších zlatodolů. Srovn. V. Chaloupecký, l. c., str. 171.

Přílivem německých „hostů“ nabývá ovšem na ceně půda. To postřehl brzo i sám král: od počátku XIII. století toto nové hnutí usměřuje a stává se vedoucím kolonisačním podnikatelem. I nyní ještě vznikají nové obce hostů na jeho majetku — jsou to královské německé vsi, jež zabírají menší území z obvodu královských dvorců; převážná většina nových vsí povstává však tím způsobem, že král pověřuje touto kolonisační šlechtu a církev, rozdávaje jí velké lesní úvaly s podmínkou, aby je zalidnila. Tím vznikají rozsáhlá šlechtická i církevní panství, u šlechty dědičná, pokud rod trvá; tím ovšem také přešla znovu nejen velká část půdy starého královského komitátu, ale také část jeho pravomoci do rukou soukromých. Základem této kolonisační šlechtické a církevní je donační listina; v ní jsou už také obyčejně ustanoveny povinnosti obdarovaného vůči králi.

Kromě těchto donačních velmožům a církevním ústavům přicházejí také donace drobné, vztahující se na poměrně malé oblasti půdy, které král rozdává jednotlivým hostům nebo i svým lidem, vojákům či hradeckým úředníkům; ti se pak časem obyčejně vymanují z poddanského poměru a stávají se svobodnými.

Na všech těchto donacích vznikají velmi záhy nové vesnice. Liší se však už podstatně od vsí z doby románské; příčinou toho je vyjimečné právní postavení německých hostů, které bylo vždy kolonisačním podnikatelem sjednáno s majitelem půdy. Tito Němci si přinášejí s sebou zpravidla možnost jisté samosprávy, výsadu řídit se vlastními právními zvyklostmi a vlastními soudci a tak potom i osobní svobodu neb aspoň polosvobodu a z ní vyplývající nárok na nižší soudnictví; tím se jejich vsi, založené na německém právu, odlišují od nesvobodných románských vesnic, jež trvají i nadále vedle nich. Také po hospodářské stránce jsou proti nim velmi často ve značné výhodě: hosté svůj majetek užívají volně a dědičně, platíce z něho jen pevně stanovené dávky (úrok a jiné) majiteli země. Tím nastává nové sociální rozvrstvení obyvatelstva v zemi: nikoli už se stanoviska osobní svobody, ale podle majetku se rozeznává třída panská a poddaných. Jak ukázal V. Chaloupecký, právě v těchto okolnostech jsou počátky nejen středověké stavovské autonomie, ale i rozvoje populace a hospodářského blahobytu.⁴⁸⁾

⁴⁸⁾ V. Chaloupecký, l. c., str. 310.

Nový majitel země kolonisuje si svoji půdu buď sám, jde-li o jednotlivé hosty, nebo pomocí zvláštního podnikatele. Ten svolává osadníky, rozměruje půdu a sjednává podmínky jejího přídělu; za to dědičně dostává od majitele vsi v obci vlastní kurii s právem rychty a s ní spojený příjem, krčmu nebo mlýn. Vyšší soudnictví obstarával si sám vlastník vsi, představený kláštera, šlechtic nebo konečně král — tento prostřednictvím příslušného komitátního župana.

Zcela samostatným odvětvím tohoto kolonizačního úsilí je kolonisace městská. Jde sice i u nás souběžně s kolonizací zemědělskou, ale má úplně jiné předpoklady a cíle. Jejím podkladem není už toliko země a její výnos, ačkoli i z ní byla naše města živa, nýbrž směna zboží a řemeslná výroba. Zvýšením hospodářské úrovně i pracovní výkonnosti venkova na počátku XIII. století nastala totiž potřeba organisovati jednak prodej zemědělských plodin, jednak výrobu těch předmětů, kterých venkov nyní v míře daleko větší potřeboval, poněvadž přestal už býti po této stránce soběstačným. Šlo tedy o to, soustřediti na určitá vhodná místa trh a zároveň dáti těmto novým tržním osadám potřebné předpoklady pro vznik řemesel. Toto je hospodářský důvod vzniku měst, který byl ovšem zároveň usnadněn všeobecným rozšířením peněžní soustavy směnné a rozvojem cizího práva u nás, které městským osadám dalo právní i správní autonomii.

Živlem, který se v našich poměrech zabýval obchodem a řemesly, byli totiž, jak víme, od pradávna z největší části Němci. Bez německého obchodníka a řemeslníka nebylo by našich měst; on tvořil jejich základ i cíl. Přirozeně že ve středověku, který neznal nacionální otázky s tím zahrocením, jaké má dnes, nešlo při tom o podnik rázu národního; němečtí hosté byli třídou spíše po stránce sociální než národnostní, a z tohoto stanoviska třeba také chápati některá právní ustanovení v zakládacích listinách, jež se na prvý pohled zdají nadřzovati německému živlu v našich městech. Je ovšem na snadě, že toto stanovisko komory bylo velmi brzo pocitováno jako útisk národnostní a že příliv německého měšťanstva vyvolával u domácích odpor, který vedl v některých našich městech už na konci XIV. století k jakémusi národnostnímu vyrovnání;⁴⁹⁾ protože ale k obchodu i výrobě bylo potřebí lidí už

⁴⁹⁾ Tak na př. v Žilině, jak ukázal V. Chaloupecký svojí Knihou Žilinskou (Bratislava, 1934).

zkušených a věci dobře znalých, které u nás životní soustava románská prostě vytvořiti nedovedla, nezbylo než se spolehnouti i v této věci na cizí kolonisty. Nastal-li snad v tom kterém městě jejich nedostatek, je to okamžitě patrné v jeho hospodářském vývoji: sebe výhodnější výsady právní nezabrání tomu, aby z kvetoucího města se nestala prostá zemědělská osada, se všemi důsledky tohoto poklesu co do blahobytu, obecné kultury i stavebního rozvoje.

Němečtí hosté si k nám přinášeli ze své domoviny vlastní právní normy. I u nás byly sice už v románské době osady cizích kupců — poznali jsme je na př. v Bratislavě a Nitře — avšak přes jisté právní výhody, které jim král poskytoval, nemůže se u nás mluvit o vývoji práva městského. Byly to výsady rázu spíše osobního; tito hosté tvořili svobodnou osobní obec, jež se snad sama spravovala, která však přes to nebyla ještě městem, poněvadž její výsady nebyly vázané na určité místo. Ačkoli v našich poměrech pro tento druh právní autonomie nemáme téměř bližších dokladů, můžeme tak soudit alespoň z analogických případů v sousedních zemích, poněvadž i u nás se vyskytuje pro tento typ osad název „burgum“.⁵⁰⁾ Zda by i u nás postupným vývojem samosprávy těchto tržních osad vzniklo právo městské, jak se domnívá V. Chaloupecký, těžko usuzovati; tolik je však jisté, že samosprávný vývoj v Německu naše země předběhl o více než století, takže v XIII. věku se u nás náhle objevuje město jako útvar právně už hotový a ucelený, odvozený z oblasti německé kultury, i když snad na starší domácí přípravu místně navazuje. Přes to však, že tento nový prvek byl dosti násilně naočkován na peň domácího vývoje, už za nedlouho se tak vžil a srostl s našimi poměry, že se z těchto původně cizích měst stal organický a nepostradatelný činitel domácí kultury i hospodářského a sociálního života, bez něhož si náš středověk ani nedovedeme představit. Za tohoto stavu věci ovšem pochopíme, že přítomnost německých hostů byla důležitým předpokladem vzniku našich měst.

Jestliže tedy byl k nám přinesen právní pojem města teprve německými kolonisty na počátku XIII. století, bude potřebné ně-

⁵⁰⁾ Srovn. V. Vojtíšek, Bratislavské „burgum“, Sborník na počest J. Škul-tého, Turč. Sv. Martin, 1933, str. 249 n.

kolika slovy osvětliti vznik městských obcí v Německu, abychom dovedli správně do tohoto vývoje zařaditi města naše.⁵¹⁾

Počátky samosprávy německých měst úzce souvisejí s osamostatňovacími pokusy měst v severní Francii a ve Flandrech. Podobně, jako tou dobou v severní Itálii, vznikalo zde už dosti záhy v XI. století hnutí, které se snažilo vymoci městům právní i vojenskou nezávislost na jejich majitelích, jimiž byli zpravidla biskupové. Příčinou tohoto vzrůstajícího sebevědomí měst byl rozkvět obchodu, který přinesl sebou i vzrůst bohatství. A tak četná města biskupská, jako na př. Cambrai, Saint-Quentin, Beauvais, Noyon, Laon, Arras nebo Tournai, i města světských pánů, ku př. Gent, Bruggy, Ypry, S. Omer, Lille a Douai, si už záhy v románské době došla na svých vlastních uznání širší či užší samostatnosti správní nebo práva na vlastní hradby.

Ze severní Francie se toto hnutí přeneslo i do německých měst porýnských, při čemž jakýsi podíl na vzniku zdejšího městského práva jest asi také přičísti městům lombardským, s nimiž právě Porýní mělo četné styky kulturní i umělecké. Už od dob římské kolonisace byly v Porýní větší obce, které stále ještě žily na starých půdorysech římských kaster; že se udržely i v bouřlivých dobách po pádu říše římské, bylo zásluhou církve, jež si je

⁵¹⁾ Z rozsáhlé německé literatury o tomto předmětu jmenujeme: S. Rietschel, Die Civitas auf deutschen Boden, Leipzig, 1894; J. Stübgen, Der Städtebau, Handb. der Architektur, IV/9, Stuttgart, 1907; A. F. Brinckmann, Deutsche Stadtbaukunst in der Vergangenheit, Frankfurt a. M., 1911; C. Klaiber, Die Grundrissbildung der deutschen Stadt im Mittelalter, Berlin, 1912; F. Meurer, Der mittelalterliche Stadtgrundriss im nördlichen Deutschland, Berlin, 1914; G. Below, Deutsche Städtegründung im Mittelalter, Freiburg im Br., 1920; H. Ehlgötz, Städtebaukunst, vyšlo ve sbírce Wissenschaft und Bildung, Lipsko, 1921; A. F. Brinckmann, Stadtbaukunst vom Mittelalter bis zur Neuzeit, Handb. der Kunstwissenschaft, Wildpark-Potsdam, 2. vyd., 1925; J. Gantner, Grundformen der europäischen Stadt, Vídeň, 1928; G. Münster, Die Geschichte der Idealstadt, Berlin, 1928; P. Zucker, Entwicklung des Stadtbildes, München-Berlin, 1929; F. Beyerle, Zur Typenfrage in der Stadtverfassung, Zeitschr. der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Weimar, 1930; A. Griesebach, Die alte deutsche Stadt, Berlin, 1930; E. Hamm, Die Städtegründungen der Herzöge von Zähringen in Südwestdeutschland, Freiburg, 1932; H. Höhn, Die deutsche Stadt der Vergangenheit ve sbírce Alte deutsche Städte, „Die Blauen Bücher“, Königstein i. T. a Lipsko, 1935; K. Grueber, Die Gestalt der deutschen Stadt, Leipzig, 1937.

Mnoho historických půdorysů přinesl i časopis Der Städtebau, vydávaný od r. 1904 (zakladatel C. Sitte); je ovšem především určen studiu regulací a zakládání modernímu.

V české literatuře o vzniku evropských měst jedná pouze populární stat V. Vojtiška, Vznik a vývoj měst, zvláště v československých zemích, Encyklopedie čsl. mládeže, III. a IV., Praha, 1931 a 1932.

zvolila za sídla nových biskupství. A právě v nich se v XI. století vyvíjí městská samospráva organisovaným odbojem měšťanů proti biskupům, který často byl tak vášnivý, že se nelekal ani krve a násilí. A tak od sedmdesátých let XI. věku slyšíme o sporech s arcibiskupy v Kolíně a v Mohuči a také na biskupovi ve Wormsu a Špýru se podařilo měšťanům získati svobody právní i finanční; tento boj charakterisoval nejspíše i počátky samostatnosti měšťanů frankfurtských a bonnských, kde všude se ještě žilo na starých římských půdorysech. Přesto, že i na Dunaji dosud trvala některá města římská, jejichž hlavou tu bylo Řezno, o podobných pokusech jako v Porýní tu neslyšíme; nebylo zde asi těch hospodářských předpokladů, jako u měst rýnských.

Na vnější straně starého římského limitu, v území kdysi barbarském, měst do té doby vlastně nebylo. S výjimkou několika nových tržišť, založených německými císaři, jako byl Würzburg, Hamburg nebo Magdeburg, žilo se tu až do XII. století jen na románských falcích, biskupských hradech, kuriích a klášteřích, jako u nás; jinak byla země pokryta jen vesnicemi. Ale už ve XII. věku i tu počínají vznikat města, jež zpravidla navazují na tyto starší sídelní prvky; postup je tu takový, že obyčejně starší osada v podhradí či v podklášteří se domáhá na svém majiteli svobod správních a finančních, jestliže její hospodářský vývoj jí k tomu dal potřebné sebevědomí a odvalu. I zde tedy vznikají města přirozeným vývojem a postupem; právní uznání obyčejně tu následovalo až za rozkvětem hospodářským. Tato okolnost se projeví, jak ještě uvidíme, i v půdorysech těchto měst.

A tak na příklad vznikala ve XII. století v této části Německa nová města kolem starších sídel biskupů — dobrými vzory toho jsou Halberstadt, Bamberg, Münster, Bremy, Eichstätt, Erfurt, Minden, Osnabrück, Pasov nebo Paderborn; jiná jako Norimberg, Rothenburg, Míšeň, Gelnhausen, Ulm či Marburg se vyvinula ze starších podhradí kolem císařských falců a korunních hradů. Při románských klášteřích vznikl Münster, Hildesheim, Fulda, Freising, Elwangen nebo Quedlinburg, při čemž i tu byla základem půdorysná kostra starší tržní osady. Ale nová města vznikala i kolem celních stanic u vojenských cest a brodů (na př. Halle a. d. Saale), ba i z pouhých vesnic, jen byly-li tu potřebné hospodářské předpoklady, jako tomu bylo v případě měst Soestu, Nördlingen nebo

Dinkelsbühlu. Každému z nich vždy předcházela starší nesvobodná obec, která obyčejně obklopovala jádro dané sídlem světského nebo církevního velmože.

Měst, vzniklých umělou kolonizací na půdě dosud neosazené, tedy „na zeleném drnu“, je ve XII. věku v Němcích ještě velmi málo; pokud víme, vznikají pořádku i v jižní Francii a to na majetku šlechty (nejstarším se zdá býti Montauban, založený r. 1144 hrabaty z Toulouse). Šlechta stála i v čele zakladatelského hnutí německého; jak víme z práce E. Hamma a F. Beyerleho, byl to především mocný rod vévod z Zähringen, který na svém panství v Burgundsku, v jihozápadním Německu a Švýcařích zakládal prvá kolonizační města, jež měla ráz už od počátku čistě měšťanský a tedy tržní. Tato města vznikla při důležitých uzlech a přechodech obchodních cest, jež vedly ze Švábska na západ a řídila se právem burgundským; přední z nich, Freiburg im Br. (1120) se pak stal právním vzorem měst mladších. Mezi tato nová města na panství rodu z Zähringen patří na př. Bern (1191), Freiburg im Uechtland (1178), Offenburg, Rottweil a Villingen.

Těchto zkušeností využil pak ve východních Němcích příbuzný této švábské vévodské rodiny, Jindřich Lev († 1195), vévoda bavorský a saský, který v době své bavorské vlády (do 1142) založil Mnichov a v Sasku Braunschweig, i Lübeck (1158). Tím byl dán počátek měšťanské kolonizaci v dolním Polabí, která se tu záhy rozrostla v mohutný proud, vybočující z hranic staré země.

Zcela jinak se utvářely poměry ve století třináctém. I tenkrát se ještě měšťanského práva dostává osadám starším, zejména v Švábsku, Bavorech a zemích rakouských; to však platí pouze pro staré jádro země, jehož východní hranicí bylo Labe, Sála a šumavský hřeben, ačkoli i tu nabývají města nových práv spíše už jen z analogie, než vlastním vnitřním bojem a úsilím.

V zemích, které však leží na východ od této hranice, osamostatňovacích pokusů tohoto druhu nikdy nebylo — chyběl tu totiž hlavní předpoklad, souvislejší německé kolonie. Němečtí obchodníci byli v románské době v Čechách, v Polsku a v Uhrách jen řídké roztroušenými „hosty“, tvořící menší svobodné obce v moři domácího obyvatelstva. Teprve na počátku století třináctého se široce rozvětvenou německou kolonizací programově obrací do savadní řád v těchto státech, a je to především král, ale také biskupové, kláštery a rytířské řády, markrabí a šlechta, kteří na

svých panstvích podporují zemědělskou kolonizaci a zakládají Němcům nová svobodná města. Tato gründerská horečka, jež přímo posedla zeměpány v povodí Labe, Odry a Visly a která zachvátila také země na středním Dunaji, nahlodávající dokonce i lesy v transylvánských Karpatech, vedla za necelá dvě století k tomu, že na východním okraji latinské Evropy vzniklo na čtyři sta německých měst, jimiž se západní kultura naráz rozšířila až za Vislu a východní hranici Uher. Za této kolonizace se tedy i u nás, na Slovensku, objevil německý měšťan a s ním i vyvinuté měšťanské právo, zřízení a výstavba. Vše to je plodem kolonizace, a to i tehdy, nevznikají-li nová města na půdě dosud neosazené, ale tvoří-li se ze starších podhradí, podklášteří a vsí: jakmile v nich nabyli vrchu němečtí hosté, uděluje jim král měšťanské právo stejně tak, jako měšťanům novým. Ovšem, že zpravidla i v těchto případech jde vlastně o založení nové, poněvadž jen zřídka kdy se tento postup obejde bez důkladné přestavby starší obce; ba i v těch případech, že tato obec trvá nerušeně nadále, se povětšinou zakládá nové město poblíž ní, na volných pozemcích, takže i tu dochází vlastně ke kolonizaci „na zeleném drnu“, třebaže mnohdy uměle vytvořeném. Tím jsou ovšem dány i podmínky pro zcela nový, plánovitý půdorys těchto kolonizačních měst, jak ještě později uvidíme.

Pokud dnes víme, tento útok na románskou zemi ve východní Evropě se začal v polovici XII. věku, a to na pravém břehu Labe. Roku 1143—58 založil na baltském pobřeží saský vévoda Jindřich Lev město Lübeck, s právem města Soestu, a jeho právo se stalo vzorem budoucím měšťanům v Meklenbursku a Pomořanech stejně tak, jako v našich zemích švábské či saské právo měst Norimberka a Magdeburku. Po Lübecku pak následují Stendal (1151), Schwerin (1164), Lipsko (1160) a Rostock (po 1170); v první pol. XIII. věku je už nových měst veliký počet, ačkoli největší z nich, bohatá hospodářsky a pyšná stavebně, vznikala ve Slezsku a v Čechách až v druhé polovině tohoto století a v Uhrách až ve věku příštím.

Po této stránce je velmi poučný vývoj měst českých, který je také poměrně nejlépe vědecky zpracovaný.⁵²⁾ Seřadíme-li si

⁵²⁾ Z novější české literatury jmenujme citovanou práci V. Vojtíška, Vznik a vývoj měst, zvláště v československých zemích, a jeho výzkumy o stáří měst Pražských; také V. Šimák v Kronice československé I, 2, 1924 a I, 3, 1925 podává dosti obsáhlý materiál z nejstarších dějin měst v Čechách a na Moravě. Hospodářské poměry našich měst studuje B. Mendl. Mezi publikace, týkající se půdorysů měst, patří

totiž prvé zprávy o českých městech chronologicky, tu se ukáže, že nejstarší městské obce vznikají transplantací německého práva na starší tržní osady v podhradích, při nichž se přirozeně nejdřív počali usazovati němečtí hosté; nová města vznikají tedy především z nich i vedle nich. Tak je tomu před r. 1224 v Opavě, před 1225 v Hradci (Králové), kolem roku 1226 ve Znojmě, ve třicátých letech v Praze, před r. 1238 v Brně a před r. 1243 v Olomouci; všude je podkladem starší knížecí hrad. Stejně tak vznikají v těch dobách města i pod hrady starých krajových území (na příklad v Kouřimi, Chrudimi a j.) a jen zřídka kdy u brodů a starších celnic (1228 Hodonín a Litoměřice). Z měst založených zcela nově je třeba jmenovati za Přemysla Otakara I. a Václava I. jen Jihlavu (do 1240) a Stříbro (do 1252); jejich podkladem a smyslem bylo ovšem přírodní bohatství rudné, takže tato nejstarší báňská města možno zároveň pokládati za první české obce, vzniklé v pravém slova smyslu na zeleném drnu. Teprve za Přemysla Otakara II., tedy po polovině století, se u nás jejich počet rozšiřuje; počínajíc založením Menšího Města Pražského r. 1257 čím dále tím více se množí — ačkoli ani teď nechybí nových založení v podhradích —, takže zakrátko jsou už v početní převaze a zejména znamenitostí své výstavby se odlišují od staršího typu podhradských měst. Tento vývoj vrcholí pak v Čechách a na Moravě v třicetiletí 1260—90; později, zejména po třetině XIV. věku, vznikají tam větší města jen výjimkou, a to spíše ještě v jižních Čechách, na půdě Rožmberků, než na území královském.

Také v rakouském Podunají⁵³⁾ vzniká městský život podobným způsobem, ačkoli měst při starších jádrech — hradech a klášterích — je zde stále většina; v několika málo případech se dokonce navazuje na osady římské (Víděň). Ačkoli i tu je vlastní dobou měst století třinácté, jen zřídka kdy se město zakládá od základu nově. Z nových rakouských měst jen Vídeňské Nové Město lze porovnávat co do velikosti a výstavby s většími městy v Čechách. Těmito vlastnostmi se tedy země rakouské přibližují spíše poměrům v německém Podunají, zejména v Bavořích, než zemím českým a slovanskému severu.

práce A. Hoeniga *Deutscher Städtebau in Böhmen*, Berlin, 1921, jejíž výsledky jsou dnes už historickým studiem překonány; Moravy se po této stránce týká jediná práce od F. Kolářka, *Púdorysy moravských měst*, Brno, 1930.

⁵³⁾ Srovn. H. Riehl, *Baukunst in Oesterreich*, Vídeň, 1924, str. 100 n.

Tam, ve Slezsku a v Polsku, jsou města založená „na zeleném drnu“ tak početná, že se dokonce jejich pravidelná výstavba často pokládá — v podstatě nesprávně — za prvek severoněmecký. Z těch měst, jež vznikla pod staršími hrady, známe na příklad Zhořelec, Hnězdno nebo Krakov, ale i tu často, jako právě v Krakově, jde vlastně o úplně nové založení, jakoby hrady a starší osady pod ním ani nebylo. V Polsku ovšem vznikají největší města až ve století čtrnáctém.⁵⁴⁾

Poměry v Uhrách nejsou jiné. I v Panonii zakládali králové z rodu Arpádova německá města zpočátku jen při svých hradech a historických sídlech; tak už v prvé třetině XIII. věku víme o městském právu budínském, peštském a stolnobělehradském (kde byl korunovační a pohřební chrám uherských panovníků), a také pod metropolitním hradem v Ostrihomu již tehdy vznikalo nové město. Avšak brzy na to se vytvářejí nová ohniska městského života v německém Sedmihradsku, jehož města, zakládaná už zcela volně, se opírají především o těžbu báňskou; podobný okrsek měst vzniká také na Slovensku. Rovinatým poríčím Dunaje a Tisy se však nová města vyhýbala; tam základem života dodnes zůstal panský velkostatek doby románské, poněvadž tam bylo možné jen hospodářství zemědělské. A tak srdce Uher, Panonie a Potisi, nepoznalo sice německé kolonisace a nebylo také nuceno řešiti její důsledky národnostní, avšak byly mu odepřeny i výhody, jež městský živel a cizí kultura s sebou nesly. Poněvadž z nich nemohlo těžiti, ustrnulo velmi brzy hospodářsky i kulturně. V důsledku toho se poněmáhle odtud přesunovalo v dějinách XIV. až XV. věku i těžiště života politického do pohraničních částí země, t. j. na Slovensko a do Sedmihrad, kde se pak často, zejména v době pozdní gotiky a renesance, i později, za tureckých válek, rozhodoval politický osud celých Uher. Slovensko, sotva že bylo připoutáno k Uhrám po stránce správní, se tím opět počalo oddělovati, jak ukázal V. Chaloupecký, od maďarské části země v ohledu výrobním a především kulturním.

⁵⁴⁾ K. Maleczyński, *Najstarsze targi w Polsce i stosunek ich do miast przed kolonizacją na prawie niemieckiem*, Lvov, 1926; K. Tymieniecki, *Procesy twórcze formowania się społeczeństwa polskiego w wiekach średnich*, Varšava, 1921; A. Kuncewicz, *Plany przeglądowe miast polskich I.*, Varšava, 1929.

Avšak ještě dříve, než se budeme obíratí rozbořem našich měst, bude potřebné si uvědomiti některé poznatky rázu všeobecného. Tak především je si třeba uvědomiti právní postup a pracovní organizaci, jichž se při zakládání měst v našich zemích užívalo.

Zakládati město bylo totiž i u nás pouze právem královským, stejně tak jako králův souhlas byl potřebný při stavbě panského hradu nebo při založení kláštera. Proto také většina našich měst vznikala na korunní půdě; ovšem, že s královským souhlasem směla si města zakládati i církev a šlechta. Podle toho, na čí půdě jednotlivá města vznikla, rozdělujeme je na královská a poddanská; tato patřila šlechtě a církevním ústavům, ale byla v mizivé menšině vůči městům královským. Východiskem a pramenem městského práva je však v každém z těchto případů zakládací privilegium, které je pro městský živel stejně typickým základem, jako pro kolonizaci vesnickou lokační listina. Toto privilegium, to jest zakládací listina, určuje míru práv měšťanů, tedy jeho samosprávu a právní nezávislost, ale také ustanovuje jejich povinnosti vůči zakladateli; má povahu buď konstituční, jestliže je programem pro nové založení, jež tedy vzniká ze záměrné vůle královské, nebo deklarační, jestliže jím dodatečně, obyčejně na prosbu měšťanů, král uznává a potvrzuje už hotový stav, jak se před nedávnem vytvořil. V obojím případě však vždy jde o výsady, jež se k nám dostaly pochodem kolonizačním — bylyť obvyklé u přišedších Němců; ani v tom případě, že charakter počátečního privilegia je deklarační, nelze tedy mluvit o předchozím vlastním, domácím vývoji městského práva, protože i tu jde jen o dodatečné potvrzení těch práv, již si tyto Němci přinesli už sebou. Později se ovšem míra městského práva rozšiřovala na podkladě evolučním; to však už vždy šlo jen o obohacení dosavadních základních práv, kterým se jednotlivá města mezi sebou velmi individuálně rozlišovala.

Základním znakem městského práva je výhoda, že měšťané podléhají přímo majiteli půdy, což přichází ovšem především v úvahu u královských měst. Tato města byla tedy vyňata z jakékoli pravomoci a správy stoliční a také finančně přispívala královské komoře přímo; proto je spravoval královský taverník, středověký ministr financí, a v řídkých případech sám král. V jednotlivých městech představoval pak královskou moc městský

rychtář, na jehož volbu měli však v našich poměrech už od počátku měšťané rozhodující vliv; ten stál tedy v čele městské samosprávy a vykonával mimo jiné i soudnictví, maje k ruce radu přísězných měšťanů.

Každé z našich měst se při tom řídilo svými zvláštními předpisy právními, které byly pomůckou a vodítkem při rozhodování praktických případů, jak je život přinášel. Protože však nebylo v domácím vývoji pro ně vlastních vzorů, přijímala naše nejstarší města vzory cizí, přinesené k nám kolonisty z jejich mateřských měst; podle těchto předloh, tedy podle práva těchto starších slovenských měst se pak řídila města mladší. Tak mezi nimi vznikají dosti složité právní vztahy, t. zv. filiace, které se dají určovati i tehdy, nejsou-li právní předlohy a tedy i odvolací místa v tom kterém privilegiu přímo stanovena. Filiace zahraniční se později po ukončení kolonisace nahrazovaly z důvodů státní jednoty domácími; jindy zase město zaměňovalo své dosavadní právo za jiné výhodnější, byla-li k tomu vhodná příležitost a královský souhlas.

Jestliže tedy král písemným privilegiem vyjímá město z pravomoci župana a dává mu právní předlohu, máme tímto aktem zároveň počátky tohoto města datovány. Protože však se někdy stává, že se tato zakládací listina nezachovala, po případě, že nikdy sepsána nebyla, jako u nejstarších měst, jež vznikla nejspíše jen na svolení ústní, jsme odkázáni na jiné písemné záznamy, z nichž lze jejich existenci odvoditi. Z nich nejdůležitější je způsob, jak jsou naše města v listinách označována. Poněvadž po většině přebírají jména těch osad, na jichž místech vznikla, hledáme, kdy se poprvé označují jako „civitas“ a jeho občané jako „cives“. Avšak slovo „civitas“ znamená v starším našem středověku hrad a „cives“ jsou obyvatelé hradu, hradčané. Proto v této věci bývá postup často velmi nesnadný: středověk, který se v ničem neváže přesnými normami a obecnými zákony, nejen že si nevytvořil už v počátcích jednotného názvosloví, ale také naplňoval pojem města vždy odlišným a jiným obsahem, takže je těžko najíti přesné kritérium pro to, odpovídá-li ta která privilegovaná obec té představě města, kterou máme dnes. Tato nejistota, již pocítujeme, jestliže se snažíme nalézt pro středověké skupiny pojmů villa — civitas — oppidum, villicus — iudex či hospites — cives nějakého časového nebo místního rozlišení, je tím větší, že

nemáme jediného středověkého seznamu našich měst. Jakýsi prvý pokus o sjednocení na tomto poli znamená teprve Zikmundovo privilegium z roku 1405, kterým se tvoří z měst zvláštní zemský stav, zastoupený na sněmu, a upravuje se jednotně jejich poměr ke koruně;⁵⁵⁾ prvý výčet svobodných královských měst přináší však teprve zákon z r. 1514, který však přichází už v době, kdy je městské zřízení do té míry odstupňované, že nelze z něho zpětně usuzovati na prvotní stav v XIII. věku.

Z toho důvodu jest tedy potřebné spolehnouti se především na hmotný obraz města, na jeho půdorys a nejstarší stavební památky, jež umožňují bezpečné závěry o jeho hospodářském charakteru; teprve takto poučení můžeme hodnotiti nejisté údaje listin. Jestliže nebylo v osadě potřebných hospodářských předpokladů, zejména trhu, a jestliže chyběla osadě dostatečná míra německého živlu, pak nikdy nenabyla rázu města v dnešním slova smyslu a také po stránce výstavby se nepovznesla nad běžný zjev vesnický, poněvadž k přestavbě od základů se jí nedostávalo sil.

Co se konečně týče způsobu, jakým naše města byla zakládána, je třeba odlišovati města, vzniklá kolonizací „na zeleném drnu“ od těch, jež povstala příchodem „hostů“ do osady už stávající. Prvý případ se podobá po organizační stránce kolonizaci vesnické: vlastník země, nejspíše král, pověřil provedením kolonizačního podniku svého důvěrníka, škulteta čili lokátora, který rozměří půdu, povolá osadníky, osadí je a smluví s nimi povinnosti finanční, které král pro prvá léta obyčejně promine; lokátor dostává v městě rychtu, a to nejčastěji dědičně. Podnět vychází v tom případě z královy vůle přímo. Jestliže však král uděluje městské právo osadě už stávající, pak to činí buď z toho důvodu, aby počet hostů v ní rozmnožil — hodlaje je zlákatí výhodnými pracovními podmínkami, protože tato osada utrpěla na př. válkami — nebo proto, že hospodářský význam osady, to jest její trh nebo řemeslná výroba, dosáhly už toho stupně, že k jejich dalšímu rozvoji je nezbytně třeba té právní ochrany, kterou poskytuje městská samospráva. Jednání s králem vede v tom případě místní rychtář, volený i nadále obyčejně na rok, jako dosud, a snad i některý z předních obyvatelů; udělením městského práva se však zpravidla do té míry zasahuje do organismu osady, že její přebudování na

⁵⁵⁾ Fejér, Cod. dipl., X., 4, str. 367 n.

město i po stránce hmotné nedá dlouho na sebe čekati. Třebaže k podrobnému pochopení vzniku tohoto druhu měst chybí obyčejně bližší listinné údaje — jen zřídka kdy se nám zachovaly zprávy o příslušných změnách majetkových a o zvětšování městského obvodu — jest třeba tento postup všeobecně alespoň předpokládati; do jaké míry se zrcadlí v půdorysných obrazcích našich měst, ukážeme ještě při jiné příležitosti.

Kromě těchto měst, jejichž blahobyt tkví v obchodě a řemeslech, máme však na Slovensku ještě velmi početnou skupinu měst báňských. Předpoklady, z nichž tato města vznikla, jsou poněkud jiné a také svým zjevem se odlišují od měst tržních; je proto třeba o nich promluvit odděleně.

Těžba rud znamená totiž sesílený útok na staré hvozdy, poněvadž právě pohraniční hory skrývají v sobě to neznámé přírodní bohatství, které, umožňujíc při jakémsi štěstí rychlé zbohatnutí, bylo cílem převážné většiny německých hostů.⁵⁶⁾ Proto už v románské době se jím nahlodávají lesnaté úvaly, jež patřily ponejvíce klášterům, do těchto míst vysunutým. Proto také kláštery byly vlastně našimi prvými báňskými podnikateli, ač byla jejich těžba dosud velmi primitivní. Většimu rozmachu bránily kromě toho i poměry právní, protože těžiti z rud bylo regálem královým; prospěch z něho bral jen nálezce, nikoli vlastník pozemku, což mělo za následek časté zatajování nálezů i to, že zůstaly nevyužity.

V těchto poměrech znamená osobní uvolnění, samospráva a soudní exempce, kterou přinášelo zřízení městské, velikou výhodu i pro báňskou těžbu, zejména když král tyto výsady doplňuje i tím, že hostům dovoluje volně hledati a těžiti z rud i na sousedních pozemcích, ať náležejí komukoli. Němečtí měšťané přinášejí do báňských podniků nejen pokročilejší metody technické, lepší organizační práce, ale zejména potřebný kapitál. Ačkoli teprve na začátku XIV. stol. byly v Uhrách podmínky dolování příznivě upraveny i pro vlastníka půdy, přece jen tato ustanovení, platná jen případ od případu, měla za následek veliký průmyslový rozmach, který umožnily i okolní lesy, poskytující dosti dříví, když starší vypírání rudy bylo nahrazeno tavením. Proto od třetiny XIII. věku se v našich horách tvoří prvé německé báňské osady, jež král opa-

⁵⁶⁾ Srovn. V. Chaloupecký, Staré Slovensko, str. 166. Stříbrokopi a zlatokopi.

třuje na způsob český výsadami a zvláště upravenými předpisy a které na konci kolonizační doby splývají na středním Slovensku v souvislý územní celek, osazený Němci.

Je však už v povaze báňského podnikání, že jest mu počítati s možným neúspěchem. První investice při zakládání dolu jsou riskantní; nejistý je tedy i osud těchto měst, a byla-li už na počátku vysazena právně, není jistoty o tom, že se vzmohou hospodářsky a stavebně. Král ovšem má na tomto dolování zvýšený zájem, protože mu z něho kyne značný zisk; uděluje ochotně městské právo nejen tam, kde je další vývoj hornické osady už nálezy rudy zabezpečen, ale i tam, kde se v ně teprve doufá či věří. Tato okolnost je příčinou, že je u báňských měst velmi často značný nepoměr mezi širokým obsahem privilegií a jejich potomním vývojem a stavebním uspořádáním; leckde nalezneme na místě kdysi protežovaného města pouhou vesnici. Jindy ale předběhne hospodářská prosperita osady její vývoj právní; v tom případě je úkolem komory napravit tyto nedostatky cestou deklarační. Podobně jako u měst tržních, i zde tak dochází k četným filiacím práva báňského, při čemž se jako vzoru užívá horního práva nejstarších měst; prostudovati je by bylo vděčným úkolem pro historika práva, poněvadž by poskytly mnohé pohledy do obecných poměrů v zemi.

III. VZNIK A PŮDORYSNÝ ROZVRH JEDNOTLIVÝCH MĚST NA SLOVENSKU.

A) MĚSTA Z POZDNÍ DOBY ROMÁNSKÉ.

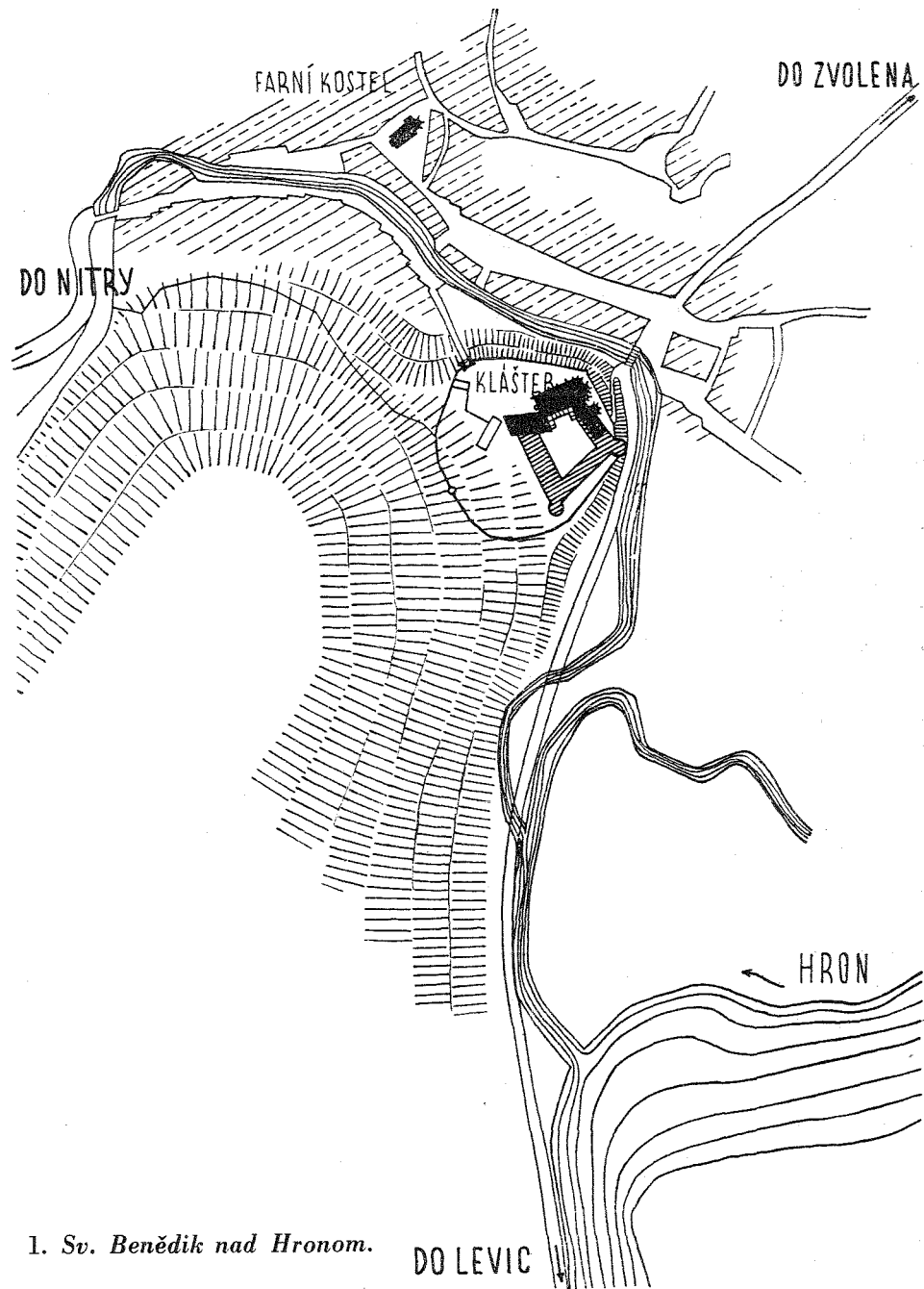
Dějiny našich nejstarších měst sahají ještě do pozdní doby románské, která se u nás končí přibližně tatarským vpádem v roku 1241; jejich zakladateli jsou tedy Ondřej II (1205—35) a Bela IV. (1235—70).

Z této doby jen zřídka kdy se dochovala původní zakládací listina nebo alespoň její doslovný přepis. Za tatarského vpádu ustal všecken pravidelný život v zemi; Slovensko se podobalo velikému spáleništi a je opravdu s podivem, že se tu zachovalo alespoň několik kostelů a klášterů zděných. V těchto bouřlivých časech se uhájily jen přední hrady královské, jako na př. Bratislava, Nitra, Komárno; zašlo i několik málo měst, která snad před tatarským vpádem vznikla, a bylo třeba je znovu vysazovati. A tu o jejich starší existenci se dovídáme z listin, kterými král obnovuje zašlá privilegia a potvrzuje bývalé svobody.

Jsou však případy, že neznáme ani takového potvrzení dodatečného — není totiž vyloučeno, že král, podobně asi jako v té době v Čechách, uděloval s počátku městské svobody pouze aktem ústním a že o něm nevydal žádného písemného potvrzení. Tehdy jsme ovšem odkázáni na důkazy nepřímé, jako je na př. stylový rozbor farního kostela.

První města vznikají u nás jednak kolonizační báňskou, na rudných ložiskách, jednak jako střediska obchodní, tedy tržiště.

Města tržní se vytvářejí především pod starými sídly zemské správy, pod stoličními hrady. Tak už v druhém desetiletí XIII. věku víme o tom, že v podhradí hradu Bratislavy se rozrůstá větší obec, burgum, do něhož se uchyluje i se svým kostelem bratislavská kapitula; svobody jejích hostů jsou však dosud povahy pouze osobní, takže nezakládají právní pojem města. Z dodatečných potvrzení

1. Sv. Benedik nad Hronom.

královských se také dovídáme, že před tatarským vpádem vznikla podobná svobodná obec v podhradí Zvolena, jejíž hosté už měli plnou samosprávu; avšak ani v tomto případě není docela jisté, zda i po stránce právní, společenské, hospodářské a zejména stavební šlo už o řádně vybudované město. Že se právě ve Zvolenu už v této době setkáváme s pokusy o kolonizaci městskou, možno si vysvětliti jen tím, že do Zvolenska pro jeho přírodní bohatství se soustřeďoval onen mohutný proud kolonistů, který sem přicházel starou cestou od Šah a údolím Krupinského potoka.

Kromě těchto měst, vzniklých pod starými stoličními hrady, se však v této době objevují i taková tržní města, jež už počítají pouze s výhodnou polohou na významných dálkových cestách. Tak při kolonizační cestě zvolenské, nedaleko starých zlatodolů pod horou Sitnem, vzniká v třicátých letech XIII. století kolonizační město Krupina, a o něco později svobodné osady Babiná a Dobrá Niva, jež sice mají privilegia, obdobná krupinským (z r. 1254)⁵⁷⁾ ale jejichž výstavba a hospodářský rozvoj nikdy tolik nepokročily, aby se staly skutečnými městy. Všechny tyto osady sprostředkovaly obchodní styk se Zvolenem i s oblastí báňskou. Podobně tomu bylo i v západním pohraničí při cestě české. Tam, uprostřed širokých úrodných rovin vzniká s uherské strany město Trnava, založená ze starší nesvobodné vsi, a záhy tu na sebe strhuje všechen hospodářský a obchodní život v západní části jihoslovenských nížin. Popud k jejímu vzniku vyšel se strany české: vyrostla na zboží, které na úpatí Malých Karpat dostala věnem od svého otce Bely III. česká královna Konstancie, jež tu velmi záhy kolonizuje jak se strany uherské, tak i moravské.

Současně vznikají na Slovensku prvá města báňská. Jak jsme už uvedli, byl u nás nejstarším báňským podnikatelem klášter ve Sv. Benedik nad Hronom. Jeho zboží zasahovalo hluboko do hvozdů na horním toku Hronu i v Hontském lese. Tam, severně od starého hradu Sitna, vznikají velmi časně v románské době pokusy o těžbu rudy. V prvé třetině XIII. století se tu zakládá nejspíše v spojitosti se vznikem sousedního města Krupiny nejstarší horní město, Banská Štiavnica, jejichž počátků však pohříchu dobře neznáme; ale také u samotného kláštera benedického

⁵⁷⁾ Fejér, C o d. dipl. IV., 2, str. 228 n.

vzniká snad záhy cizinecká obec; její privilegium z roku 1217 je však falzem,⁵⁸⁾ takže o jejím právním charakteru nemáme zpráv.

Pokud víme ze zakládací listiny města Trnavy, byly právním vzorem našich prvních měst svobody hostů Stoličného Bělehradu; předlohu prvního městského práva Banské Štiavnice dobře neznáme, protože město Jihlava, které se obyčejně považuje za její vzor, vzniklo až o několik let později. To ovšem neznamená, že by později nebyly mezi oběma těmito horními městy úzké vztahy, jež by snad mohly vésti i k filiacím horního práva.

1. Tržní osady pod stoličnými hrady.

Podhradí hradu Bratislavy.

- T. *Ortway*, *Geschichte der Stadt Pressburg*, Bratislava 1892.
V. *Chaloupecký*, *Nejstarším dějinám Bratislavy*, Sborník Filosof. fakulty univ. Komenského v Bratislavě, roč. I, č. 9, str. 7 n.
V. *Vojtíšek*, *Bratislavské „burgum“*, Sborník na počest J. Škultétyho, Turč. Sv. Martin, 1933, str. 249 n.
Václav a Dobroslava *Mencloví*, *Bratislava, stavební obraz města a hradu*, Praha, 1936.

Bratislava je jediné z československých měst, jehož tradice sahá až do dob římských. Není tím ovšem řečeno, že navazuje na římský tábor, který tu stával, dějinně nebo dokonce stavebně: stejně jako zbytky římských zdí, na něž se náhodně přišlo v minulém století,⁵⁹⁾ nesouvisejí ani v nejmenším s půdorysem města, tak i zánik tohoto kastelu a vznik středověkého města navzájem dělí období skoro tisícileté, dosti dlouhé, aby se na dávný vojenský život římský na tomto uzlu cest zapomnělo.

Než i tak má bratislavský hrad tradici velmi starou. Vznikl při prastarém dunajském brodu nejspíše už v době říše Velkomoravské, a to jako jeden z pomezních hradů strážných či kmenových; V. *Chaloupecký* právem poukázal na to, že v jeho latinském

⁵⁸⁾ Listina, vydaná r. 1217 pro cizí hosty, usedlé ve Sv. Benědiku nad Hronom, kterou se jim dostává měst. práv, je falzem, jak ukázal už *L. Fejérpataky*, *Oklevelek II. István király korából* (Listiny z doby Štěpána II.), Budapest, 1895, str. 41; srvn. *Szentpétery Em.*, *Regesta regum stirpis Árpadianae critico-diplomatica*, I. sv., Budapest, 1923, str. 114.

⁵⁹⁾ Srovn. T. *Ortway*, I. c., I. str. 41 n. Podle něho se přišlo na římské cihly při stavebních pracích v osmdesátých letech XIX. století, a to v domech č. 5 a v protějším č. 10 na ulici Lorencké.

jménu se dosud uchovala vzpomínka na bývalé kmenové knížetství, jemuž vládl kníže Poznan, snad tedy Poznaňsko. V dějinách se po první objevuje roku 907, když tudy Maďari vítězně vpadli do bavorského Podunají.⁶⁰⁾ Když pak v první polovině století XI. se znovu o něm hovoří u příležitosti českých vpádů do Uher za knížete Břetislava, měl už funkci župního hradu říše svatoštěpánské; v kamenný hrad byl však přestavěn teprve ve století XIII., a to brzy po tatarském vpádu (asi kolem roku 1245).⁶¹⁾

Pod tímto hradem na rozlehlé rovině, sevřené od severu hřebenem Malých Karpat a na jihu bočnými rameny dunajského toku, vzniklo už v době románské několik poddanských vsí, na jejichž polohu se později vázalo svobodné město Bratislava. Prvá z nich, *Széplak* (německy *Schöndorf*), ležela nejvýhodněji, na diluviální dunajské terase, obklopena vinicemi a zahradami; poprvé se v listinách vzpomíná sice až k roku 1279,⁶²⁾ avšak z toho, že její kostel přečkal tatarský plen,⁶³⁾ lze souditi, že byla staršího původu. Druhá vznikla asi až v polovici XIII. věku; byla to *Vydrica*, jejíž domky ležely na samém úpatí hradního vrchu při pobřežní cestě, vedoucí na *Děvín*.⁶⁴⁾ Nejstarší zmínky se však týkají třetí z těchto osad: bylo to *Podhradí* bratislavského hradu, jemuž se do nedávna říkalo *Schlossgrund*; leželo na samém úpatí hradního vrchu, a to při počátku cesty, vedoucí na hrad. I tato ves, původu jistě velmi starého, náležela stejně jako obě předchozí do pravomoci hradního župana, tvoříc součást rozsáhlého hradního zboží králova. Králi proto náležel i trh, který tu, při křižovatce cest a na pobřeží důležitého brodu vznikl sice už záhy v románské době, ale o němž se dovídáme teprve až v polovici XII. věku.⁶⁵⁾

Při tomto tržním místě se vytvořila jistě už dosti dávno cizinecká obec kupců a obchodníků, kteří tu pod královskou ochranou

⁶⁰⁾ E. *Klebel*, *Eine neu aufgefundene Salzburger Geschichtsquelle*, *Mitteilungen der Gesselsch. für Salzburger Landeskunde*, LXI, 1921, str. 33 n, a zpráva V. *Chaloupeckého* o tom v *Čes. čas. hist.* XXIX, 1923, str. 261.

⁶¹⁾ D. *Menclová*, *Hrad Bratislava*, revue „Bratislava“, IX, 1935, str. 477 n.

⁶²⁾ T. *Ortway*, I. c., I, str. 120.

⁶³⁾ T. *Ortway*, I. c., I, str. 305.

⁶⁴⁾ R. 1252 založil tu opat kláštera pilišského věž s několika domy a dvorci, a to na ochranu brodu, jehož clo mu náleželo. T. *Ortway*, I. c., I, str. 113.

⁶⁵⁾ V listině Gejzy II. r. 1151 se píše, že opat z kláštera sv. Martina na Panonské Hoře, jsa bez peněz, šel do Bratislavy, kde prodal jakési zboží. Srovn. V. *Chaloupecký*, *Staré Slovensko*, str. 250.

prostředkovali směnu zboží nejen mezi východním a západním dílem podunajského úvalu, ale i mezi severem a jihem Evropy. Tito hosté měli jistě už koncem XII. věku jakési svobody rázu osobního, týkající se asi soudnictví, nižší samosprávy i volného trhu a snad si už volili vlastního správce, villica, o němž uslyšíme později. Na počátku století třináctého se tato jejich osada už vzpomíná pod jménem „burgum“⁶⁶⁾ a brzy po tatarském vpádu se v ní připomínají měšťané, cives; protože však ještě dlouho do XIII. věku její privilegia měla pouze ráz výsad osobních, nebylo toto Podhradí svobodným městem, ale zůstávalo jako celek stále ve svazku s ostatními okolními dědinami, které spravoval hradní župan. Právních výhod požívala tu totiž jen německá část obyvatelstva; ostatní královský lid národnosti slovanské a maďarské výsad neměl.

Prvé zprávy o osudech tohoto Podhradí máme teprve z doby, kdy v něm vznikl první kostel. Toto burgum nemělo totiž až do XIII. století vlastní farního kostela; jeho církevní správu obstarával chrám, který stával na hradě a při němž vznikla někdy v první třetině XII. stol. kapitula. Když však docházkou podhradského lidu na hrad se počala oslabovati bezpečnost hradu, svolil na žádost královu r. 1204 papež Inocenc, aby se kapitula přestěhovala do Podhradí;⁶⁷⁾ r. 1221 se svolením papeže Honoria následoval sem za ní i proboštský kostel.⁶⁸⁾

Je pravděpodobné, že Podhradí za tatarského vpádu velmi utrpělo. Avšak ihned, jakmile nebezpečí pominulo, odměňuje se tu Bela IV. všem svým věrným: r. 1243 uděluje územní donace zdejšímu Němci Wochovi za pomoc, kterou mu poskytl v cestě přes Bratislavu a Hainburg; Wocho se tu uvádí jako „civis Posoniensis“.⁶⁹⁾ V té době se v Bratislavě připomínají také mnišky řádu cisterckého, kterým se r. 1244 potvrzuje jakýsi majetek při potoku Vydrica;⁷⁰⁾ v Podhradí byly však už delší dobu před tím, protože pozdější listiny je tu vzpomínají už v dobách před tatarským vpádem.⁷¹⁾

⁶⁶⁾ Tak r. 1221; srovn. Fejér, Cod. dipl., III, 1, str. 312, a citované pojednání V. Vojtiška.

⁶⁷⁾ Fejér, Cod. dipl., II, str. 430.

⁶⁸⁾ Fejér, Cod. dipl., III, 1, str. 312.

⁶⁹⁾ Srov. V. Chaloupecký, Staré Slovensko, str. 234.

⁷⁰⁾ Srovn. T. Ortway, I, c., II, 1, str. 289 a V. Chaloupecký, I, c., str. 256.

⁷¹⁾ Tak už r. 1238; srovn. T. Ortway I, c., II, 1, str. 289.

Tento vývoj bratislavského Podhradí, jenž se sice dosud nepíral o žádné psané právní potvrzení, ale jímž se po hospodářské stránce už tato osada poznenáhlu přibližovala pojmu města, vzal náhle za své, když se v letech 1271—73 západní pohraničí Uher stalo jevištěm prudkých bojů s Přemyslem Otakarem II. Sotva že se válka skončila, král Ladislav IV. se bratislavským hostům znovu odměňuje za projevenou věrnost, a tehdy slyšíme také poprvé o jejich správci, villicovi. Byl jím jakýsi Jakub, jehož věrné služby král odměňuje donacemi v západním bratislavském okolí; r. 1279 se uvádí jako „villicus Posoniensis“;⁷²⁾ r. 1280 jako „villicus de suburbio castri Posoniensis“⁷³⁾ a roku 1284 pod názvem „comes hospitum castri“.⁷⁴⁾ „Comes“ znamená tu asi tolik co rychtář. Z těchto titulů vidíme, že mu podléhali jen ti hosté v bratislavském Podhradí, kteří se usadili na půdě královské; hosté na zboží kapitulním podléhali přímo proboštovi.

Podhradí hradu Zvolena.

J. Bánik, Slobodné a kráľovské mesto Zvolen, Turč. Sv. Martin, 1891.

Nedaleko župního hradu Zvolena (přip. 1214) vznikla už před tatarským vpádem osada hostů, jejichž zničená privilegia obnovil r. 1244 král Bela IV.;⁷⁵⁾ vyňal je z pravomoci župana, povolil jim svobodně si voliti rychtáře i kněze, volně lámati kámen a káceti dřevo a osvobodil je od daní; také směli svobodně přijímati mezi sebe nové hosty. Pod jménem „villa“ přichází pak Zvolen ještě r. 1254,⁷⁶⁾ i r. 1263,⁷⁷⁾ kdy jí král obnovuje starší výsady a zvětšuje území.

Rozkvět města nastává teprve za krále Ludvíka, který tu v druhé polovině století XIV. postavil nádherný zámek a jenž měšťany podporoval i při stavbě farního kostela; r. 1381 jim za

⁷²⁾ T. Ortway, I, c., III., str. 389.

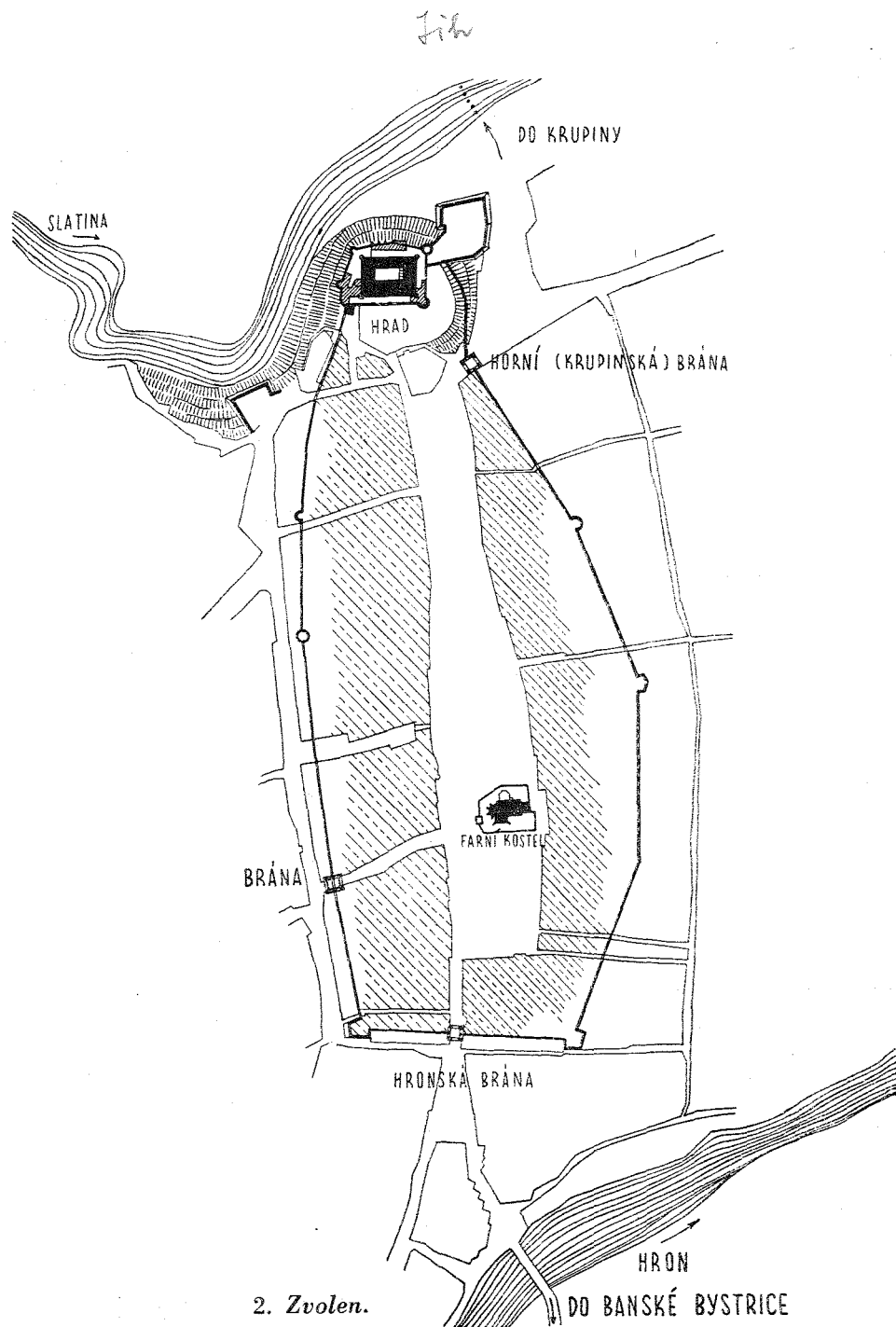
⁷³⁾ T. Ortway, I, c., III., str. 390.

⁷⁴⁾ T. Ortway, I, c., I., str. 187.

⁷⁵⁾ Fejér, Cod. dipl., IV, 1, 332.

⁷⁶⁾ Fejér, Cod. dipl., IV, 2, 213.

⁷⁷⁾ Fejér, Cod. dipl., IV, 3, 142.

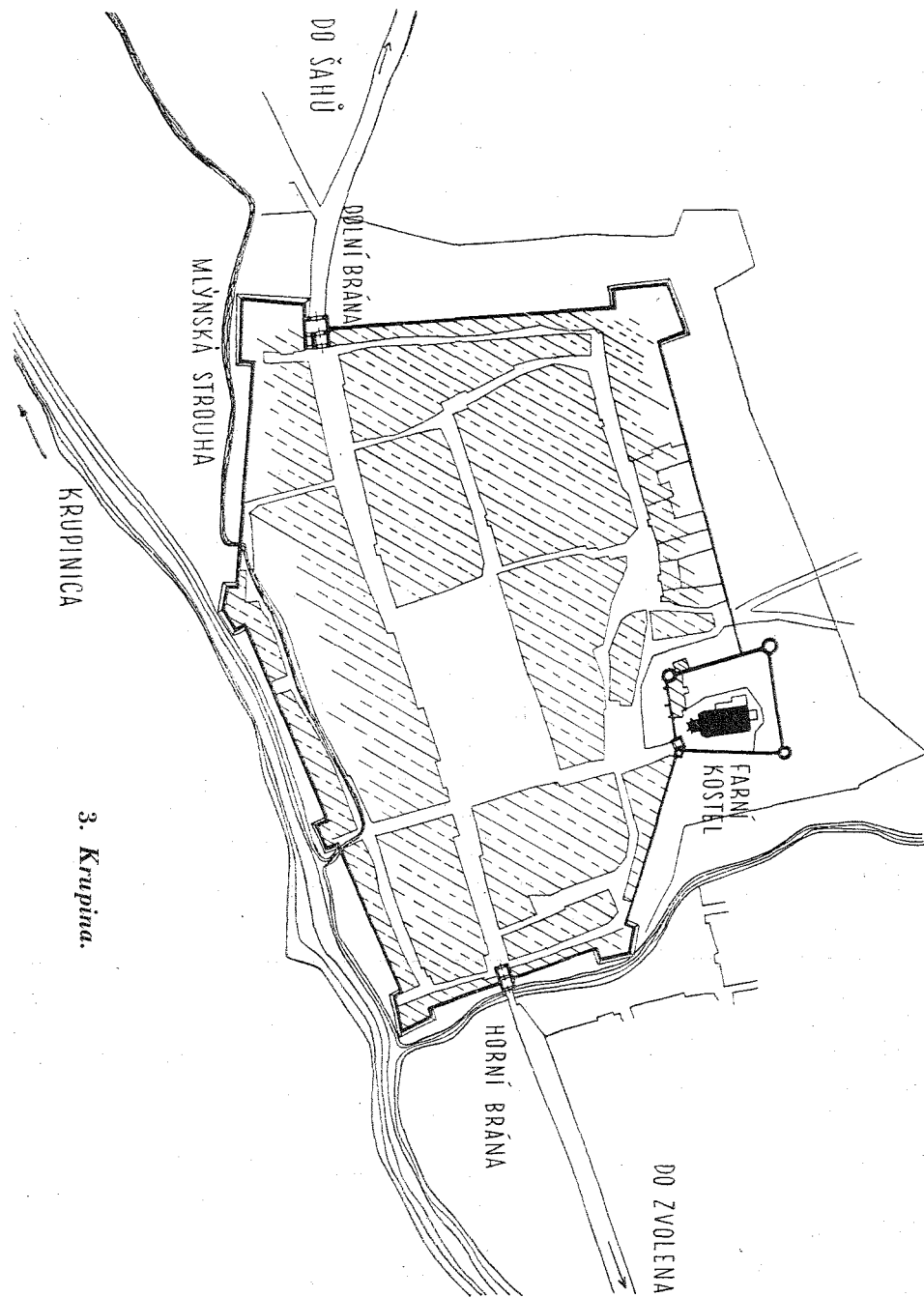
tím účelem povolil daň z cizího vína, kterou r. 1390, když kostel dostavěli, opět zrušil.

Město stojí na diluviální terase, kterou vytvořila říčka Slatina nedaleko nad vtokem do Hronu. Co z jeho půdorysu lze přičísti ještě století třináctému, nelze dobře rozhodnouti; tehdy, v počátcích kolonisace, nestál totiž ještě hlavní hrad zvolenské stolice zde, ale několik kilometrů k jihozápadu, na vysoké hoře nad soutokem Slatiny a Hronu — dosud se tam zachovaly zbytky neobyčejně rozsáhlých dvorů a stavení, jež lid nazývá Pustým hradem. Zříceniny tohoto hradu zobrazuje ještě Willenbergova kresba Zvolena z roku 1596, na níž jsou označeny jako „Opuštěný Starý Zvolen“. Sídlo stolice přenesl do města Zvolena teprve král Ludvík a postavil pro ně na ostrohu nad Slatinou nový pravidelný zámek.

Současně se zámek vznikl ve městě farní kostel. Protože o žádném starším kostele na jeho místě nevíme a protože náměstí, uprostřed něhož stojí, počítá, jak se zdá, disposičně s polohou nového zámku, jest pravděpodobné, že nejen tento kostel, ale i celý půdorys města nejsou starší než stavba zámku. Pak by ovšem bylo třeba předpokládati, že okolo poloviny XIV. věku byla dosavadní osada znovu postavena — mívala sice už před tím privilegia, ale chybělo jí patrně vybavení hospodářské a stavební. V této domněnce nás podporuje i směr, kterým probíhá v těchto místech dálková cesta zvolenská: přebrodivši Slatinu obíhá totiž kolem návrší, na němž stojí zámek a ústí do značně podélného náměstí, aby vyšla na jeho druhé straně k hronskému brodu a pokračovala na Banskou Bystricu; váže se tedy i ona na polohu zámku.

Hradeb toto město ve středověku nemělo. Zámek sám byl sice opevněn už v druhé půli XV. věku věncem zdi a příkopem, ale město počalo si stavěti kamenné hradby teprve v druhé polovině XVI. století; na Willenbergově kresbě z r. 1596 je zachycena jen hradba východní (označená jako „nová“) se svojí bránou a palisádou, kdežto ostatní strany města jsou opevněny jen dřevěnou palisádou. Hrad měl v té době jen západní bolverk. Dokončení městských hradeb spadá asi do roku 1667, kdy se město o jejich připojení k hradu dohaduje s hradními župany.

Postavením hradeb se nepravidelný obrys města v té podobě, jak se do té doby náhodně byl vytvořil, pevně ustanovil.

2. Prvá tržní města mimo hrady.

Krupina.

P. Križko, Středověké soudnictvo a krupinská pravda, Sbor. Mus. slov. spol., II, 1897, str. 3 n.
P. Bujnáč, Dejiny Krupinej, Hont. Slovák, 1922.

Krupinu založil král Bela IV. před tatarským vpádem; už r. 1238 se vzpomínají „Saxones de Corpona”.⁷⁸⁾ Starší privilegium, zničené za tatarského vpádu, jí obnovuje Bela IV. roku 1244;⁷⁹⁾ tehdy měli zdejší hosté právo svobodné volby rychtáře i faráře (tedy právo farní k svému kostelu), jsouce zároveň vyňati z pravomoci zvolenského župana; německému živlu byly při tom dány výhody co do věcí soudních. Ale přes to je obec jmenována nyní i později jen jako „villa”, a to ještě r. 1265 a 1266, kdy se její právo stává vzorem pro nové báňské obce v Liptově; také zdejší soudce se vzpomíná jen jako „villicus”, třebaže není pochyby o tom, že už v té době byla Krupina řádně vybudovaným městem.⁸⁰⁾

Svědčí o tom její farní kostel. Je to veliká trojlodní basilika, která se ve svých podstatných částech dosud zachovala; její pozdně románský styl, odvozený z kostelů nedaleké Banské Štiavnice, je svědectvím, že v celém svém dnešním rozsahu vznikla ještě před tatarským vpádem. Huť, která tento kostel postavila, byla původu rakouského.⁸¹⁾ Z těchto důvodů lze snad i ostatní půdorys města, poměrně dosti pravidelný, vztahovati do těchto dob, nejpozději však do časů obnovy Krupiny po tatarském vpádu. Kromě farního kostela není tu sice jiných opěrných bodů, na nichž bychom mohli toto datování založiti,⁸²⁾ avšak poměr náměstí ke kostelu, pod nímž organicky leží, i ke staré cestě zvolenské, jež tvoří dosud osu celého města, je dokladem toho, že celý půdorys města je pevně sklouben a že tedy vznikl naráz. Zvolenská cesta, po níž se od počátku XIII. věku ubírali všichni ti kolonisté, jejichž vsi později nacházíme ve velkožupě zvolenské, běží po pravém břehu potoka Krupinice

⁷⁸⁾ Fejér, Cod. dipl., IV, 1, 136 n.

⁷⁹⁾ Fejér, Cod. dipl., IV, 1, 329.

⁸⁰⁾ Její „cives” po prvé jmenování r. 1266.

⁸¹⁾ V. Mencl, Středověká architektúra na Slovensku, I, Praha-Prešov, 1937, str. 202 n.

⁸²⁾ R. 1266 se sice vzpomíná v městě dvorec villica Dětricha a jiná kurie Herbordova, ale nevíme, kde stály. Srovn. V. Šmilauer, Vodopis, str. 152.

(příp. 1135);⁸³⁾ v pásu mezi ní a potokem mělo město jeden blok domů, který však byl od vlastního koryta potoka ještě oddělen mlýnskou strouhou. Také s ostatních stran obdélného náměstí bylo jen po jedné šířce bloku; půdorysnou nepravidelnost bloku u kostela způsobil terén, poněvadž kostel stojí na dosti vysokém svahu.

Město ani kostel nebyly ve středověku vůbec ohrazeny. Když však po nešťastné bitvě mohačské Turci vpadli do Uher a po roce 1530 se zastavili na čáře Levice—Pukanec—Krupina—Víglaš, stala se Krupina klíčem k cestě na báňská města, která náhle začínají míti o její osud zájem. Proto r. 1551 žádají od císaře posádku do Krupiny; Ferdinand ještě téhož roku ukládá čabradskému kapitánovi Krušovičovi, aby veřejnou prací poddaných postavil kolem města ohradu, a toto své nařízení opakuje r. 1552.⁸⁴⁾ Avšak pro neustálé nájezdy turecké nebylo tomuto rozkazu zcela hned vyhověno; jen kolem farního kostela si krupinští postavili hradbu a oba vstupy do města přehradili branami (jižní má leto-počet 1551); současně postavili na vysokém vrchu nad městem strážnou věž, t. zv. vartovku (příp. 1564). Teprve v první polovině století příštího vznikly souvislé hradby s barokními bulverky.⁸⁵⁾

Trnava.

Š. Růčka. Trnava čili historicko-miestopisný nástin osudov tohoto mesta, Skalica, 1868.

Město Trnava vzniklo z románské vsi, jejíž desátky chrámu svatého Mikuláše daroval ostříhomský arcibiskup Jan roku 1211 ostříhomské kapitule.⁸⁶⁾ Okolní kraj, ležící při samé moravské hranici, měla od počátku XIII. věku dcera Bely III., Konstancie, od roku 1198 manželka českého Přemysla Otakara I.,⁸⁷⁾ která

⁸³⁾ Fejér, Cod. dipl., II, str. 83.

⁸⁴⁾ M. Matunák, Z dějin slob. a hl. mesta Kremnica, Kremnica, 1928, str. 364; listina v archivu města Krupiny.

⁸⁵⁾ V této podobě podává prospekt Krupiny mědiryt., uveřejněný v díle G. G. Priorata, Continuatione dell' historia di Leopoldo Cesare, Vídeň, 1676, příloha za str. 153.

⁸⁶⁾ Listinu ostříhomského arcibiskupa Jana uveřejnili Fejér, Cod. dipl., III, I, str. 68 (s chybným datem 1208) a Knauz, Monum. eccl. Strig., I, str. 197; bulu papeže Inocence III. z téhož roku, kterou se darování desátku potvrzuje, otiskl Knauz, l. c., I, str. 197.

⁸⁷⁾ Od r. 1222 měla Břeclavsko; zemřela r. 1240.

tu nejen horlivě kolonisovala,⁸⁸⁾ ale založila nedaleko odtud i hrad Červený Kameň;⁸⁹⁾ na tomto jejím majetku vzniká r. 1238 svobodné město Trnava. Zakládací listinu vydal toho roku zdejšími hostům a měšťanům (civibus) král Bela IV.;⁹⁰⁾ do jaké míry se při tom účastnila královna Konstancie, kterou český kronikář Pulkava jmenuje zakladatelkou města, těžko posouditi. Zakládací listina trnavská je tedy nejstarším našim dochovaným městským privilegiem.

Privilegiem z r. 1238 podřizuje král Trnavu přímo koruně a vyjímá ji z pravomoci župana, upravuje její vojenskou povinnost i věci soudní, svoluje, aby si měšťané volně volili svého rychtáře (villica) i kněze (s podmínkou, že bude potvrzen králem, příp. arcibiskupem), vymezuje rychtáři pravomoc, jemuž uděluje právo hrdelní, upravuje placení desátku a povoluje měšťanům volně se stěhovati a volně nakládati jejich majetkem co do prodeje i dědictví; co do placení tributu uděluje konečně městu tytéž výhody, které má Stoliční Bělehrad. Trnava má tudíž všechny vlastnosti středověkého města již od samého založení.

Od té doby nepodléhala tedy Trnava, ještě r. 1247 vzpomínaná jako villa,⁹¹⁾ pravomoci bratislavského župana; její městský charakter potvrzuje i ta okolnost, že se v ní usadil už před polovicí XIII. století žebrový řád klarisek.⁹²⁾

V městském archivu se kromě toho zachovala ještě listina domněle z r. 1267,⁹³⁾ a které však rozhodl A. Húščava, že je padělkem z XV. století. Král obnovuje v ní Trnavě starší privilegia, poněvadž prý původní zakládací listina z r. 1238 přišla při tatarském vpádu za zmar (!), a rozhojňuje je o práva, jež jsou už sama sebou velmi podezřelá (káceti volně lesy až k moravské hranici, osvobození od poplatků a daně, možnost volně nakládati s domy těch, kdož zemrou bez potomků, donace vsi Hrnčiarovec).

V druhé polovině XIII. století město mnoho trpí nájezdy Čechů; r. 1271 spolu s Bratislavou za bojů s Přemyslem Otaka-

⁸⁸⁾ R. 1228 zakládá Hodonín; srovn. V. Vojtišek, K otázce historické ceny hodonínské zakládací listiny, Sborník Bidlův, 1928, str. 209 n.

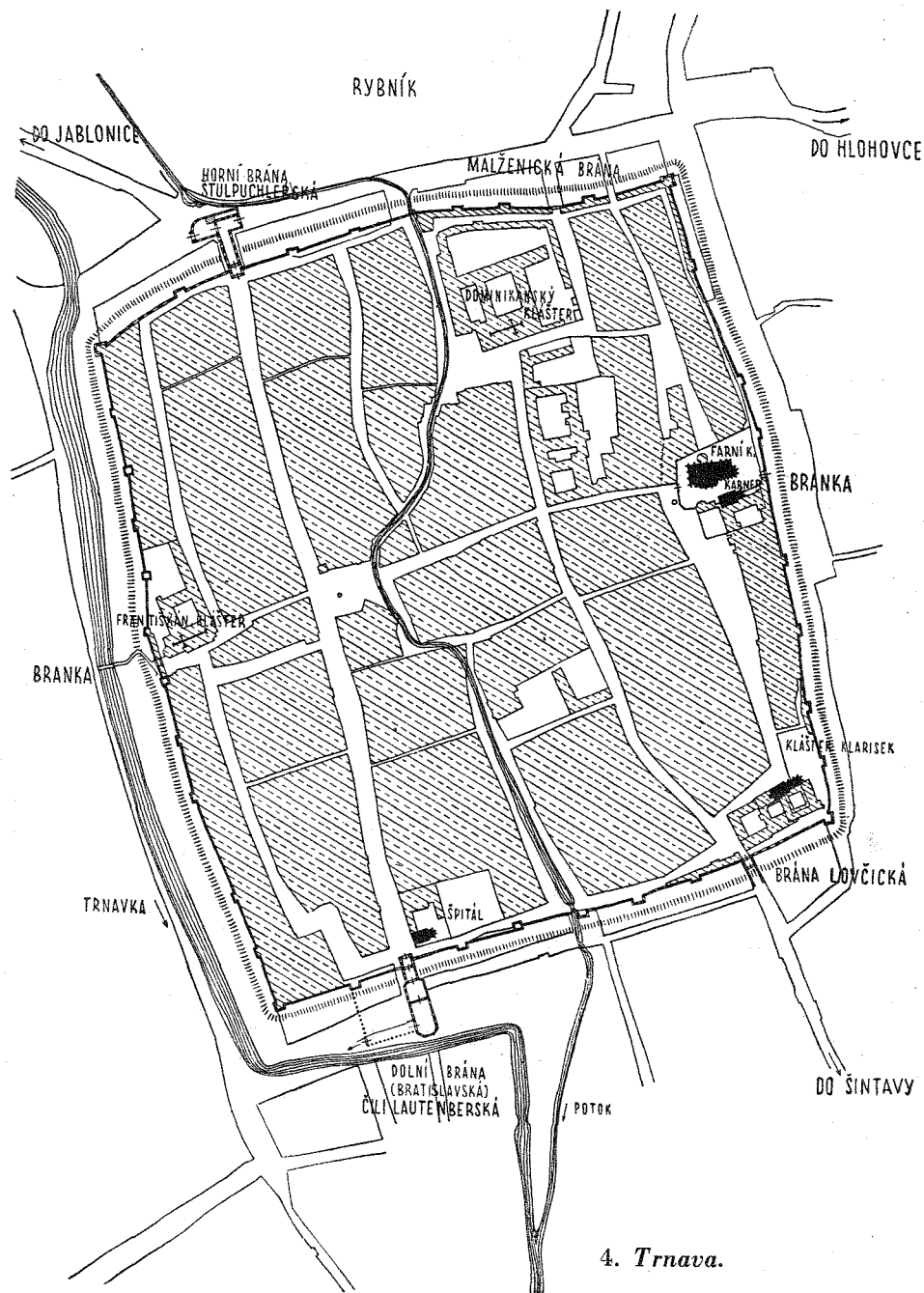
⁸⁹⁾ Srovn. Pulkavovu kroniku kap. 71 (Fontes rer. boh., V, str. 137), jak ukázal už V. Chaloupecký, Staré Slovensko, str. 158.

⁹⁰⁾ Fejér, Cod. dipl., IV, I, str. 132 n. Originál v městském archivu trnavském.

⁹¹⁾ Srovn. Fejér, Cod. dipl., IV, I, str. 470.

⁹²⁾ Vlastní od r. 1247 ves Boleráz, jejíž ochoz se popisuje r. 1256; Fejér, Cod. dipl., IV, I, str. 470 a IV, 2, str. 372 n.

⁹³⁾ Fejér, Cod. dipl., IV, 3, str. 393 n.

4. Trnava.

rem II. shořelo, takže po ukončení válek bylo třeba je téměř úplně obnoviti. Král Ladislav IV. rozmnožuje proto r. 1280 jeho práva a r. 1283 se Trnava opět označuje jako „civitas“. O málo později, r. 1313, víme zde už o všech žebavých rádech: kromě starších klarisek jsou zde už také františkáni a dominikáni.⁹⁴⁾ Konečně r. 1419 dostala od krále Zikmunda várečné právo a dva výroční trhy, r. 1432—35 ji obsadili Husité a r. 1435 Zikmund nařizuje zesílit její hradby.⁹⁵⁾

V půdorysu města lze dodnes dobře rozeznati staré jádro osady od části, založené později. Potok, dnes částečně zaklenutý, který tu protéká, dělí totiž Trnavu na dvě přibližně stejné polovice: v starší část východní na levém břehu a v mladší, západní, na břehu pravém.

Osu staré Trnavy tvořila cesta „česká“, jež tudy vedla z průsmyku jablonického do Šintavy. Při ní ležela na poč. XIII. stol., jak víme, starší ves, rozprostřená kolem kostela sv. Mikuláše; protože tento kostel se dosud zachoval, ovšem v podobě, již mu vtiskly teprve pozdější přestavby, máme tím určenu i polohu této vsi v půdorysu dnešního města. A skutečně, zmíněná cesta se ještě dosud na jih od farního kostela táhle rozšiřuje a tvoří tak dlouhou náves, kterou dnes lemují kanovnické domy; podobně rozšířená je tato cesta i na druhé straně, za kostelem, kde až v XVI. věku vznikl v prostoru, původně úplně volném, starý seminář arcibiskupský. Asi uprostřed této návsi stával tedy na někdejších hřbitově románský farní kostel původní Trnavy, který teprve mnohem později ustoupil gotické bazilice.

Na této návsi stály s obou stran domky, jež na západě sotva dosahovaly koryta zmíněného potoka; na jihu a na severu lemovaly náves asi v celém dnešním rozsahu, jak lze zjistiti z polohy nejstarších klášterů. Na straně k Šintavě se totiž na samém konci osady usadily už v době kolem tatarského vpádu klarisky a založily si tu kostel a klášter; na straně opáčně vznikl dominikánský klášter sv. Jana, který se sice vzpomíná dosti pozdě, ale jehož původ jistě sahá do dob přeměny této vsi v městskou obec. Stával v místě, kde v XVII. věku vznikl universitní kostel.

Takový rozsah měla tedy Trnava v dobách před válkami českými; je na snadě, že tehdy nebyla ještě ani opevněna. Když

⁹⁴⁾ Fejér, C o d. d i p l., VIII, 1, str. 524.

⁹⁵⁾ Fejér, C o d. d i p l., X, 7, str. 619.

však v bojích s Přemyslem Otakarem II. téměř od základů shořela, bylo ji nutno založiti takřka znovu; stalo se to na samém zlomu XIII. a XIV. věku. Město se přitom rozšířilo o novou čtvrť, jež vznikla na pravém, dosud nezastaveném břehu potoka. Tato nová část města už se vázala na změněné směry dálkových cest: osou jejího půdorysu se stala totiž nová cesta, jež se vytvořila teprve v době, kdy na jejím začátku vzniklo kolem roku 1290 město Bratislava.

Tím se na pravém břehu potoka, naproti staré Trnavě, vytvořila nová přímá ulice, přesně založená, a uprostřed ní vzniklo čtverhranné a poměrně malé náměstí, kam se přestěhovaly ze starší návsi trhy; je přirozené, že se tím také jádro obchodního života přeneslo sem, do nové části města. Mezi novým tržištěm a starým kostelem, který od polovice XIV. věku představovali v monumentální farní chrám rozšířené obce, vznikla tehdy přímá spojka, jež je dosud jedinou příčnou ulicí města; na jejím konci založili nový klášter františkánský, tedy řádu, který přišel do Trnavy teprve na zlomu XIII. a XIV. věku. Stejně tak při hlavní ulici v nové čtvrti na straně k Bratislavě zbudovali městský špitál s kostelíkem sv. Heleny, postavený ještě v první polovici XIV. věku; stál tedy i v Trnavě podle středověkého zvyku na dolním konci města. Současně si představily i klarisky svůj starší kostelík.

Tímto zvětšením nabylo město neobyčejně velkého rozsahu, který byl ještě ve XIV. století pevně konturován a sevřen pravidelným věncem hradeb. Čtverec opevnění určovala co do šířky poloha kostelů farního a františkánského a co do délky klášter klarisek a dominikánů; tím vznikl na svoji dobu neobyčejně veliký obrazec, takže na každé z jeho stran bylo třeba k řádné obhajobě víc než desíti věží. Protože význam staré cesty šintavské pomalu upadal, měly brány, jimiž procházela (Malženická a Lovčická, sbořené roku 1861—62), už jen podružný význam; proto hlavní brány, Dolní a Horní (čili Lautenberská a Štulpuchlerská, sbořené roku 1820), vznikly při nové cestě bratislavské. Po celém obvodu města v té době vykopali hluboké příkopy a potok Trnavku převedli k západnímu obvodu nových hradeb; městské zdi tím přibýlo na pevnosti.

Nebýt mladších vložek, kterými pozdější doby — počínajíc XVII. stoletím — podstatně zasáhly do tohoto středověkého orga-

nismu města a jimiž vnutily jeho prospektu i interieurům nezvykle velké měřítko, byla by Trnava svým půdorysným schematem, třeba nesourodým a nesoučasným, až podnes skvělým příkladem středověké stavby měst.

3. Vznik dolnouherských měst báňských.

Banská Štiavnica.

J. Kachelmann, Das Alter und die Schicksale des ungrischen, zunächst Schemnitzer Bergbaues, Bratislava, 1870.

J. Rupp, l. c. I, str. 182 n.

V. Mencl, Středověká architektúra na Slovensku, I, Praha—Prešov, 1937, str. 189 n., kde je i seznam historické literatury o Banské Štiavnici.

V kraji, kde dnes leží toto přední báňské město, měl původně územní majetky benediktinský klášter ve Sv. Benědiku nad Hronom.⁹⁶⁾ Lze se proto domnívati, že se už obě zmínky o přítomnosti zlatníků na zboží tohoto opatství, jež se vyskytují v listinách z roku 1075 a 1209,⁹⁷⁾ týkají právě okolí Banské Štiavnice.

Založení města souvisí však teprve s kolonizačním proudem, který za Ondřeje II. zamířil do středoslovenských hor a který sem vnesl nejen dokonalejší kutací techniku, ale i nové sociální rozvrstvení a s ním i pojem městské organizace (Krupina).

Tento proud dvůr cílevědomě podporoval; král proto uděloval Němcům v této krajině donace — tak r. 1219 Hervinovi, synu comesa Rudgera, na zemi Sebechleby, kudy šla cesta do vlastních stříbrných baní v okolí Banské Štiavnice.⁹⁸⁾ Dva roky před tím, roku 1217, se pak po první vzpomíná onen velký báňský podnik, pro který listiny z druhé polovice XIII. století užívají názvu Banská Štiavnica.⁹⁹⁾

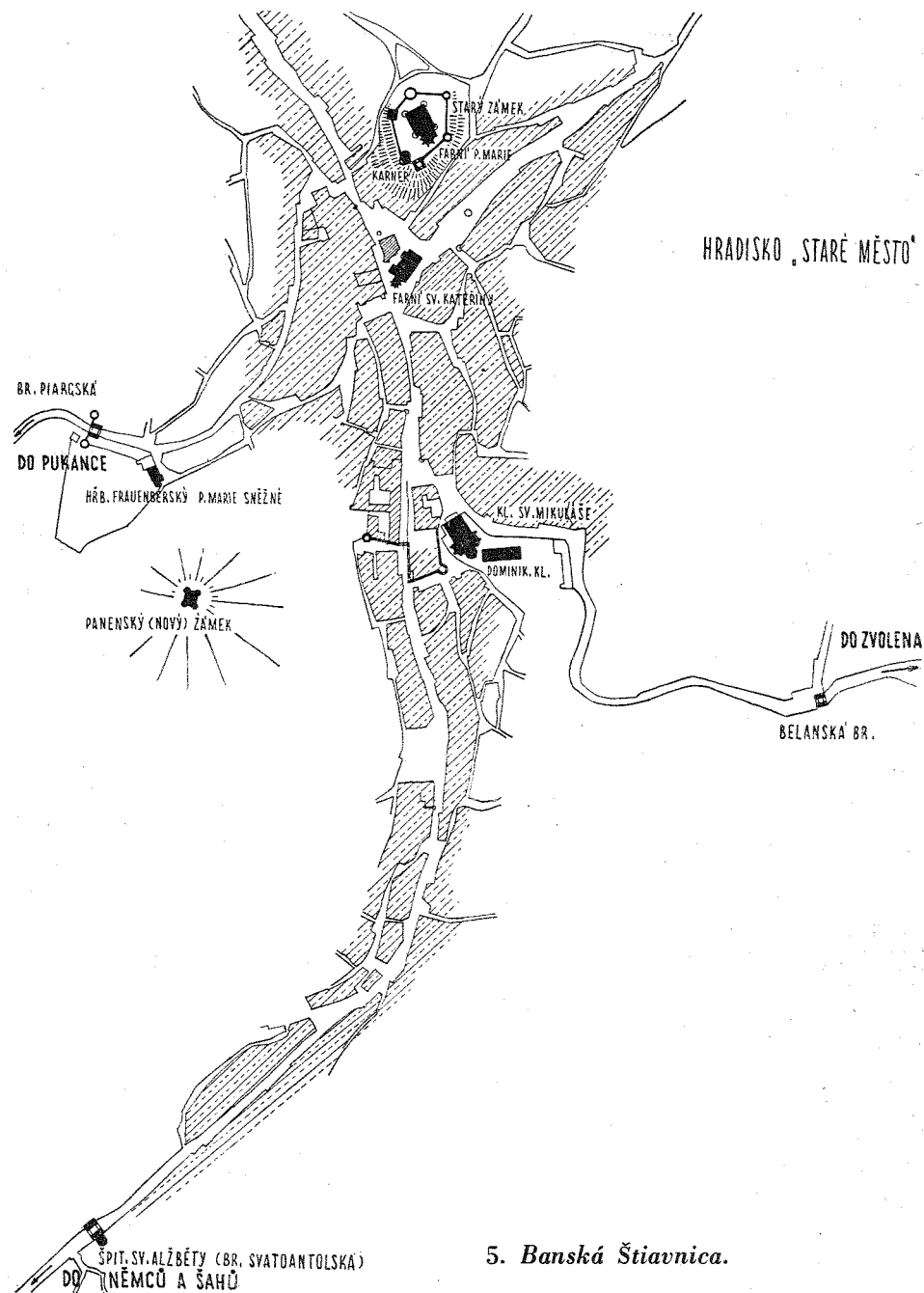
Podle zachovaných stavebních památek, které je třeba datovati třicátými lety XIII. věku, lze souditi, že už v těchto časech,

⁹⁶⁾ O tom, že klášter měl své majetky v nejbližším okolí Banské Štiavnice, svědčí také architektura kostela v Iliji, kde byla v XIII. stol. nejspíše benediktinská fara; srovn. V. Mencl, l. c., str. 277 a 280.

⁹⁷⁾ Monum. eccl. Strig., I, str. 55 a I, str. 190.

⁹⁸⁾ Monum. eccl. Strig., I, str. 221; srovn. V. Šmilauer, Vodopis, str. 154.

⁹⁹⁾ Ondřej II. poukazuje Alexandrovi z rodu Poznanů 300 hřiven „de redditibus, qui nobis in Bana solent provenire“; Fejér, Cod. dipl. III, 1, str. 205 n., srovn. V. Chaloupecký, l. c., str. 170.

5. Banská Štiavnica.

tedy několik roků před tatarským vpádem, vzniklo tu město. Bylo založeno nejspíše na samém počátku vlády Bely IV., soudíc ze zachovaného přepisu městského a báňského práva, daného mu právě tímto králem. Pro toto datování svědčí i ostatní zprávy z předtatarských dob, pokud se týkají Štiavnice: tak r. 1228 při prodeji území v sousední Belé se znovu vzpomíná báňská oblast štiavnická,¹⁰⁰⁾ a roku 1239 víme už o zdejších farářích Gerardovi, jenž zastává důležité církevní místo v Ostrihomu.¹⁰¹⁾

Zprávy po tatarském vpádu už mluví o tomto městě jasně; jeho právo stává se tehdy vzorem novějším báňským koloniím ve Zvolenu a Liptově. Tak r. 1255 se poprvé vzpomínají „hospites nostri de Schebnyzbana“, jejichž práva jsou předlohou pro nově zakládanou Banskou Bystricou, roku 1263 pro Německou Lupču a r. 1265 pro báňskou osadu Hyby; r. 1266 se zdejší obyvatelé po prvé uvádějí jako „cives de Bana“,¹⁰²⁾ majíce rozpory se sousední starousedlou šlechtou. Protože neznáme zakládací listiny tohoto města — a není vyloučeno, že se založení událo pouze aktem ústním —, je třeba na základě uvedených okolností předpokládati, že na konci doby románské už bylo právně i stavebně dobudované.

Naléztí souvislost mezi tímto novým městem a osídlením starším, o němž se zmiňují listiny už od druhé polovice XI. století, není ovšem tak jednoduché, jako v jiných případech. Jako nejpravděpodobnější řešení lze přijmouti názor,¹⁰³⁾ že osídlení v době předgotické se vázalo na mohutné zemní hradiště, které se dosud zachovalo na vysokém návrší severně nad městem. Leží na t. zv. Glanzenberku, kde pravděpodobně třeba hledati počátky rudné těžby v tomto kraji (rudné žíly tu vycházely na povrch), a jež se dodnes nazývá „Starým městem“. Poněvadž se toto jméno vyskytuje už v listinách z XV. věku, kdy způsob založení dnešního města byl ještě v živé paměti, je možno jeho jménu rozuměti tak, že vzniklo v době, kdy se na úpatí Glanzenberku začalo tvořiti Nové město, tedy na začátku XIII. století, jak víme ze stylu jeho nejstarších kostelů. Z toho důvodu bude asi také třeba vztahovati starší zprávy o dolování v tomto kraji, obsažené v zmíněných

¹⁰⁰⁾ Fejér, Cod. dipl., VII, 5, str. 568 n., srovn. V. Šmilauer, l. c., str. 129 n.

¹⁰¹⁾ Fejér, Cod. dipl., IV, 1, str. 178.

¹⁰²⁾ Wenzel, Cod. Arp. cont., VIII., str. 151 n.

¹⁰³⁾ Srovn. V. Mencl, Románska architektúra oblasti banskej, Slovenský staviteľ, II, 1932, str. 155 n.

listinách kláštera svatobenédického, na toto hradiště, jehož význam poklesl teprve v pozdní době románské, kdy bylo toto „Staré město“ navždy zastíněno právě vybudovaným městem novým.

Jediná cesta, jež sem, do závěru štiavnického údolí, v těchto dobách vedla, odbočujíc u Němců od hlavní kolonizační cesty zvolenské, byla — spolu s potokem — sevřena s obou stran vysokými strmými stráněmi; nepravidelnými zákruty se ubírala stále vzhůru až k rozvodí, jež tu vytvořil táhlý jazyk zvýšeného horského hřbetu. Na něm a pod ním leželo srdce nového města: farní kostel a pod ním hlavní náměstí (dnes zvané Trojičné), začínající se při vidlici obou údolí, v něž se hlavní dolina rozštěpila; ležíc na dně jednoho z nich, mělo velmi táhlou a nepravidelnou podobu. Farní kostel, zasvěcený P. Marii, byl trojlodní basilikou, postavenou kolem r. 1230 v typickém přechodním slohu rakouském;¹⁰⁴⁾ kolem něho se rozkládal hřbitov, zabírající celý vrcholek kostelního návrší a na něm stál dvoupatrový karner svatého Michala, stejného stáří s kostelem. Teprve mnohem později, v XV. věku, opevnili hřbitov hradební zdí s věžemi a v první polovině věku příštího přeměnili kostel v městský hrad.

Podobný a téměř stejně starý kostel měli i dominikáni.¹⁰⁵⁾ Byl zasvěcen původně sv. Mikuláši (měli ho pak evangelíci, po nich jesuité a dnes je farním); byl vystavěn tam, kde se od hlavní cesty odbočovala stezka do Banské Belé. I tato stavba byla trojlodní basilikou z doby přechodní a z jejího slohového odstínu lze poznati, že ji stavěla táž huť, která pracovala na farním kostele. Klášter ležel po její severovýchodní straně a zachoval se v pozdněgotické přestavbě.

Polohou těchto dvou kostelů je tedy dán rozsah města v dobách založení, tedy ještě před tatarským vpádem. Teprve ve XIV. věku se obec rozšiřovala dlouhým jazykem směrem dolů, po vodě, kde při cestě do Němců založili v polovině století i špitál s kostelíkem sv. Alžběty. Na samém konci XV. věku vznikl pak nový, tedy už druhý farní kostel při vidlici cest na začátku hlavního náměstí — byl zasvěcen (r. 1500) sv. Kateřině; nedaleko něho založili také radní dům. Při cestě do Pukance vznikl vysoko nad městem na začátku XVI. věku hřbitov a gotický kostelík P. Marie

¹⁰⁴⁾ V. Mencl, Středověká architektúra na Slovensku, I, Praha—Prešov, 1937, str. 191 n.

¹⁰⁵⁾ V. Mencl, l. c., str. 198 n.

Sněžné, zvaný také Frauenberský, z nadání zbožného komorního grófa Rössla (1514).

Toto město, jehož drobné izolované domky se po většině rozbehly po stráních a svazích hor a jen na dně dolin se seskupovaly v táhlé, souvislé bloky, nemělo nikdy souvislého věnce hradeb. Jeho opevnění ve středověku záleželo jen ve zdech a baštách při horním kostelu, třebaže zejména v XV. století měla i Štiavnica dosti důležité postavení v politických a vojenských dějinách země. Teprve ve věku šestnáctém donutil strach před Turky měšťany, aby se lépe opevnili: tehdy vznikl pravidelný renesanční krystal Panenského zámku (1564—71), který jako varta na vysoké homoli nad městem hledí až ke Krupině a Bzovíku, odkud štiavničtí očekávali turecké nájezdy. Tehdy také uzavřeli všechny příchody do města volně stojícími branami, Piargskou při cestě do Piargů a na Pukanec (1554), Belanskou (1588—9) a Svatoantolskou (při cestě do Sv. Antolu a Němec, 1574), která vznikla přestavbou ze starého špitálního kostelíka. Současně také zbořili klenby a vybourali vnitřek farního kostela; jeho obvodových zdí použili ke stavbě opevněného kaštela (1546—59). V této době přetali také hlavní cestu pod dominikánským klášterem krátkým opevněním vnitřním, jež bylo spojeno s ohradou dvorce komorního grófa; ke stavbě souvislého věnce hradeb se však už nedostali — patrně jich také nebylo třeba, protože příroda sama opevnila město opravdu znamenitě.

B) MĚSTA RANĚ GOTICKÁ.

Do této kapitoly shrnujeme města, která vznikla za obnovy země po tatarském vpádu; styl jejich staveb je buď ještě přechodní (asi do r. 1260), nebo už raně gotický. Jejich zakladateli byli tedy poslední králové z rodu Arpádova: Bela IV. (do 1270), Štěpán V. (1270—72), Ladislav IV. (1272—90) a Ondřej III. (1290—1301).

Po odchodu Tatarů nastává totiž králi Belovi IV. starost o obnovení spustošeného kraje; země, „antea plena populo“, jak sám r. 1242 píše, byla v svém obyvatelstvu značně prořídlá. I přichází čas horečného úsilí, nového zakládání měst, šlechtických donací i rozvoje báňského průmyslu v míře o mnoho větší, než před

tatarským vpádem, takže v šedesátých letech tohoto věku je už rána, Tatary způsobená, téměř zacelena.

Z této doby jsou především nejstarší privilegia hromadná, rázu osobního, jimiž koruna podporuje kolonisace celých územních oblastí; tak na př. privilegium pro hosty liptovské z r. 1265, jímž se upravuje soudní pravomoc županova nad nimi. Avšak dochází teď i k tomu, že král vyjímá celé skupiny cizineckých osad ze závislosti na župním hradě a uděluje jim samosprávu; sem patří privilegium, vydané už roku 1243 pro spišské kopinníky, které bylo podkladem pozdější t. zv. „malé“ spišské stolice, ale patří sem především základní listina svobod spišských Němců, jíž král Štěpán V. potvrdil zvláštní postavení těchto hostů v zemském právu.¹⁰⁶⁾ Protože tímto privilegiem byli vyňati z pravomoci župana spišského hradu a kromě jiných výhod finančních, vojenských i hospodářských dostali i právo voliti si vlastního a všem společného rychtáře (tak zvaného comesa), který měl sídliti v Levoči, označují se jejich osady obyčejně jako města. Podle prvního seznamu z r. 1317 bylo jich 43 a kromě Lubice, Vrbova, Belé, Popradu, Stráže, Milbachu, Velkého Slavkova, Matějovca a Velké Lomnice mezi ně patřily na př. Spišský Štvrtok a stará obec Levočská. Tato města nepodléhala tedy králi přímo, jako později na př. Levoča a Kežmarok, a protože jejich hospodářský vývoj byl nepatrný, nepovznesla se vlastně nikdy do té míry, aby se vyrovnala městům královským. Jejich poloměstský charakter se projevuje zejména ve výstavbě farních kostelů; ležela příliš hustě při sobě, než aby se z nich mohla státi vynikající regionální střediska. Osobní charakter jejich práv je dán už tím, že nikde se v těchto privilegiích nejmenejí jednotlivě, jmény; právní výhody se tu vztahují jen na německou část obyvatelstva a nenabývá se jich prostým přesídlením do té které místní osady.

Po této stránce bylo by třeba detailním studiem osvětliti i právní charakter některých jiných privilegií, jež se už vztahují na určité a přesně místně vymezené cizinecké osady. Už v dobách před tatarským vpádem vznikaly tak svobodné osady v podhradích Bratislavy a Zvolena, u nichž není hranice mezi svobodami osobními a místními dosud bezpečně zjištěna; totéž platí i o nových cizineckých osadách, jež si vytvořili němečtí hosté v prvním desíti-

¹⁰⁶⁾ Fejér, Cod. dipl., V, 1, str. 132 n.

letí po tatarském vpádu u kláštera jasovského (1243) a pod hradem Těkovem (1244), ale také v osadě Sv. Kříže nad Hronom na půdě ostříhomského arcibiskupa (1246). Určiti, do jaké míry tu jde o skutečná města, je tím těžší, poznáme-li, že ani po hospodářské stránce tu nebylo předpokladů k tomu, aby se z nich vyvinuly stavební útvary městské.

Podobných osobních práv, jakým se těšily německé osady na Spiši, zahrnuté v privilegium z r. 1271, se dostalo i jiným cizineckým osadám na Spiši a v Šariši. Mezi ně patří na př. Spišské Vlasy, jež se staly svobodnou obcí privilegiem z r. 1243, kdy zdejší hosté byli osvobozeni z pravomoci župana;¹⁰⁷⁾ ale ani tu, v blízkosti hustě rozložených německých osad spišských, nebylo předpokladů k vzniku města po stránce hospodářské. Podobné svobody měli také na př. hosté kežmarští (od 1269)¹⁰⁸⁾ a později i prešovští (od 1299);¹⁰⁹⁾ zvláště zde je tento vývoj charakteristický, protože na města, podřízená přímo koruně, se tyto osady vyšvihly až značně později, a to vždy na základě zvláštního privilegia. Totéž platí i o svobodných osadách Němců v pozdějším Novém Městě nad Váhom (osobní privilegium z r. 1253)¹¹⁰⁾ a v Rimavské Bani (na zboží arcibiskupa kaločského, privilegium z r. 1268 a 1270),¹¹¹⁾ jež však hyla později zastíněna vzrůstem sousední Rimavské Soboty, takže se už v město nevyvinula.

A tak před polovinou XIII. věku byla skutečným nově vzniklým městem asi jen Nitra; starší osadě pod biskupským sídlem dostalo se tu totiž privilegií podle vzoru Stoličného Bělehradu za zásluhy, prokázané králi za tatarského plenu.

Teprve v druhé polovině XIII. století se počíná ustalovati právní pojem města a právo osobní splývá v jedno s právem místním. Od té doby přestáváme býti na pochybách, určující městský charakter jednotlivých osad; také název „civitas“ se počíná v privilegiích ostřeji rozlišovati od pojmu „villa“, takže tím nabýváme bezpečnějšího kriteriá, ačkoli i toto rozlišení je absolutně platné teprve pro století čtrnácté. Právní předlohou novým tržním

¹⁰⁷⁾ Bádossy, Supplementum Analectorum, díl I, str. 30 n.

¹⁰⁸⁾ Fejér, Cod. dipl., IV, 3, str. 514 n.

¹⁰⁹⁾ Iványi B., Eperjes város középkori építkezései és építészei, (Středověké stavby a stavitelé města Prešova), Múz. és könyvt. ért., XII, 1918, str. 113.

¹¹⁰⁾ Fejér, Cod. dipl., IV, 2, str. 174 n.

¹¹¹⁾ Wenzel, Cod. Arp. cont., VIII, str. 312, a XII, str. 34.

městům z této doby kromě Stoličného Bělehradu je nyní i právo města Budína.

Nová tržní města vznikají opět především v podhradích starých stoličných hradů uvnitř země, tedy na západním Slovensku. Ačkoli i v těchto případech se uvádějí v život teprve určitým právním aktem, navazují vždy na starší osídlení; tak tomu bylo v Bratislavě, Nitře, v Komárně i v Trenčíně, kde byly už před tím starší trhové vsi, vzrostlé pod královskými hrady. Ale současně množí se také počet měst, vzniklých v obchodně výhodných místech na zemských cestách kolonizační zcela nově, tedy „na zeleném drnu“; třebaže i tu je někdy předchází starší vesnice, přece jen založení města znamenalo její úplnou přestavbu. Mezi tato města třeba počítati na západním Slovensku Topoľčany, jež vznikly při cestě, vedoucím z Nitry povodím řeky Nitry a Turce do Polska, a snad i osadu hostí na arcibiskupském zboží ve Sv. Kříži při cestě pohronské; obdobně vzniká na východním Slovensku město Podolínec při cestě uhersko-polské, jež však bylo založeno se strany polské jako nejstarší svobodné město spišské. Zároveň se však také vytváří druhé jádro městského vývoje východoslovenského: při téže cestě polské, avšak se strany uherské, dochází totiž k založení Košic, jejichž poloha byla dána úpatím horských hřbetů, do nichž — pod ochranou košického hradu — tu polská cesta vstupovala.

Mezi města úplně nová třeba ovšem počítati především osady hornické. V době raně gotické rozšiřuje se totiž okruh báňských měst do úvalu horního Hronu a odtud i do pánve liptovské;¹¹²⁾ tato města, jež se vesměs právně opírají o své mateřské město, Banskou Štiavnicí, vytvářejí tak kolonizační rodinu, které sa záhy dostává společného správního centra v banskoštiavnické báňské komoře; je to okruh t. zv. dolnouherských báňských měst, jehož rozkvět pak nastává v období příštím. Ale také východnímu Slovensku se dostává založením Gelnice prvního báňského města, příslušného ke komoře abaujské, o které se rovněž v příštím období opřela čilá kolonizace; jejím výsledkem je pak skupina báňských měst hornouherských na Spiši a v Gemeru.

¹¹²⁾ Báňským městem byly tu — kromě Německé Lupče — také Hyby, jimž se privilegiem z r. 1263 dostává městského práva krupinského a banskoštiavnického. Srovn. A. Húščava, Ján Literát a liptovské falzá, (Práce Učené Společnosti Šafaříkovy, sv. 22., Bratislava. 1936), str. 130 n.

Na samém konci XIII. věku dochází tedy u nás — opožděně proti zemím českým a téměř současně s Polskem — k založení několika velikých měst. Na západě zatím už jejich vývoj kulminoval, u nás se vlastně teprve začíná. A tak téměř současně vznikla v době kolem r. 1290 obě přední slovenská města doby pozdější, Bratislava a Košice, a spolu s nimi se v téže době rozšiřuje Trnava,¹¹³⁾ která ve středověku co do velikosti má snad větší význam než Bratislava nebo Košice. Jimi se na Slovensku otvírá zlatá doba zakládání měst, která zabírá dobu vlády panovníků z francouzského rodu Anjou.

1. Nejstarší tržní města pod stoličnými hrady ve „starém“ Slovensku.

Nit ra.

Rupp J., l. c. I, str. 585.

J. Boháč, Dejiny staroslávnej Nitry, Nitra, 1928.

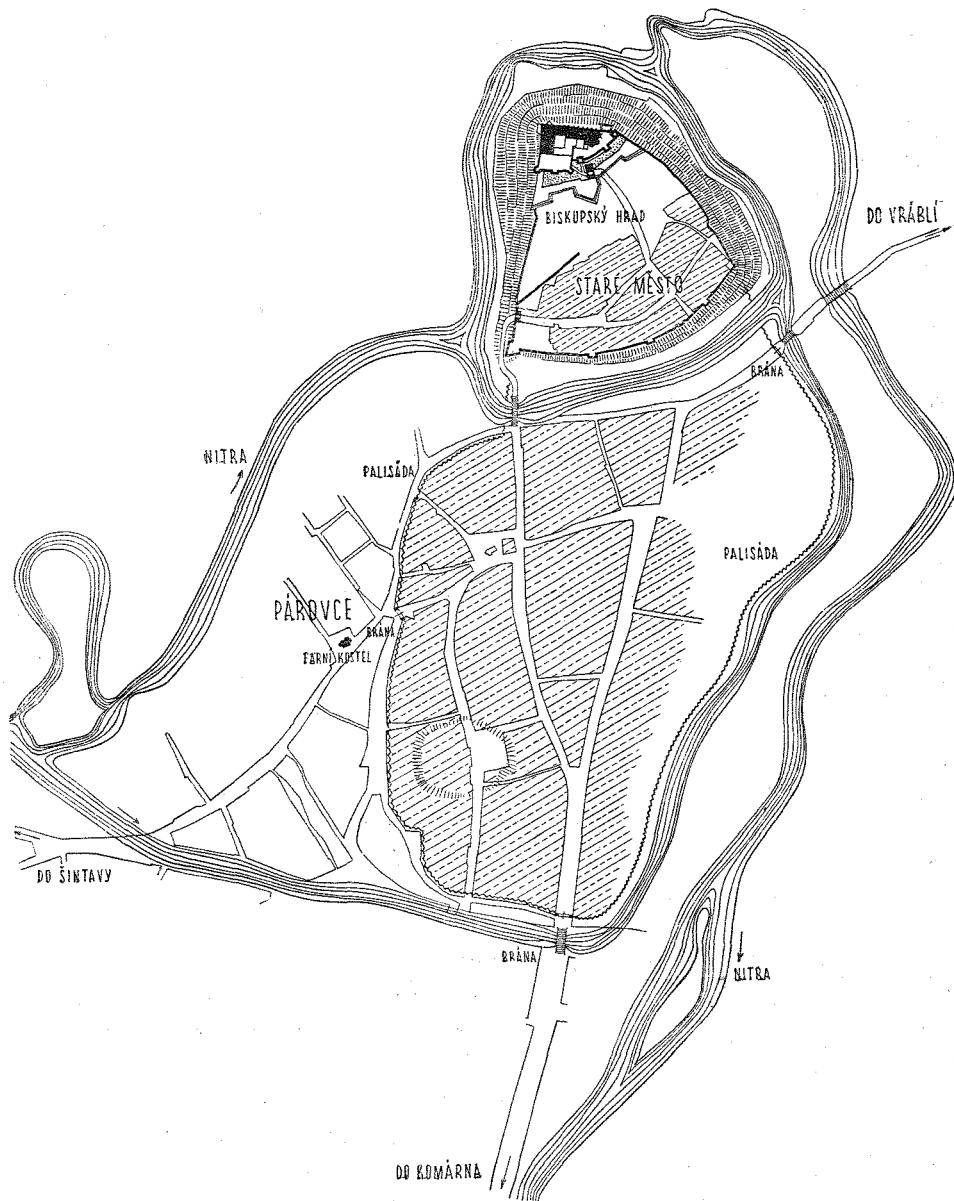
Nitranský hrad je původu velmi dávného; je to nejstarší sídliště lidské v celém státě, jež známe jménem. Už v dobách před vznikem říše Velkomoravské, v první třetině IX. století, bylo tu středisko kmenového slovanského knížetství; zdá se, že už tehdy žili na zdejších dvoře Pribinově němečtí hosté, snad obchodníci, pro něž kolem r. 830 založil v Nitře salzburský arcibiskup křesťanskou kapli. Přítomnost německého živlu je tu pravděpodobná i později, po celé IX. století, zejména za biskupa Wichinga,¹¹⁴⁾ Od doby kolem roku 1100 je na hradě trvale sídlo biskupství, založeného nejspíše sv. Ladislavem.

O podhradské vsi nitranského hradu a o jejím trhu slyšíme však značně později, ačkoli není vyloučeno, že vznikla rovněž velmi dávno: roku 1183 dává totiž král Gejza II. třetinu z jejich tržních důchodů nitranskému kostelu.¹¹⁵⁾ Snad povaha této osady měla podobný ráz, jako bratislavské „burgum“. Po tatarském vpádu se tato obec mění v město. Tak už r. 1242 slyšíme tu o františkánech; městská práva dostala však teprve r. 1248, kdy král Bela IV.

¹¹³⁾ Srovnej kapitolu o městech z doby románské.

¹¹⁴⁾ Srovn. J. Cibulka, Privina a jeho kostel v Nitře, „Život“, roč. XV, 1933, str. 84 n.

¹¹⁵⁾ Fejér, C o d. d i p l., II, 1, str. 203.

6. Nitra.

uděluje zdejším hradčanům („cives castri Nitriensis“) rozsáhlá privilegia s právy Stoličného Bělehradu v odměnu za věrnost, kterou mu prokázali za tatarského vpádu.¹¹⁶⁾ Z podhradí stává se město; dostalo právo svobodné volby rychtáře a rady, týdenní trh, bylo osvobozeno od mýt a upravena jeho vojenská povinnost. Proti tomu protestuje ovšem biskup Adam II. i kapitula, protože tím se zmenšují práva církve.¹¹⁷⁾ Než za krátko nacházíme město opět v majetku nitranských biskupů; příčinou jeho úpadku jsou asi válečné nepokoje za bojů s Čechy. Už po prvním požáru Nitra, při obléhání Přemyslem Otakarem II. r. 1271, dává Štěpán V. část nitranských daní církvi; po druhém požáru (r. 1273) vzdává se král Ladislav r. 1288 všech práv k městu i hradu ve prospěch biskupa Paschasia.¹¹⁸⁾ Brzo na to, v r. 1302, stávají se zdejší biskupové zároveň dědičnými župany celého Nitranska.

Středověké město zabíralo kdysi pouze tu část dnešní Nitra, jež se dosud menuje „Starým městem“. Dnes je to čtvrť, věnovaná většinou církvi a jejím dvorcům; její uliční síť je však pravděpodobně v hlavních rysech stará, neboť se váže na původní cestu, jež tudy vedla vzhůru na skalní útes k hradu. Je to město nepravděpodobné, bez zvláštního náměstí, a zaujímá celou plochu starého slovanského hradiště; jeho obrys je totiž dán pradáváním valem, který tu lemoval hrany přirozeného a neobyčejně nápadného návrší v ostatní nitranské rovině. Tento val byl nejspíše v druhé polovině XIV. nebo v XV. věku sesílen kamennou hradbou s věžemi, jejíž úplnou podobu nám zachoval renesanční pohled, vydaný nejspíše r. 1618 v díle Braunově a Hoogenberghově, Civitates orbis terrarum. Obě postranní linie této hradby, navazující na opevnění hradu, dosud stojí a při výkopech Stát. archeologického ústavu roku 1930—1931 se přišlo také na části hradby, která oddělovala Staré město od vlastního hradu. Na jeho ploše stával také františkánský klášter, obnovený v první polovině XVII. stol.

Toto slovanské hradiště bývalo kdysi ostrovem, protože se všech stran je obtékala ramena řeky Nitra. Mohutný oblouk, který tvoří řeka na území města, byl totiž pod hradem přeřat příčným vodním příkopem, který je patrný na zmíněné rytině z roku 1618; ještě

¹¹⁶⁾ Fejér, Cod. dipl., IV, 2, str. 455 s chybným datem 1258.

¹¹⁷⁾ Fejér, Cod. dipl., IV, 1, str. 477.

¹¹⁸⁾ Fejér, Cod. dipl., V, 3, str. 417 n.

na konci minulého století tekl tudy potok Nitrička.¹¹⁹⁾ Na rovinách před ním, kde se dnes rozkládá město, stávalo od doby románské jen několik vsí s vlastními kostely, z nichž se v zakládací listině z r. 1248 už vzpomíná kostel P. Marie a sv. Michala; poměrně dlouho si mezi nimi zachovala svůj samostatný ráz obec Párovce (s románským kostelem z XII. věku), ležící při cestě, jež přicházela od Šintavy a jež šla rovnoběžně s vodním ramenem pod hradem k nitranskému brodu (v místech dnešního mostu) a dále na Vráble. S touto cestou se na podhradských rovinách sešla jiná, vedoucí od Komárna, jež se tu rozštěpila ve dva směry: jedna část vidlice směřovala k zmíněnému brodu, před nímž se spojila s cestou šintavskou, druhá však, západnější, tuto cestu křížovala při kostelu sv. Michala „na Andrášku“ a přes vodní rameno pod Starým městem prošla vzhůru na hrad.

Tyto cesty daly snad už v době renesanční základ uliční kostře nového města, jež na rovině pod hradem začalo vznikat. Biskupský hrad, během XVII. věku znovu dobře opevněný, nejen zabral z důvodů volného výstřelu velké plochy před novými vnitřními hradbami, ale nemohl už poskytnouti dosti místa obyvatelům, kteří se tu už asi do polovice XVI. věku počali usazovati. Na všech obrazech Nitry, kreslených v druhé pol. XVI. a v XVII. věku,¹²⁰⁾ vidíme, že toto nové rovinné město je už obeháno palisádami; na rytině, uveřejněné r. 1618, je tu už farní kostelík a palisády s dvěma branami,¹²¹⁾ a před nimi je vodní příkop, který jako další tětiva zkracuje zmíněný oblouk řeky.¹²²⁾ Tato část Nitry, jež dnes tvoří vlastní město, je tedy stará jen asi tři až čtyři sta let.

¹¹⁹⁾ Viz plán z konce XIX. století, uveřejněný v Magyarorszá g vármegyei és városai, svazek Nyitra, za str. 32.

¹²⁰⁾ Jsou to rytiny:

a) rytina z r. 1618 v Braunově a Hoogenberghově díle Civitates Orbis terrarum, Kolín n. R., 1618. Předloha rytiny je nejspíše ještě z třetí čtvrtiny XVI. věku;

b) dvě rytiny z díla: G. G. Priorato, Historia di Leopoldo cesare, Videň, 1670, II. díl, přílohy za str. 258 a 419;

c) rytina Bouttatsova z díla J. Peeterse, Collection de vues de ville en Hongrie..., Anvers, 1688, jež se však opírá o obraz, uveřejněný G. G. Prioratem.

¹²¹⁾ Kdy se osada na podhradské rovině stabilisovala, lze odhadnouti podle polohy zdejších barokních klášterů: roku 1630 se zakládá františkánský klášter ještě na dolním okraji Starého Města, těsně při hradbách, ale r. 1750 se staví klášter piaristů už v dolním městě.

¹²²⁾ Hlavní brána při cestě komárenské se nazývala „turecká“. Průběh palisád je patrný v zakřivení ulice, jež se ještě před převratem nazývala Palánk-utca.

K o m á r n o .

J. Filous, Pevnost Komárno, Komárno, 1930.

Hrad v Komárně, který stával na ostrohu při soutoku Malého a Velkého Dunaje, býval zbožím královským (příp. 1218); teprve r. 1265 Bela IV. ho postoupil budínskému županovi či rychtářovi Walterovi, povýšil zároveň jeho podhradí na město a dal mu svobodu Budína.¹²³⁾ Na začátku XIV. věku náleží Matúši Trenčanskému, a to do roku 1315; od r. 1317 patří i s městem, obydleným Maďary a Němci, ostrihomskému arcibiskupu Tomášovi,¹²⁴⁾ který je však na protest stavů už po třech letech zase vrací koruně.

Uliční síť tohoto města je asi stará, třebaže tu dnes není žádných středověkých památek. Je zajímavé, že všechny hlavní tepny se vějířovitě rozbíhají z jednoho a téhož bodu na východním obvodu města, odkud vedla cesta do starého královského hradu a později do obou pevností, jež na jeho místě vznikly; je tedy patrné, že i později městský půdorys respektoval staré cesty, k hradu vedoucí. Východní část města zdá se být poněkud násilně seříznuta, což se stalo nejspíše v době, kdy postavili t. zv. Novou pevnost (1663—73) a potřebovali před ní vodní příkop a nerušený výstřel; na starých prospektech Komárna z doby před její stavbou¹²⁵⁾ dosahuje město až k druhému vodnímu příkopu před Starou pevností (1550) a je obezděno vlastními hradbami, jak se zdá středověkými, jež sesilují čtverhranné věže a brány.

T r e n č í n .

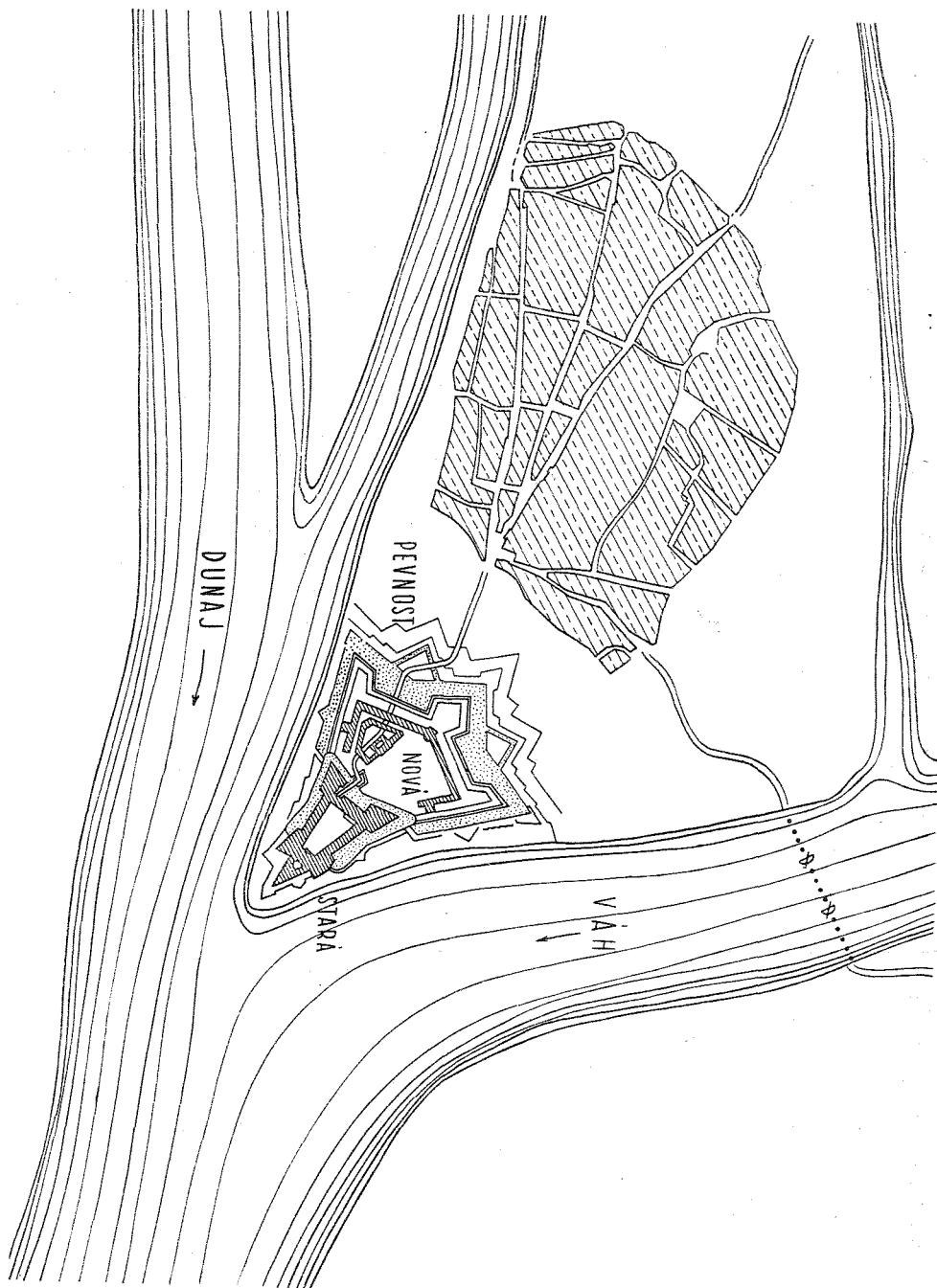
Károlyi J., A trencsényi vár (Trenčanský hrad), A trencsényi királyi kath. főgimnázium értesítője, 1909—1910, Trenčín 1910.

Trenčanský hrad, jehož vznik spadá při nejmenším do XI. věku (po prvé příp. r. 1069), strážil důležitý brod cesty povážské tam, kde připojovala se k ní moravská cesta, vedoucí údolím řeky Vláry. Ve stol. třináctém (1249) se už zprávy zmiňují o tom, že se pod ním

¹²³⁾ Fejér, Cod. dipl., IV, 3, str. 282. Prodej, provedený královnou Marií, potvrzuje r. 1268 Bela IV. Fejér, Cod. dipl., IV, 3, str. 443 n.

¹²⁴⁾ Rupp J., l. c., I, str. 151.

¹²⁵⁾ Tak na př. na Peetersově rytině, zobrazující stav z prvé polovice XVII. věku.

tvoří trhová ves, jež však r. 1265 přichází ještě pod prostým názvem „villa”; teprve z r. 1291 je zmínka o tom, že třetinu z výtěžku zdejšího trhu dal král Ladislav IV. (1272—90) nitranskému biskupství.¹²⁶⁾ Na konci XIII. věku se už i tato osada mění v město, poněvadž r. 1300 se vzpomíná jako civitas; tehdy měla rychtáře, přísežné měšťany¹²⁷⁾ a také tu snad už stál františkánský klášter.

Roku 1321, po smrti Matúša Čáka, Trenčín připadl králi Karlu Robertovi, jenž zpustošené město znovu podřídil hradnímu kastelánovi; teprve roku 1324 mu vrátil staré výsady¹²⁸⁾ a založil v něm asi i nový farní kostel, jehož patronátní právo připadlo městu roku 1379 za krále Ludvíka.¹²⁹⁾ V té době si město také postavilo špitál.

Roku 1402 král Zikmund dal Trenčínu v odměnu za věrnost právo skladu na zboží polské a ruské¹³⁰⁾ a r. 1405 jej povýšil na svobodné královské město s právy Budína a Stol. Bělehradu.¹³¹⁾

V době Jiskrově bylo město zpustošeno a vyvráceno, takže po polovině XV. století bylo třeba je přestavěti a znovu osídliti, jak víme z listin krále Matyáše z roku 1464 a 1467 v městském archivu. Tehdy se už také pomýšlí na stavbu městských hradeb; roku 1464 odpouští totiž král měšťanům pod tímto titulem 200 florénů z povinného třicátku. Práce se však započala teprve, když se znovu opevňuje přilehlá část hradu; soudíme tak z královského dekretu z r. 1510, kterým král Ladislav II. osvobozuje Trenčín prostřednictvím župana Jana Zápolského ode všech řádných i mimořádných daní, a to se zřetelem k tomu, že měšťané započínají opevňovací práce, stavbu pobřežní hráze a stavbu mostu.¹³²⁾ Po velkém ohni města a hradu v r. 1528 král znovu jim odpouští na deset let daně.¹³³⁾

Situační význam Trenčína byl dán přírodou. Poměrně rozlehlé a neukázněné řečiště Váhu, rozlévající se po šterkových

¹²⁶⁾ Srovn. V. Chaloupecký, Staré Slovensko, str. 251. Stalo se tak za biskupa Paschasia, který od tohoto krále obdržel r. 1288 i město Nitru. Ves pod trenčanským hradem, osazená hosty, se ovšem vzpomíná už r. 1265 (srovn. Wenzel, Cod. Arp. cont., VIII, str. 122 n.) a r. 1249 (Fejér, Cod. dipl., V, 1, str. 314).

¹²⁷⁾ Fejér, Cod. dipl., VI, 2, str. 300.

¹²⁸⁾ Srovn. Károlyi J., l. c., str. 36 a 37.

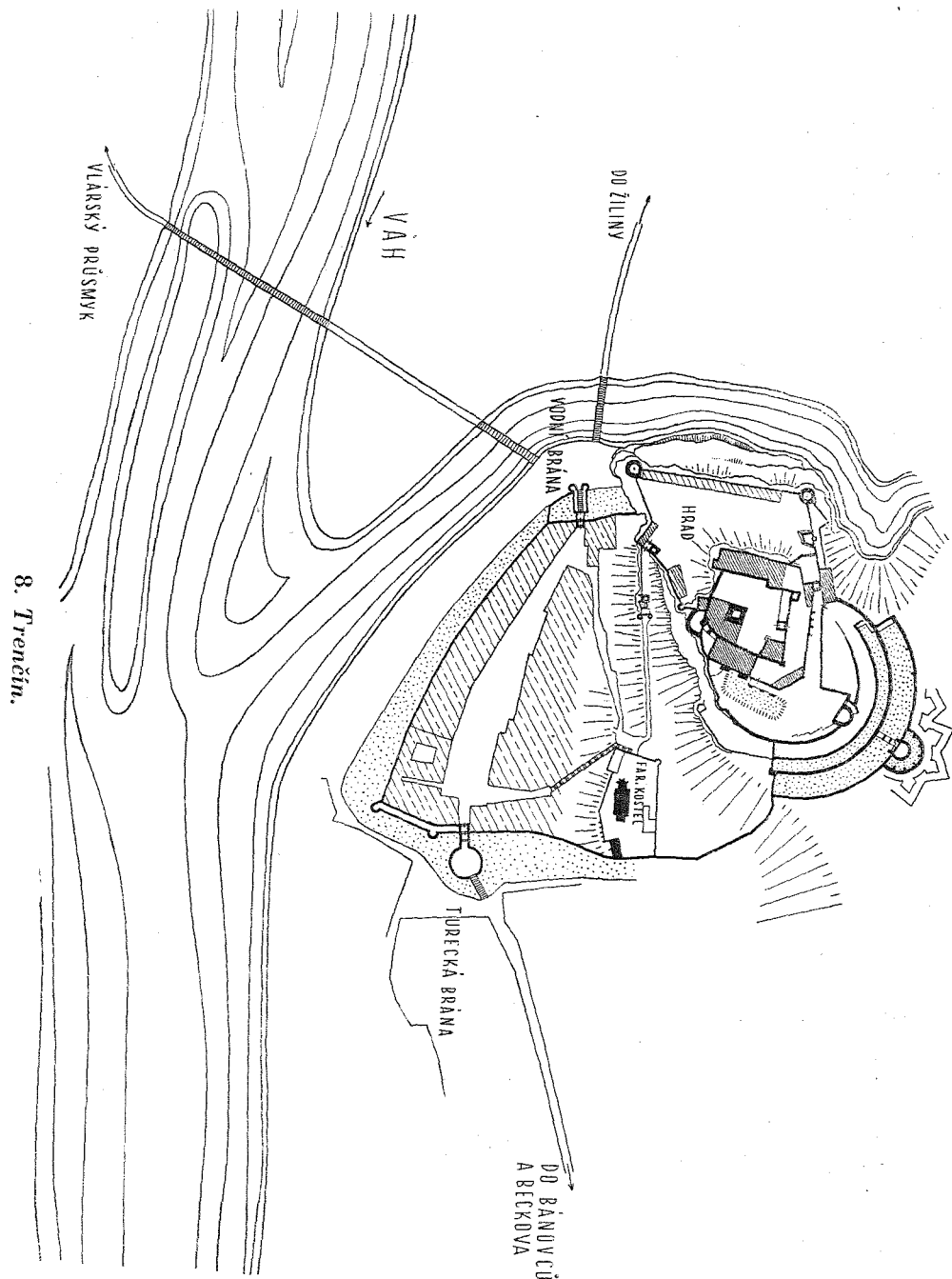
¹²⁹⁾ Károlyi J., l. c., str. 39.

¹³⁰⁾ Károlyi J., l. c., str. 40.

¹³¹⁾ Károlyi J., l. c., str. 41.

¹³²⁾ Károlyi J., l. c., str. 50 n.

¹³³⁾ Károlyi J., l. c., str. 65.

nánosech v mnoha korytech, bylo v těchto místech spoutáno do pevných břehů, protože se mu postavil napříč do cesty vysoký skalní ostroh, na němž stojí trenčanský hrad. Vážské rameno, tekoucí pod skalou, se tu proto spojilo s hlavním tokem, a tuto říční vidlici těsně pod hradem překračovala cesta, jež přicházela od jihu proti proudu Váhu; kromě toho se v těchto místech oddělovala dálková cesta vlárská, jež prochází důležitým pohraničním sedlem na Moravu.

Pevnými břehy řeky a úpatím hradního vrchu je také dán obrys města, neboť, jak víme, nebylo tu po celý středověk hradeb. Město leží poněkud nakloněno, opírajíc se o břeh Váhu a při hlavní cestě má protáhlé, nepravidelné náměstí, na jehož koncích později vznikly brány. Pobočných ulic v něm nebylo, vyjímajíc tu, jež táhlou serpentinou stoupá od brodu vzhůru na hrad; tam, kde se obrací, stojí na uměle srovnané plošině, podepřené opěrnou zdí, farní kostel, dnes v renesanční podobě, a vedle něho při obvodu hřbitova gotický karner. Z města se sem chodilo i kratší, přímou, ale strmou spojkou, jež byla později proměněna v kryté schodiště. Poloha kostela nad městem je opravdu dominující; dá se sledovati až do XIV. věku.

Jádro hradu stojí na jihovýchod odtud na vysokém skalním útesu a pochází z druhé poloviny XIII. věku. Jak bylo veliké zemní hradiště, jež tu chránilo povážskou cestu v době románské, nelze bez archeologického průzkumu ostrohu zatím rozhodnouti.

Město Bratislava.

(Srovnej též stať o vzniku podhradí v době románské, kde je uvedena příslušná literatura.)

V třetí čtvrtině XIII. století se počínají v listinách objevovati náznaky toho, že král zamýšlí poblíž staršího bratislavského Podhradí založiti s v o b o d n é m ě s t o. Bratislavský hrad patřil tehdy, v letech 1287—91, Rakušanům; současně však slyšíme o tom, že už roku 1287 má obec dvanáctičlennou radu (v čele s villicem),¹³⁴⁾ roku 1288 již na místo villica přichází plnoprávný judex¹³⁵⁾ a téhož roku král Ladislav pln starosti o to, aby tato

¹³⁴⁾ T. Ortway, l. c., I, str. 377, II/2, str. 26 a III, str. 390.

¹³⁵⁾ T. Ortway, l. c., I, str. 377.

„civitas nostra regalis” byla opět zalidněna,¹³⁶⁾ dává jí v náhradu za škody, způsobené českým králem, ves Széplak.¹³⁷⁾ Za těchto okolností je třeba shledávat i ve vlastním zakládacím privilegiu, které obci vydal teprve nástupce Ladislavův, Ondřej III., v roce 1291,¹³⁸⁾ kdy Bratislava vyšla opět z moci rakouské, pouze potvrzení stavu, jaký se zde vytvořil už po roce 1287.

Vlastní příčinou vzniku nového města bylo ovšem vylidnění celého západního pohraničí za válek česko-uherských. Sám král Ondřej v zakládací listině z r. 1291 o tom hovoří: hostům, kteří skrze vojnu mezi Ladislavem a Čechy a v době rakouského panství Albrechtova byli rozehnáni a utrpěli škody na majetku, chce král při návratu zajistiti bezpečnost a proto udílí jim nové svobody a výsady. Tato privilegia jsou na tehdejší dobu neobyčejně obsáhlá: novému městu se nejen potvrzuje svoboda volby rychtáře a 12-členné rady, ale osvobozuje se od poplatků viničných, z kácení dřeva a od cla v okolí, odpouští se mu teragium, upravuje soudnictví a poměr k Židům, město se vyjímá z pravomoci župana, ustaluje se desátek a výhody pro místní obchodníky; také o mincovním právu se v listině mluví. Výroční trhy dostalo však město až roku 1344, 1385 a 1474.

Teprve tímto privilegiem bylo tedy založeno svobodné město Bratislava, právní, hospodářská a stavební jednotka zcela nezávislá na starším Podhradí, které se přes všechny osobní výsady svých obyvatel dosud nevymanilo z organizace stoliční. Podhradská obec s ním nesplynula, ale žila dále ve své románské podobě vedle něho, rozrážejíc jako klín územní souvislost obou základních jednotek dnešního půdorysu Bratislavy.

Výstavba tohoto města spadá tedy do posledního desetiletí věku třináctého a do počátku století následujícího. Když po českých válkách v osmdesátých letech XIII. století hledali němečtí lokátoři pro svůj podnik vhodné městiště, nebylo v bližším okolí hradu mnoho míst na vybranou. K novému osídlení se nabízela vlastně jen jediná volnější plocha, která se rozprostírala mezi Podhradím a vsí Széplakem. Ležíc zčásti na diluviální dunajské terase byla bezpečná před zátopami; měla také tu přednost, že se po ní

¹³⁶⁾ Srovn. V. Chaloupecký, I. c., str. 250.

¹³⁷⁾ T. Ortway, I. c., I, str. 122.

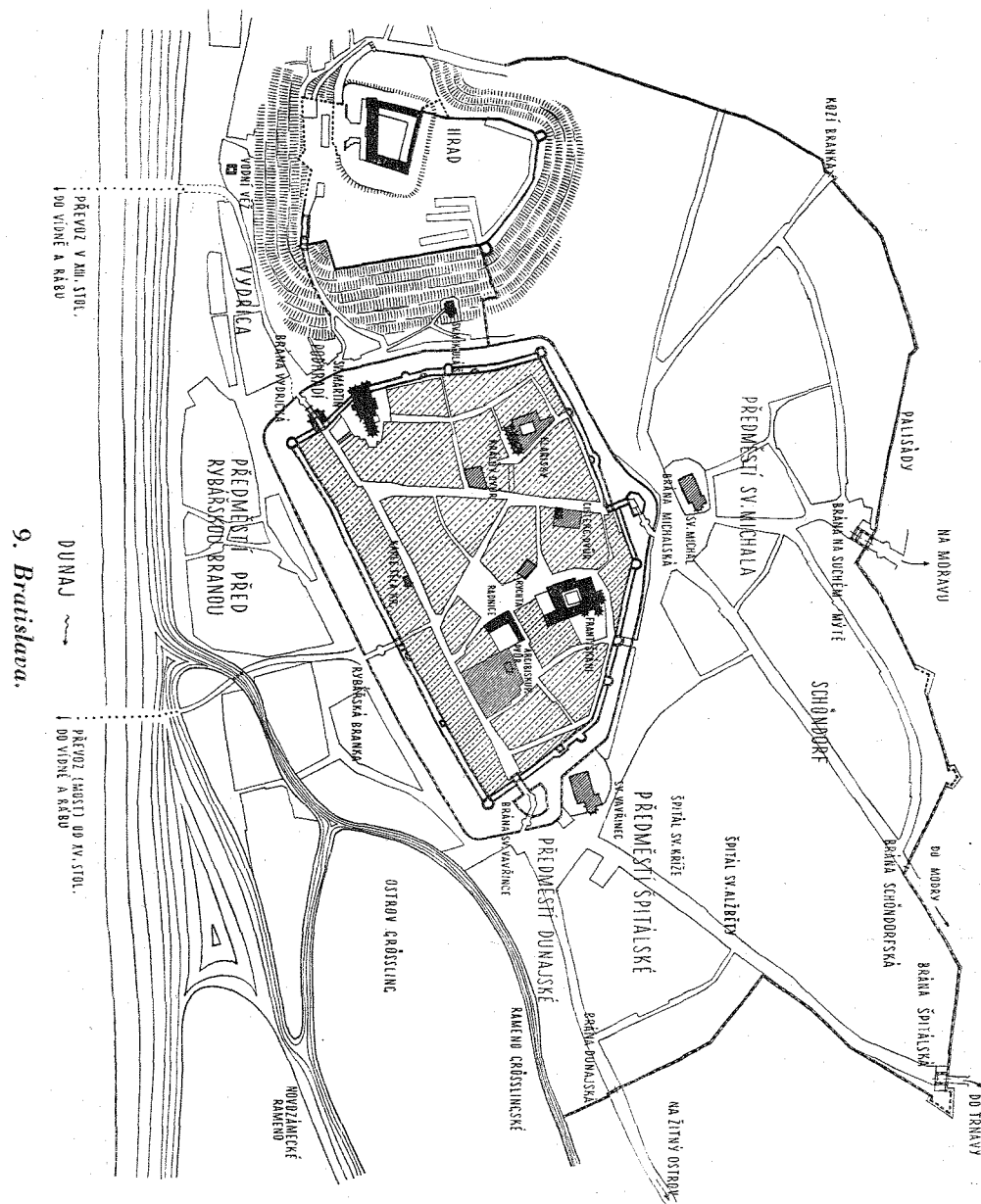
¹³⁸⁾ Fejér, C o d. d i p l., VI, I, str. 107 n.

ubíraly obě prastaré cesty zemské, olomoucká a nitranská. Na této „novině” vzniklo tedy nové město; zbytky římského kastru, před stoletím tu stávavšího, už asi dávno před tím byly srovnány se zemí.

S jihu bylo městiště omezeno severním ramenem Dunaje; o jeho levý břeh se město opřelo svým jižním okrajem, olemovaným pásem hradby. Protože pak mezi ním a nitranskou cestou, která tu na pobřeží vedla, stačila šířka sotva na jediný blok domů, bylo nutno upustiti při hradbách od obvyklé hradební uličky; ta byla založena jen na třech stranách městského obvodu, kde bylo s dostatek volného místa, tedy na severu, východě a snad i na západní straně města.

Nové město se však nemohlo rozvinouti ve svém půdorysu zcela pravidelně; základem jeho kostry zůstaly totiž zmíněné starší dálkové cesty po celý středověk. Cesta nitranská, probíhající stále podél severního ramene řeky, zabraného nyní pro příkop městských hradeb, vytvořila ve svém úseku mezi branami delší přímou ulici, která slula odedávna Dlouhou; v ní stávala gotická kaple Těla Kristova. Podobným způsobem se v městském půdorysu zachovala cesta olomoucká. Byla to ulice, už od samého začátku XIV. století zvaná Michalská, podle stejnojmenného kostela na předměstí, k němuž vedla. Vycházela ze svatomichalské brány a ubírala se odtud k jihu, pokračujíc pod jménem ulice Venturské až k rozcestí s ulicí Dlouhou. Odtud se obě tyto spojené ulice ubíraly na západ, aby bránou Vydrickou vyšly z městského opevnění k dunajskému brodu na Vydrici, ponechávajíc při tom staré Podhradí i se zámeckou cestou po své pravé straně.

Tato vidlice ulic, daná starými románskými cestami, byla základem ostatní kresby městského půdorysu. Původní stanoviště trhů, jež jistě bývalo někde na styku těchto cest na obvodu Podhradí, bylo po založení města přeneseno do nového městiště: na spojce mezi oběma hlavními ulicemi (pozdější ulice Sedlářská) bylo založeno čtverhranné hlavní tržiště, na němž stávala královská rychta, sídlo městského rychtáře i přísežné rady, a kde později vznikl i městský dům. Na obvodě tohoto náměstí, na úzkých parcelách, s hřebeny kolmo k stavebním čarám stály domy nejbohatších měšťanských rodin a na jeho dlážděné ploše stály kupecké stánky a konaly se hry i veřejná shromáždění.

Podobný obchodní účel mělo i náměstí před františkánským kostelem, jehož plocha jako úzký jazyk vyběhá ze čtverce náměstí hlavního, i malý ryneček, ležící na východ od hlavního náměstí při dvorci ostrihomského arcibiskupa.

O dalších ulicích v této části města ve XIV. století ještě neslyšíme, ačkoli není pochyby, že z větší části už tehdy existovaly; jen výjimkou vznikly totiž dodatečně, jako ulice Schneeweissova nebo později i Zelená, kterou město prorazilo r. 1390, aby prodejem nových parcel si pomohlo z dluhů.¹³⁹⁾ Na východním okraji města, v ulici dnes Hummelově, víme ještě o židovském ghetu, které tu bývalo po celý středověk i se starou modlitebnou.

Zcela jiné byly poměry na západní straně města. Tam stávala už před jeho založením podhradská osada a na jejím obvodu byl od r. 1221 kostel sv. Salvatora se svým proboštstvím a obydlím kanovníků, obklopený hřbitovem a kaplemi; byl však zároveň i prvním kostelem podhradské obce. Když před r. 1291 vzniklo v sousedství této osady město, šlo o to, aby i církevní okrsek tohoto kostela byl pojat v městské ohrazení. Proto bylo třeba zabrat v hradby, roku 1311 v těchto místech budované, i východní část podhradské osady. To mělo však za následek, že bylo třeba vyřešit poměr dosavadního proboštství k nové městské fari při tomto kostele; stalo se tak smlouvou r. 1302.¹⁴⁰⁾ Starý podhradský kostel, vtažený nyní do městského obvodu, nabýval totiž stále víc a více významu kostela farního, tedy městského; proto také měšťané jej při přestavbě, kterou od počátku XIV. století podnikli, přezvali na kostel sv. Martina, aby tím více zdůraznili svá práva k němu. Podhradská obec, pokud zůstala vně městského práva i hradeb, si pak postavila na stráních hradního vrchu nový farní kostelík, zasvěcený sv. Mikuláši.¹⁴¹⁾

Do jaké míry se v uličkách západní části města zachoval půdorys starého Podhradí, nelze už přesně stanovit, jisté je jen tolik, že poloha předních církevních dvorců, jako proboštství a fary, i kostelů — farního a mníšek cisterských, který kolem roku 1297 převzaly „české panny“ klarisky —¹⁴²⁾ se už neměnila.

¹³⁹⁾ T. Ortway, l. c., II, 1, str. 36 a V. D. Menclovi, l. c., str. 176, pozn. 69.

¹⁴⁰⁾ T. Ortway, l. c., II, 4, str. 484.

¹⁴¹⁾ Je vzpomínán po prvé r. 1354, srovn. T. Ortway, l. c., II, 1, str. 105.

¹⁴²⁾ T. Ortway, l. c., I, str. 352.

Shrneme-li tedy výsledky tohoto rozboru městského půdorysu, jak se během prvního století od založení města uvnitř hradeb vytvořil, shledáváme, že bývalá cesta olomoucká, to jest ulice Michalská a Venturská, dělily město ve dvě nestejně části: v díl západní, určený z větší míry církvi, v němž nadále trvaly kostely a dvorce z bývalého Podhradí, a v část východní, vzniklou zcela nově, kde byly všechny důležité prostory a budovy nového města, jako tržiště, rychta i čtvrť židů; kostely byly tu jen ty, které při založení města postavily nově přicházející žebavé řády (františkáni).

Z nejstarších dob města se zachovalo v původní podobě pouze raně gotické presbyterium kostela františkánského, posvěcené velmi slavnostně už r. 1297;¹⁴³⁾ od r. 1296 stávala při něm kaple sv. Jana.¹⁴⁴⁾ Bývalý proboštský, nyní hlavní farský kostel má nejstarší architektonické pozůstatky teprve z dob, kdy změnil, jak už vyloženo, své zasvěcení; s tím spojená jeho přestavba, započatá vlastně už od r. 1302, byla však dokončena až na sklonku středověku. Z počátků města kromě toho zbyla ještě jako vzpomínka na doby, kdy Bratislava byla pod dočasnou správou rakouskou, kaple sv. Kateřiny v ulici Michalské (1311—25);¹⁴⁵⁾ stávala ve dvoře, který r. 1307 koupili cisterčtí mniši z rakouského Heiligenkreuzu. Také se stavbou městské zdi bylo započato hned po vytýčení městského obvodu. Tak král už r. 1297 nařizuje, když byl do města přeložil obyvatelstvo sousední vsi Széplaku, aby materiálu ze zbořených domů této vsi užito bylo ke stavbě hradeb.¹⁴⁶⁾ Roku 1311 byla už asi stavba v plném proudu; tehdy odstraňují totiž jakousi starší kapli sv. Ondřeje, která vadila stavbě hradeb,¹⁴⁷⁾ a obec zároveň zaměňuje proboštovi jeho pozemek vedle dómu, k stavbě hradeb potřebný.¹⁴⁸⁾ Zprávy ze XIV. věku mluví pak už o městských branách i hradebních věžích.

Rozšiřovati staré město o vnější předměstí, budovaná před jeho hradbami, umožňovala už zakládací listina Ondřejova z roku 1297; ta totiž ustanovovala, že každý, kdo se usídlí na předměstích, má požívatí těchže svobod jako kterýkoli jiný měšťan. A tak

¹⁴³⁾ T. Ortway, l. c., II, 4, str. 523 a I, str. 348.

¹⁴⁴⁾ T. Ortway, l. c., II, 1, str. 262.

¹⁴⁵⁾ A. Winkler, Die Zisterzienser am Neusiedlersee, Mödling, 1923, str. 195 n.

¹⁴⁶⁾ T. Ortway, l. c., I, str. 123.

¹⁴⁷⁾ T. Ortway, l. c., II, 1, str. 96.

¹⁴⁸⁾ T. Ortway, l. c., III, str. 221.

už na samém počátku XIV. věku slyšíme o prvých předměstích na severní a východní straně města a o jejich farních kostelích; pouze na této straně byl totiž terén rovinný a pro organické rozšíření města příhodný. Osazování těchto ploch, vycházejíc z vnitřku hrazeného města, navazovalo na hlavní městské brány a silnice odtud vedoucí. Před těmito branami byly vynechány větší volné prostory, tržiště, a z těch vznikala předměstská centra; volné pásy zůstaly i před hradbami, aby nebyla rušena jejich snadná obrana a v čas potřeby i jejich zesílení předloženými fortifikacemi z hlíny a dřeva.

Nejrozsáhlejší a zároveň nejstarší bylo osídlení na severu starého města, při cestě olomoucké, která se v Michalské bráně sbíhala už asi v XIII. století s cestou rázu lokálního, vedoucí Széplakem a německými obcemi na východním svahu Malých Karpat. Bylo to předměstí sv. Michala, pojmenované podle farního kostela této čtvrti, který tu stál nedaleko městské brány s hřbitovem, kaplí a školou (připomínán r. 1307).¹⁴⁹⁾ Jiné takové hnízdo drobných domků vzniklo analogicky na počátku XIV. století před východní branou města, Lorenckou; i tu stával uprostřed hřbitova jeho farní kostel, sv. Vavřince, přip. 1311, se školou, farou a hřbitovní kaplí.¹⁵⁰⁾ V ulici, která odtud vycházela z dolní městské brány, tvoříc počátek cesty nitranské, byly uprostřed zahrad oba městské špitály: starší, sv. Ladislava, spravovaný už roku 1309 křížovníky sv. Antonína,¹⁵¹⁾ a mladší, u sv. Alžběty.¹⁵²⁾ Tyto špitály daly jméno celé přiléhající čtvrti: Špital-Neusiedl, kdežto části při kostelu sv. Vavřince se říkalo Donau-Neusiedl; to proto, že ležela na pobřeží severního dunajského ramene naproti ostrovu Grösslingu. Ale také stará obec Schöndorfská (Széplak), na konci XIII. století vylidněná a rozbořená, se mění v druhé polovici věku příštího v nové předměstí (1381 se tu staví kaple P. Marie).¹⁵³⁾

Poněkud jiné byly poměry na jihu a západě města. Na straně k řece, kde bývala jen malá fortna pro přístup k vodě (Rybářská), vznikla ve XIV. století na pobřeží a přilehlých ostrovech osada

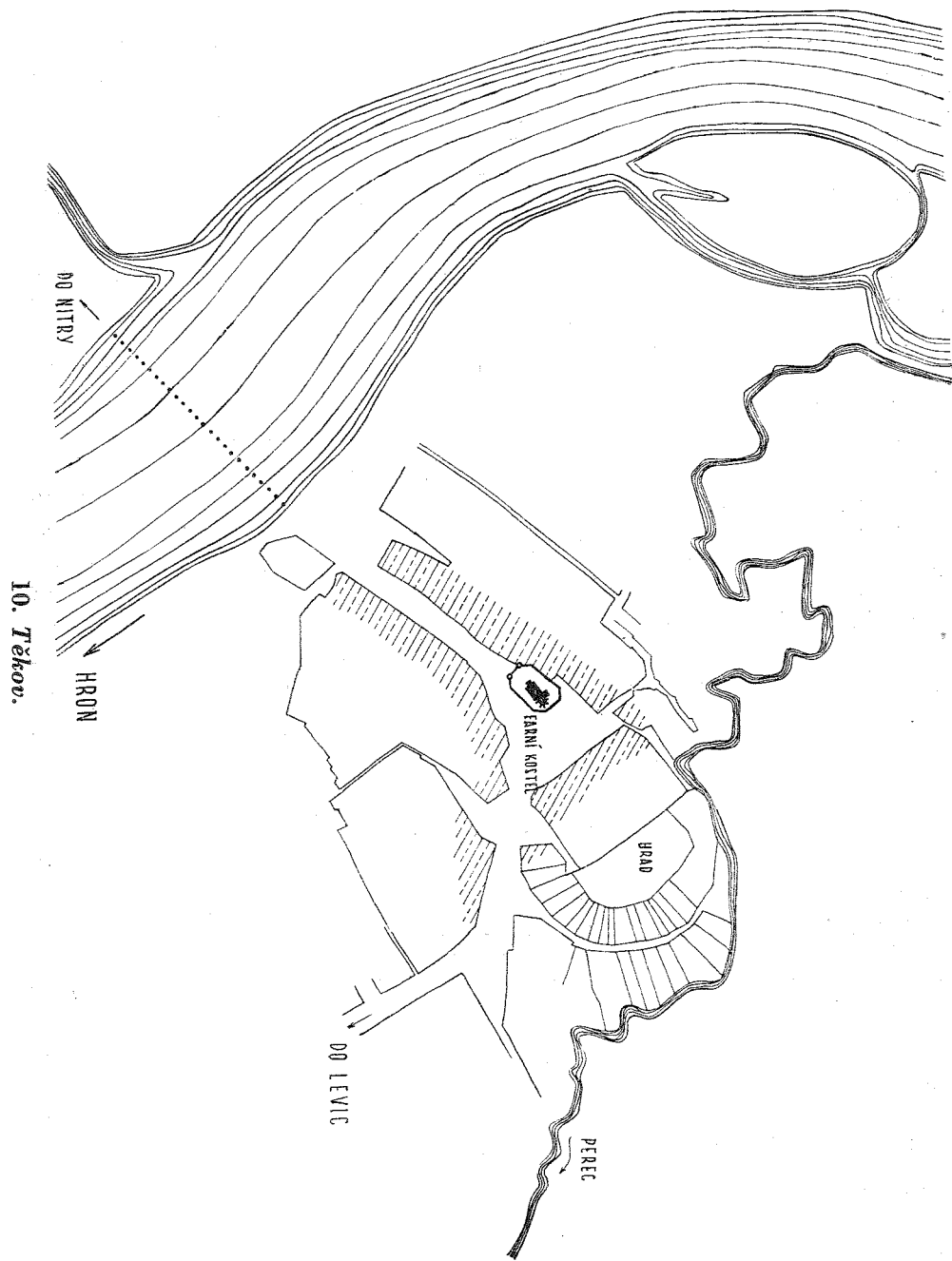
¹⁴⁹⁾ T. Ortway, l. c., II, 1, str. 41 a 96.

¹⁵⁰⁾ T. Ortway, l. c., III, str. 256.

¹⁵¹⁾ T. Ortway, l. c., II, 4, str. 300 n.

¹⁵²⁾ Postaven krátce před r. 1420.

¹⁵³⁾ T. Ortway, l. c., II, 1, str. 96.

Fischer-Neustadt, která se povznesla teprve v XV. století, kdy zvětšili dosavadní fortunu na bránu a přeložili sem loďkový most z Vydrice a s ním i ústí dálkových cest jižních; proto od r. 1439 se tu konaly i týdenní trhy a jarmarky.

Z obou starších vsí na západě města, které, jak víme, tu byly už před jeho založením, splynula s ním pouze Vydrice; avšak ani ta ne ihned, nýbrž až r. 1390, kdy ji císař Zikmund vyňal z pravomoci hradu;¹⁵⁴) staré Podhradí, spravované až do věku XIX. hradními župany, mezi městská předměstí počítati nelze. Zůstalof patrně proto přičleněno k hradu, poněvadž tu byla obydlí hradních úředníků a čeledi.

Severní a východní předměstí, jichž administratíva byla už r. 1336 s mateřským městem sjednocena,¹⁵⁵) byla v první třetině století patnáctého, v době husitských vpádů do Uher, sloučena i v jednotný celek obranný, a to palisádou, jejíž jednotlivé brány se vzpomínají od roku 1434.¹⁵⁶)

Osada u těkovského hradu (Starý Těkov).

Zemní hradiště těkovské bývalo ode dávna střediskem středního Pohroní a později hradem župním (přip. 1156). V době krátce po tatarském vpádu se dovídáme, že v jeho sousedství žijí hosté; jejich obec přichází r. 1244 pod označením „suburbium“, podhradí,¹⁵⁷) a r. 1272 jako „oppidum“, městečko¹⁵⁸) — tehdy je v něm panská kurie a mlýn. Roku 1331 dostalo svolení opevnit se dřevěnými hradbami;¹⁵⁹) většího významu však nenabylo, poněvadž toto staré hradiště pozbylo významu, když vznikl kamenný hrad v Levicích.

Románské hradiště, jež střežilo nedaleký přechod cesty nitran-ské přes Hron, leželo na mírném ostrohu nad potokem Percecm, jenž se v těchto místech odděluje od hlavního toku Hronu. Mělo podobu rozevřeného vějíře; za ním, tam, kde terén pozvolna

¹⁵⁴) T. Ortway, l. c., II, 2, str. 101 a II, 1, str. 101.

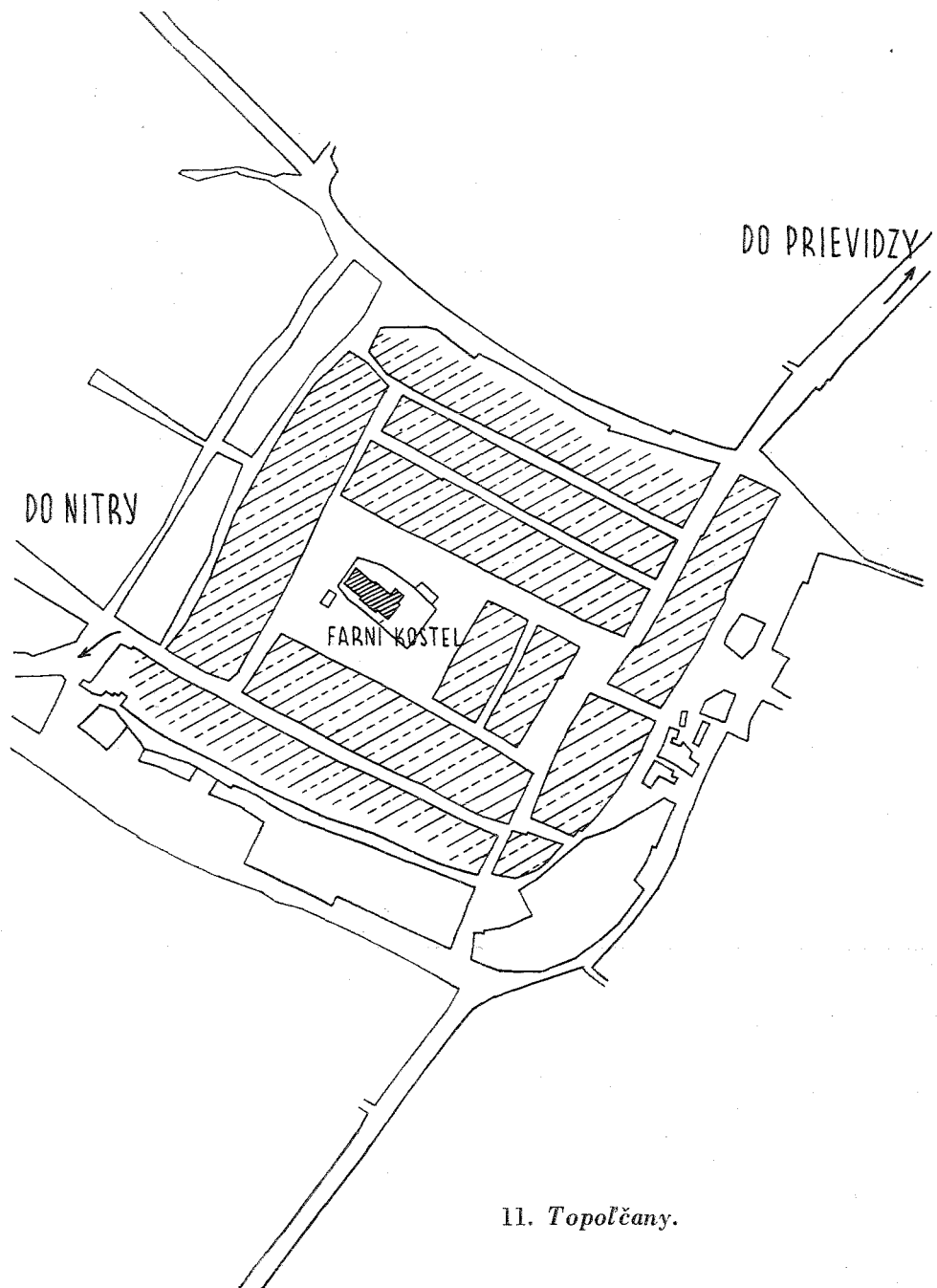
¹⁵⁵) T. Ortway, l. c., II, 2, str. 27 n.

¹⁵⁶) T. Ortway, l. c., II, 1, str. 140, kdy se vzpomíná brána na Suchem Mýtě.

¹⁵⁷) Fejér, Cod. dipl., IV, 1, str. 322.

¹⁵⁸) Fejér, Cod. dipl., V, 1, str. 278.

¹⁵⁹) Nagy, Codex dipl. Hung. Andegavensis, II, str. 528.

11. Topolčany.

klesal, se při nitranské cestě vytvořila trojúhelná náves, uprostřed s gotickým kostelíkem. Počátky osady pamatovala snad starší románská kaple, kterou však v minulém století zbořili; kde stávala, nepodařilo se mi zjistiti. Osada je dnes pouhou vsí a nic tu nenasvědčuje, že měla kdysi výsady svobodné obce.

2. Západoslovenská tržní města mimo hrady.

Topolčany.

Město Topolčany vzniklo — nevíme přesněji, jak — už před rokem 1271; tehdy totiž se vzpomíná jako civitas.¹⁶⁰⁾ Jeho půdorys je velmi pravidelný: je to systém několika podélných a příčných bloků, seskupených kolem obdélného náměstí. Dálková cesta nitranská procházela náměstím v úhlopříčně; dnes tu stojí barokní farní kostel. O hradbách tu nevíme.

Město vzniklo na širé rovině v porůčí Nitry; jeho dnešní vzhled určují přestavby z konce minulého století.

Sv. Kříž nad Hronom.

Tato ves vznikla na zboží ostříhomského arcibiskupa sice už v první polovině XIII. věku, avšak výsady jí uděluje teprve r. 1246 arcibiskup Štefan; tehdy vzpomíná se jako „oppidum“ a „villa“ S. Crucis de Susal. Toto privilegium osvobozuje zdejší hosty na 3 roky od daní, dává jim právo svobodné volby rychtáře (major villae), která je však vázaná na potvrzení arcibiskupovo, a povoluje jim volně se stěhovati.¹⁶¹⁾

Osada má půdorys náhodný; rozprostírá se prostě po obou stranách cesty bez jakéhokoli plánu a tvoří ji po většině pouze izolované venkovské domky. Kostel i zámek vznikly až v XVIII. věku, takže dnes tu nic nenasvědčuje, že snad kdysi bývala městem.

¹⁶⁰⁾ Wenzel, Cod. Arp. cont., VIII, str. 344.

¹⁶¹⁾ Mon. eccl. Strig. I, str. 362 n; srovn. V. Chaloupecký, Staré Slovensko, str. 173.

3. Počátky obchodních měst na východním Slovensku: založení Podolínce a Košic.

Podolínec.

Rupp J., l. c. II, str. 227.

Wéber S., Podolin város története (Dějiny města Podolínce), Budapest, 1891.

Fekete Nagy A., A Szepesség területi és társadalmi kialakulása (Územní a společenský vývoj Spiše), Budapest, 1934, str. 245 n.

Po tatarském vpádu, kdy kolonizace této části Spiše byla teprve v počátcích, náleželo poříčí Popradu pod Kežmarkem ještě k Polsku. Proto počátky Podolínce jsou spjaty s příchodem hostů se strany polské.

Jako svobodná ves vznikl r. 1244; tehdy totiž odměňuje svého lokátora Henrika krakovský a sandoměřský kníže Boleslav, uděluje mu podolínskou rychtu a přikazuje mu, aby v ní soudil podle práva magdeburského, jakého užívají měšťané v Krakově a Sandoměři.¹⁶²⁾ Ještě v listech Bely IV. z r. 1256, které se týkají sousedních lesů,¹⁶³⁾ a v listě vdovy Boleslavovy Kunhuty z r. 1288, která znovu pamatuje na podolínského škulťeta novými donacemi, se vzpomíná Podolínec jen jako „villa“.¹⁶⁴⁾

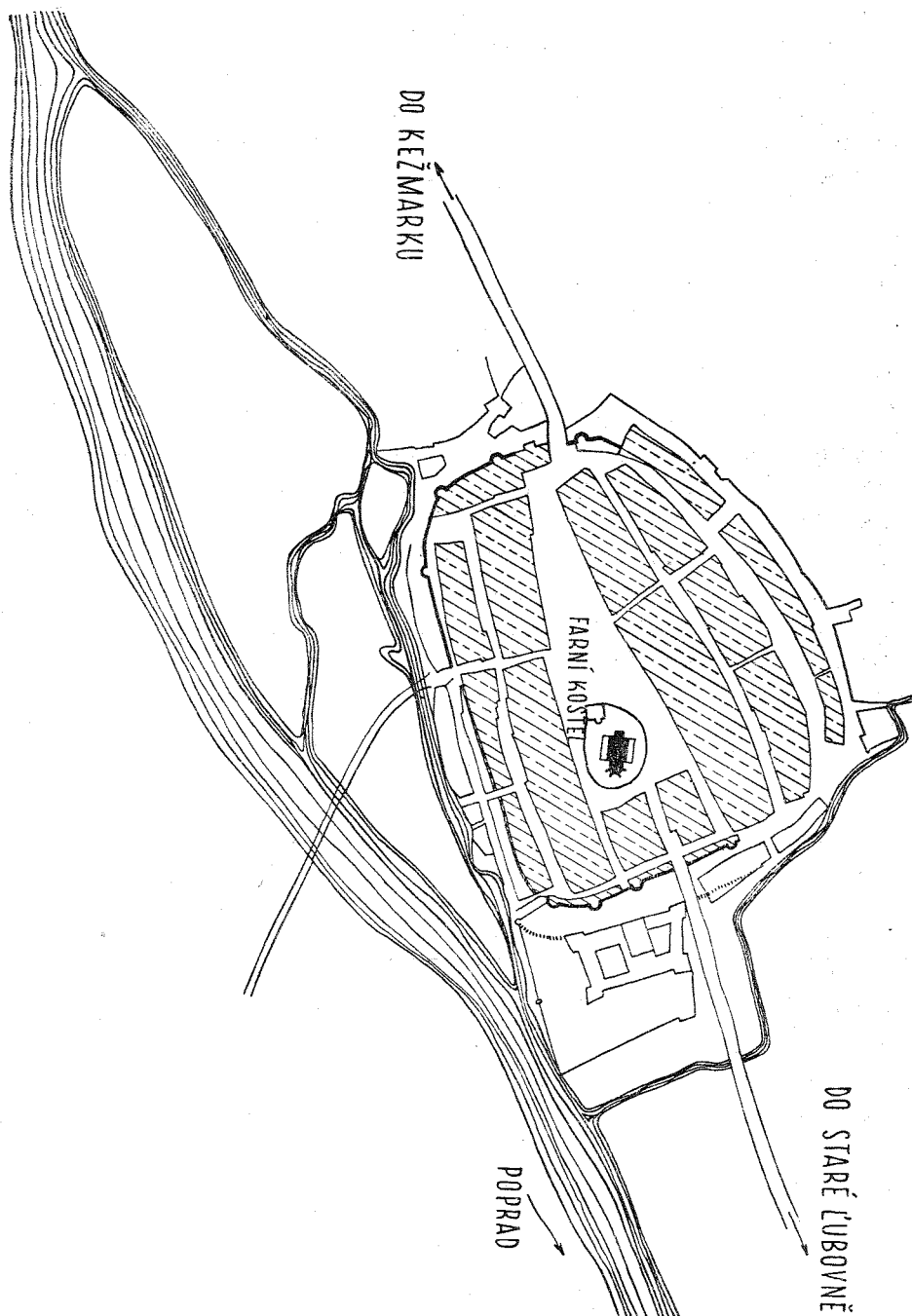
Leč koncem XIII. věku se už mění v město; příčinou toho je asi druhý vpád Mongolů na Spiš r. 1285, při němž osada i s kostelem shořela. V následujících letech se proto osada znovu kolonizuje; r. 1285 se sice potvrzuje jako majetek krakovské kněžny Kunhuty, avšak zároveň je zde odpuštěna na 10 let daň hostům, kteří káceli lesy. Při tom se upravuje škulťetovi Henrichovi znovu právo soudcovské a rozděluje se výnos pokut mezi něho a kněžnu.¹⁶⁵⁾ Konečně roku 1292 dostává Podolínec od českého Václava II., jenž byl od roku 1291 velkoknížetem polským (knížetem krakovským a od r. 1292 i sandoměřským), výsadní listinu, kterou se městu upravují trhy a dostává se mu práva magdeburského; tehdy také získává krčmu a právo várečné, právo skladu i svobodný rybolov a kácení lesů. Nejdůležitějším ustanovením ovšem je, že král povoluje měšťanům ohraditi se hradbami, na něž vedle domá-

¹⁶²⁾ Fejér, C o d. d i p l., IV, 1, str. 353.

¹⁶³⁾ Fejér, C o d. d i p l., IV, 2, str. 380 n.

¹⁶⁴⁾ Fejér, C o d. d i p l., V, 3, str. 425.

¹⁶⁵⁾ Wéber S., l. c., str. 4.

cích jsou povinni přispívat i obyvatelé sousedních vsí Lubovně a Gňazd.¹⁶⁶⁾ Tím se dosavadní poddanská obec stává svobodným městem.

V té době se už Podolínec i s celým severním Spišem přičleňuje k Uhrám. Stalo se to někdy na samém konci XIII. věku, poněvadž ještě roku 1298 náleží církevně ke Krakovu;¹⁶⁷⁾ ale už roku příštího — podobně jako v Lubovně — vybírá tu desátek spišská kapitula.¹⁶⁸⁾ To už byla někdejší osada i stavebně přetvořena v město, protože kromě hradeb tu tehdy stavěli také nový farní kostel P. Marie (1298 odpustky na stavbu od jeruzalémského arcibiskupa Vazula.¹⁶⁹⁾ Právní charakter města byl jí znovu potvrzen roku 1342, kdy král Ludvík na žádost podolínských rychtářů připomíná šlechtě i lubovňanskému županovi, že Podolínec je město svobodné, do jehož soudnictví se nemají mísit.¹⁷⁰⁾ Roku 1412 jej konečně pojal král Zikmund mezi privilegovaná města královská, avšak ještě téhož roku připadl s ostatními spišskými městy zástavou opět Polsku.

Půdorys tohoto města je jakoby navlečen na cestě polské, vedoucí z Kežmarku k lubovňanskému hradu. Při ní vzniklo táhlé, podélné náměstí, jež svým západním koncem sahá až k Horní bráně; na východě je však uzavřeno dvěma bloky domů, mezi nimiž se prochází k bráně Dolní — obě tyto brány jsou ovšem už sbořeny a s nimi i celá severní strana hradeb. Uliční síť však zůstala nezměněna; mezi náměstím a hradebním věncem je ještě úzká okružní ulička, protože tato hloubka je rozdělena ve dva bloky, a podobná ulička doprovází po vnitřní straně také hradby. Celý popsany půdorys vznikl v době, kdy bylo město založeno, úplně nově; také architektura nejstarších částí farního kostela, který i s hřbitovem stojí v nejširší části náměstí, náleží konci XIII. věku.

Na jižní straně obtéká hradby mlýnské rameno, oddělující město od vlastního koryta Popradu.

¹⁶⁶⁾ Fejér, Cod. dipl., VI, 1, str. 230 n.; lubovňanští se však r. 1364 z této povinnosti vysvobodili.

¹⁶⁷⁾ Fejér, Cod. dipl., VI, 2, str. 172 n.

¹⁶⁸⁾ Fejér, Cod. dipl., IV, 2, str. 209 n.

¹⁶⁹⁾ J. Rupp, l. c., II, str. 231.

¹⁷⁰⁾ Fejér, Cod. dipl., IX, 1, str. 280.

Košice.

Tutkó J., Szabad királyi Kassa városának történelmi évkönyve (Ročenka svobodného král. města Košice), Košice, 1861.

F. X. Krones, Zur ältesten Geschichte der oberungarischen Freistadt Kassau, Archiv für oester. Geschichte, XXXI, 1864, str. 1 n.

Rupp J., l. c., II, str. 245 n.

Kemény L., Kassa város régi számadáskönyvei 1431—1533. (Staré účetní knihy města Košic z let 1431—1533), Košice, 1892.

Martinka J., Hrad Sokola nad Košicami, Sbor. Muz. slov. spol. XXV, 1931, str. 105 n.

Historický vývoj Košic je dosti složitý. Základem osídlení je tu nejpravděpodobněji raně gotický královský hrad, jehož zbytky lze dosud viděti na hoře Hradová severně dnešních Košic, která jako klín odděluje koryto Hornádu od údolí jeho bočního přítoku, Črmelského potoka.

Na rovinách pod tímto hradem se někdy kolem tatarského vpádu usadili němečtí hosté, „populi nostri de Kassa“, kteří už r. 1249 se vzpomínají v privilegiu Bely IV. pro obec Seňu; tehdy mají už různé svobody co do desátku a soudnictví a je jim upravena i daň, kterou se svých pozemků platí králi.¹⁷¹⁾

Další zmínka o Košicích je z r. 1261.¹⁷²⁾ Tehdy totiž král Štěpán V. daruje zdejším německým hostům Samphlebenovi a Oblovi dědičně zemi Horní Košici, řídce obydlenou a ležící mezi Hornádem a Črmelským potokem, dává jim právo voliti si vlastního rychtáře a vyjímá je z pravomoci hradního župana. Někde na tomto území vznikla tedy asi z mateřské obce košické, na níž se vztahuje uvedená listina z roku 1249, obec filiální; staří její majitelé byli pak králem r. 1270 odškodněni donací jinou.¹⁷³⁾

Brzy potom se mateřská košická obec mění v město. Sice ještě r. 1275, v listině krále Ladislava,¹⁷⁴⁾ se jmenují jen „hospites nostri de Cassa“ a jejich osada se označuje pouze jako „villa“, ale v papežském breve z r. 1283 se už uvádí košický špitál chudých s kostelem sv. Alžběty.¹⁷⁵⁾ Jako „civitas“ přicházejí Košice poprvé na počátku vlády Ondřeje III. Roku 1290 vyhovuje totiž jagerský

¹⁷¹⁾ Wenzel, Cod. Arp. cont., VII, str. 281.

¹⁷²⁾ Fejér, Cod. dipl., IV., 3, str. 49 n.; viz též V. Šmilauer, Vodopis, str. 210, který v obraze 49 lokalizuje Horní Košice do míst dnešních obcí Kostolan, Kavečan a Tahanovec.

¹⁷³⁾ Srovn. V. Šmilauer, Vodopis, str. 227.

¹⁷⁴⁾ Fejér, Cod. dipl., V, 2, str. 303 n.

¹⁷⁵⁾ Srovn. Mihalik J., A kassai szent Erzsébet templom, Budapest, 1912.

biskup Ondřej žádosti, kterou naň vznesli „cives et universitas hospitum de Cassa“¹⁷⁶⁾ a vyjímá košickou faru z pod pravomoci děkana, podřizuje ji přímo biskupovi. Tato „universitas civium de Cassa“ se znovu vzpomíná r. 1292,¹⁷⁷⁾ kdy desátek, jímž košičtí hosté byli jagerské kapitole povinni, se nahrazuje výkupným, a město jako „civitas nostra“ jmenuje král Ondřej III. v donačním listě z roku 1297.¹⁷⁸⁾

V té době hyl už také v Košicích dominikánský klášter (příp. 1303),¹⁷⁹⁾ který je nejbezpečnějším důkazem toho, že v té době už měla obec charakter městský. Že se tehdy v ní rozvinul čilý městský život, o tom svědčí konečně i zlomky statutu cechu kožešnického, vydaného rychtářem, radou a celou obcí, jež jsou prvním známým cechovním statutem na Slovensku. V těchto pravidlech se také vzpomínají městské hradby, s jichž stavbou se započalo pravděpodobně v době založení města za Ondřeje III.¹⁸⁰⁾

Na počátku XIV. věku podporuje rozvoj Košic král Robert, jenž napomáhá zejména jejich obchodu; vzniklyť především jako pohraniční město obchodní. Proto také roku 1319 osvobozuje Košické od cla na území stolice abaujské a zemplínské,¹⁸¹⁾ a r. 1342 potvrzuje, že měšťané nepodléhají pravomoci župana, ale královskému taverníkovi, řídíce se vlastním soudem rychtáře a přísězných; toto právo uděluje ještě téhož roku nově založené Lubovně. Obsáhlými privilegii z roku 1347 bere král Ludvík do ochrany městské vinařství — město současně dostává patronátní právo k farnímu kostelu a švábské právo budínské;¹⁸²⁾ také vhodnou úpravou dědických předpisů mu král napomáhá ve stavbě hradeb. Hospodářskému rozkvětu města pomáhá král Ludvík i tím, že r. 1361 dává měšťanům právo skladu na zboží z Ruska a Polska;¹⁸³⁾ styky s Polskem byly utuženy r. 1394 obchodní smlouvou s Krakovem.¹⁸⁴⁾

¹⁷⁶⁾ Fejér, Cod. dipl., VI, 1, str. 73.

¹⁷⁷⁾ Kroner F. X., l. c., str. 22, srovn. V. Chaloupecký, Staré Slovensko, str. 134.

¹⁷⁸⁾ Wenzel, Cod. Arp. cont., V, str. 169.

¹⁷⁹⁾ V. Wick, Data k dejinám košických dominikánov, Košice, 1932.

¹⁸⁰⁾ Srov. Szádeczky, Okirattár a czéhek történetéhez (Archiv cechovních dějin), 1307—1848, Budapest, 1913, str. 5; viz i J. Holák, Hradby a pevnosti středověkých miest, časop. Pero, III, 1935, č. 9, str. 12 n.

¹⁸¹⁾ Fejér, Cod. dipl., VIII, 2, str. 213.

¹⁸²⁾ Fejér, Cod. dipl., IX, 1, str. 466 n.

¹⁸³⁾ Srov. Rupp J., l. c., II, str. 248.

¹⁸⁴⁾ Fejér, Cod. dipl., X, 2, str. 259.

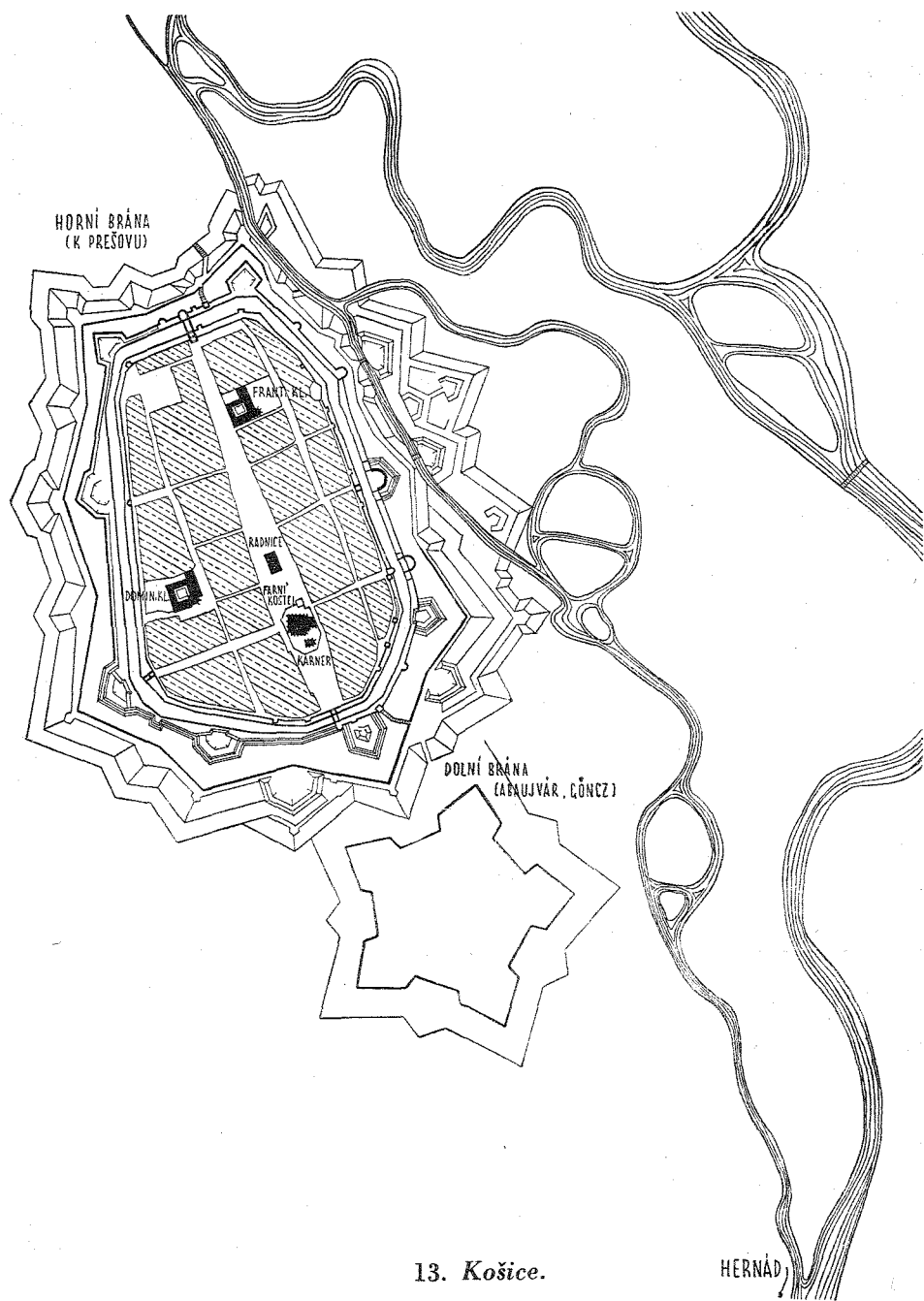
Stejně tak podporuje Košické král Zikmund, a to nejen ve stavbě nového farního kostela a hradeb (dar polovice košického třicátka), ale i odpuštěním mýta v celé zemi r. 1405. Město tím získává i na významu politickém, takže už v druhé polovině XV. věku stojí v čele známého svazu pěti východoslovenských měst, k němuž náležely i Bardějov, Levoča, Prešov a Sabinov; Košice stávají se strategickým klíčem na slovenském východě, jak bylo tomu zejména za Jiskry z Brandýsa. Za krále Matyáše roku 1462 dostalo se jim dokonce i práva raziti minci.¹⁸⁵⁾

Tímto vývojem ovšem Košice do té míry zmohutněly, že se jim nejen podařilo dosti brzy absorbovati filiální obec hornokošickou, kterou vnukové Samphlebenovi roku 1347 odstoupili městu, ale že získaly i zboží Košického hradu, který od dob Robertových častěji býval už v soukromých rukách; stalo se to r. 1430, kdy hrad i jeho zboží připadly městu. Hradní budovy na „Hradové“ pak rychle zanikly, byvše Košickými rozvaleny, a také Horní Košice zmizely beze stopy.

Tomuto politickému a hospodářskému významu Košic ve středověku odpovídal i jejich stavební zjev. Leží na pravém břehu Hornádu, který v těchto místech při soutoku s Črmeľským potokem tvořil četná boční ramena a meandry; jednoho z nich bylo užito za mlýnskou strouhu, jež oddělila část zaplavovanou od pevné země. Na ní, úplně na rovině, vzniklo město, jehož hlavní osou byla cesta, přicházející od jihu ke košickému hradu a pokračující pak dále k severu, do Šariše a Spiše a odtud do Polska neb Ruska. V Košicích nebylo sice důležitější křižovatky, avšak obchodní i hospodářský rozkvět města byl dán už tím, že tato cesta tu opouštěla jihoslovenské roviny, přecházejíc z údolí Hornádu do poríčí šarišské Torusy; Košice stály tu jako stráž u její horské brány.

Kdy vzniklo půdorysné schema dnešního města, je dosti obtížné určit, protože neznáme jeho poměr k starší osadě, která na jeho místě v XIII. století stávala. Jen tolik víme s jistotou, že beze změny zůstala poloha farního kostela sv. Alžběty, který vznikl ještě v době, kdy Košice byly prostou vsí; soudíme tak nejen z jeho zasvěcení, jež se vzpomíná už r. 1283, ale i z toho, že pod nynějším kostelem leží základy prvotní jednodlní stavby z třetí čtvrtiny XIII. věku. Farní kostel je dnes mimo střed města,

¹⁸⁵⁾ Srov. Rupp J., l. c., II, str. 248.

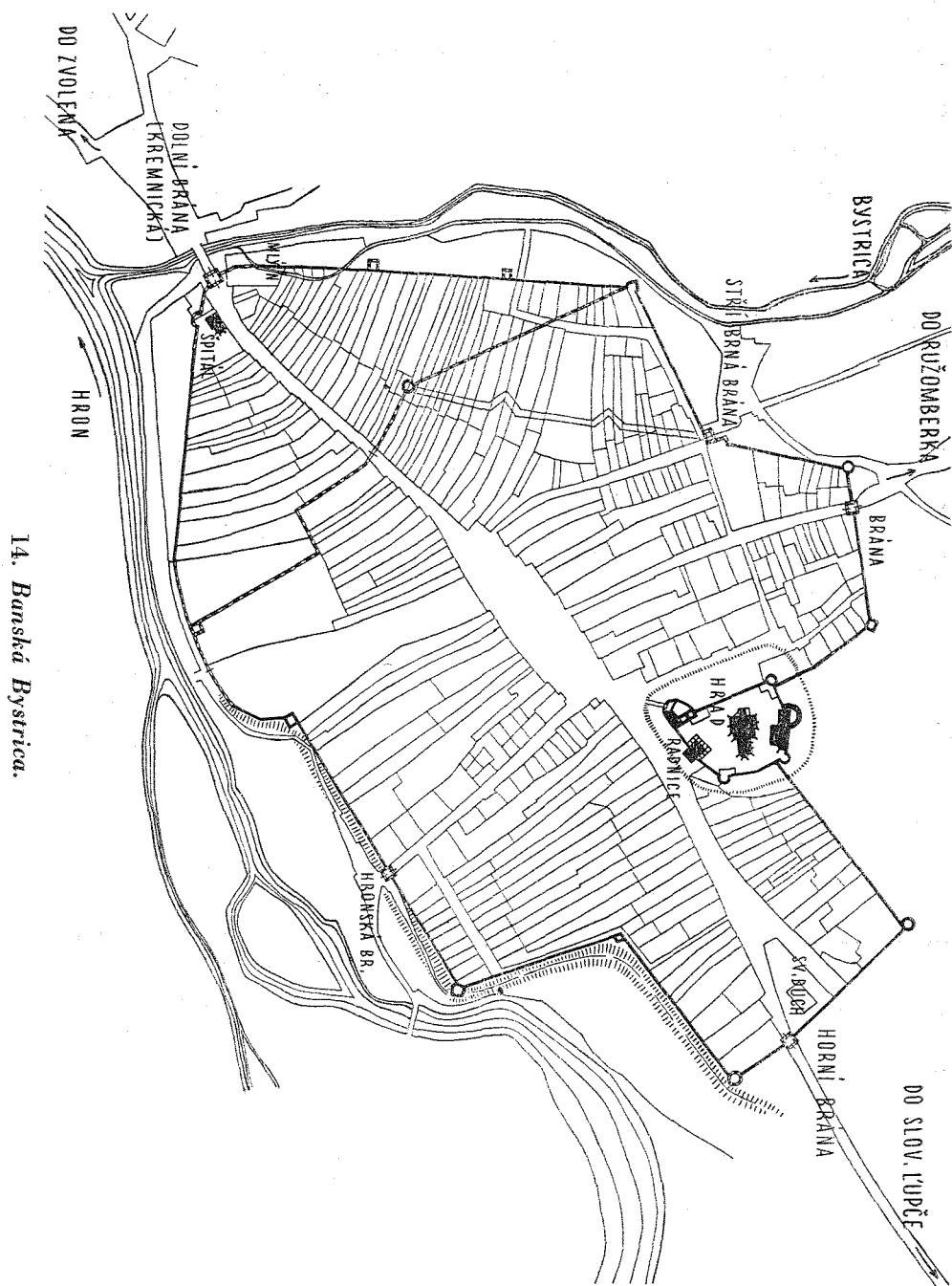
13. Košice.

značně vysunut k jižnímu konci náměstí; vyjdeme-li z toho, že v osadách podobného podélného typu, jakou Košice jsou, bývají farní kostely vždy uprostřed délky náměstí, mohli bychom předpokládati, že jádrem města je vlastně jen část při tomto kostele, zabírajíce snad oblast od pozdější Dolní brány až někam po dnešní klášter jezuitů. V tomto případě by se ovšem stará košická náves omezovala jen na tu část náměstí, jež má ještě oválný tvar, takže severní polovina města — a s ní i vnější bloky při hradbách — do půdorysu původní osady počítati nelze. S tím by souhlasila také poloha těch klášterů, jež v Košicích vznikly v době, kdy se staly městem: dominikánského, který leží ve vnějším pásu bloků, a františkánského, jenž vznikl v nové části před Horní branou. Město by se tedy proti původní vsi bylo prodloužilo jen do stran a směrem severním.

Tyto domněnky dnes už ovšem s jistotou nelze přezkoušeti, a tak je třeba se spokojiti jen s tím, že půdorys města spadá alespoň do devadesátých let XIII. století, při čemž otázka jeho staršího jádra zůstává nerozřešena.

Město je typu vysloveně podélného a tento charakter má i hlavní náměstí, jehož plocha vznikla prostým rozšířením střední podélné ulice; svými oběma konci dosahuje až k oběma hlavním branám v městských zdech.¹⁸⁶⁾ Značně k dolnímu konci náměstí posunut stojí farní kostel, a to napříč, protože je řádně orientován; v XIII. století býval to prostý jednolodní kostelík, avšak po požáru Košic v osmdesátých letech XIV. věku jej přestavěli v rozměrnou gotickou basiliku, s dlouhým východním presbyteriem; tím se stalo, že s obou stran byla komunikace kolem něho neobyčejně zúžena. Jižně, na farním hřbitově, byl v druhé polovině XIV. věku postaven karner sv. Michala, na severní straně pak uprostřed náměstí vznikl později radní dům. Na hlavní ulici před Horní branou stával od samého počátku XV. stol. kostel a klášter františkánský a na západní straně, přiléhaje k hradbám, ležel raně gotický kostel s klášterem řádu dominikánů; vznikl současně se založením města a hradebního okruhu kolem roku 1290. Jeho presbyterium a obvodní zdivo lodi, pocházející z první stavby, je nejstarší památkou Košic.

¹⁸⁶⁾ Branky v ulici příčné vznikly až v době klasicistní.

14. Banská Bystrica.

Mezi linií hradeb, kterou po celém obvodě sledovala úzká hradební ulička, a náměstím byly vyměřeny dvě hloubky domovních bloků, takže uprostřed nich vzniklo ještě s obou stran náměstí po úzké uličce. Z věnce středověkých hradebních zdí se už téměř nic nezachovalo a stejně tak zmizel i hradební pás barokní, jímž byl obranný systém Košic doplněn ve století sedmnáctém. Někdy za císaře Leopolda vznikla nákladem královské komory na jižní straně města, při cestě abaujské, veliká hvězdice barokní pevnosti, která však už v první polovině století osmnáctého byla zase zrušena; dnes není po ní stopy.¹⁸⁷⁾

4. Počátky rozvoje dolnouherských báňských měst na horním Hronu a v Liptově.

Banská Bystrica.

Rupp J., l. c., I, str. 644.

A. Ipolyi, Geschichte der Stadt Neusohl, Vídeň, 1875.

V. Mencl, Středověká architektúra na Slovensku, I., Praha—Prešov, 1937, str. 341 n.

Původ tohoto báňského města je dobře osvětlen listinami. Horní úval Hronu, osídlený v první polovině XIII. věku královskými služebníky, se totiž stává brzo po tatarském vpádu cílem kolonizačního proudu Němců, hledajících drahé kovy. A tak kolem poloviny století XIII. si tu tito horníci zakládají báňskou osadu, jejíž německý název Neusohl, Nový Zvolen, svědčí o tom, že východiskem kolonisace byla osada pod komitátním hradem Zvolenem. Svobodu volby faráře a rychtáře, osvobození z pravomoci župana, z cel a mýt, dále právo svobodně hledati kovy po celé stolici a jiná privilegia hostů banskoštiavnických dostali bystričtí Němci („hospites de Nova villa Bystrice“) od krále Bely IV. roku 1255.¹⁸⁸⁾ Královským lokátorem byl při tom comes

¹⁸⁷⁾ Srovn. starší plány Košic:

a) Wahrhafter Entwurf und Grund-Riss der Vestung Kaschau sambt der umliegenden Situation, 1747; zachován v kopii z r. 1874.

b) Plan der Festung Kaschau, 1781; zachován v kopii z r. 1874.

c) Plan der königl. Freistadt Kaschau od J. Otta, litografovaný u O. Apelta, před polovinou XIX. stol.

¹⁸⁸⁾ Fejér, Cod. dipl., IV, 2, str. 296 n.

Ondřej, který se stal prvním villicem nového města; za své zásluhy byl obdarován Belou IV. už r. 1256 lesy v provincii liptovské¹⁸⁹⁾ a roku 1263 zemí i lesem mezi Banskou Bystricou a Slovenskou Lupčou.¹⁹⁰⁾ Pod označením „villa“ uvádí se pak Bystrica ještě r. 1263 i 1271;¹⁹¹⁾ r. 1282 se tu vedle villica Ondřeje vzpomínají i „cives jurati“.¹⁹²⁾

Základem půdorysu Banské Bystrice je cesta, jež přichází ze Zvolena, překračuje bystrický potok a stoupá po mírném svahu k hlavnímu náměstí. Jeho prostor vznikl pouhým rozšířením ulice, což je dosud patrné v jeho velmi protáhlém charakteru; jednu jeho stranu tvoří domy postupně uskakující ze stavební čáry, takže linie průčelí má stupňovitý tvar. Na druhé straně náměstí cesta pokračuje do horního úvalu Hronu.

Kostel stojí mimo tržiště a míval kdysi kolem sebe hřbitov; teprve v druhé polovině XV. století jej opevnili a do obvodní zdi této tvrze vestavěli radní dům. Základem jeho dispozice byl jednolodní farní kostelík s čtverhranným chórem, z něhož se zachovala část lodi a věž; postaven byl ve slohu přechodním v době založení města. Tento prostý půdorys a vesnický charakter podržel až do první čtvrtiny XIV. věku, kdy jej počali rozšiřovati v basiliku; největší změny doznal ovšem až na konci století patnáctého. Stavební osudy tohoto kostela tedy ukazují, že osada, jež kol něho roku 1255 vznikla, byla asi jen prostou kolonisační vsí, která se teprve delším hospodářským vývojem proměnila i po stavební stránce v město. Jeho půdorysná kostra byla však už v XIII. věku do té míry hotová, že k novému přeměření pozemků už asi proto nedošlo; tím si vysvětlíme, že osada, ač založená v plochem terénu, nemá pravidelného půdorysného obrazce.

Neuspořádaná obrysová linie města je ovšem podmíněna i tím, že tu po celý středověk nebylo hradeb. O bezpečnost bylo postaráno opevněním kostela; z městských účtů z počátku XVI. věku vidíme,¹⁹³⁾ že při hlavních cestách stály jen samostatné brány, které teprve od osmdesátých let XVI. věku počali měšťané

¹⁸⁹⁾ Fejér, Cod. dipl., IV, 2, str. 415; srovn. A. Húščava, Kolonizácia Liptova do konca XIV. storočia, Bratislava, 1930, str. 39.

¹⁹⁰⁾ Wenzel, Cod. Arp. cont., str. 40 n; srov. V. Šmilauer, Vodopis, str. 122.

¹⁹¹⁾ Fejér, Cod. dipl., V, 1, str. 164 n; král Štěpán V. potvrzuje tehdy svobody hostům „de nova villa Bisztricze“.

¹⁹²⁾ Fejér, Cod. dipl., V, 3, str. 112 n.

¹⁹³⁾ Zpracovány A. Filipem r. 1934-35.

spojovati souvislými hradbami.¹⁹⁴⁾ Jejich stavba pokračovala po etapách, takže do opevněné oblasti mohla býti postupem doby zabrána také dolní část města, kde od poloviny XIV. věku stával špitál s kostelíkem sv. Alžběty; na ostatních stranách určoval hradební linii buď nepravidelný okraj městského zastavení, nebo, jako na straně Hronu, prudký břeh diluviální terasy. Tím dostal obrys města neobyčejně komplikovaný tvar.

N ě m e c k á L u p č a.

Toto báňské liptovské město bylo založeno roku 1263, kdy mu Bela IV. vydal zakládací privilegium.¹⁹⁵⁾ Hosté, vyňatí z pravomoci župana, dostávají právo svobodné volby rychtáře, právo farní, osvobození od cla a mýt i výsadu hledat kovy; desátek se upravuje podle Krupiny a Banské Štiavnice, což současně potvrzuje ostrihomský arcibiskup Filip, který také dává svolení k stavbě farního kostela.¹⁹⁶⁾ Avšak už r. 1281 král daroval Lupču Tomášovi, synu Šimonovu, za zásluhy v boji s českým králem;¹⁹⁷⁾ v XV. století byla opět svobodná, jak víme z privilegia Zikmundova z roku 1434. Za bojů mezi Petrem Komorovským a Pankrácem z Lipt. Sv. Mikuláše shořela.

Městečko vzniklo při potoku Lučiance na slepé odbočce od hlavní cesty povážské a jeho rozkvět spočíval jen na prosperitě zlatodolů; jakmile poklesla, nemělo z čeho žít, poněvadž předpoklady pro život obchodní mu chyběly. Bylo však založeno poměrně velkoryse: řady domků obklopovaly neobyčejně velké obdélné náměstí, v jehož středu stál jednolodní farní kostel;¹⁹⁸⁾ teprve v barokní době byla tato plocha postupně rozprodávaná do soukromých rukou a zastavovaná, takže dnes je původní zjev bývalého náměstí úplně setřen. Hradeb ani bran nebylo.

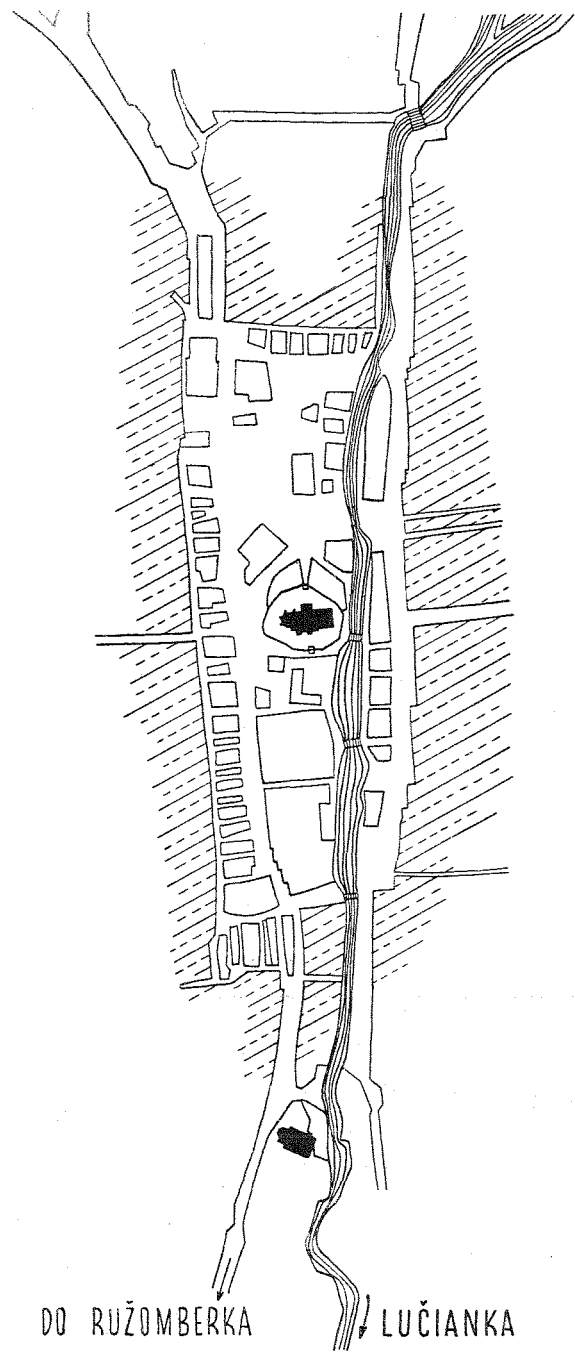
¹⁹⁴⁾ V městském museu se zachoval projekt na tuto stavbu z r. 1589, který částečně ještě počítá se staršími valy.

¹⁹⁵⁾ Srovn. A. Húščava, Kolonizácia Liptova do konca XIV. storočia, Bratislava, 1930, str. 22, a též, Interpolácia najstaršieho mestského privilegia Liptova, „Bratislava“, X, 1936, str. 341 n; Fejér, Cod. dipl., IV, 3, str. 9 n., a IV, 3, str. 124 n.

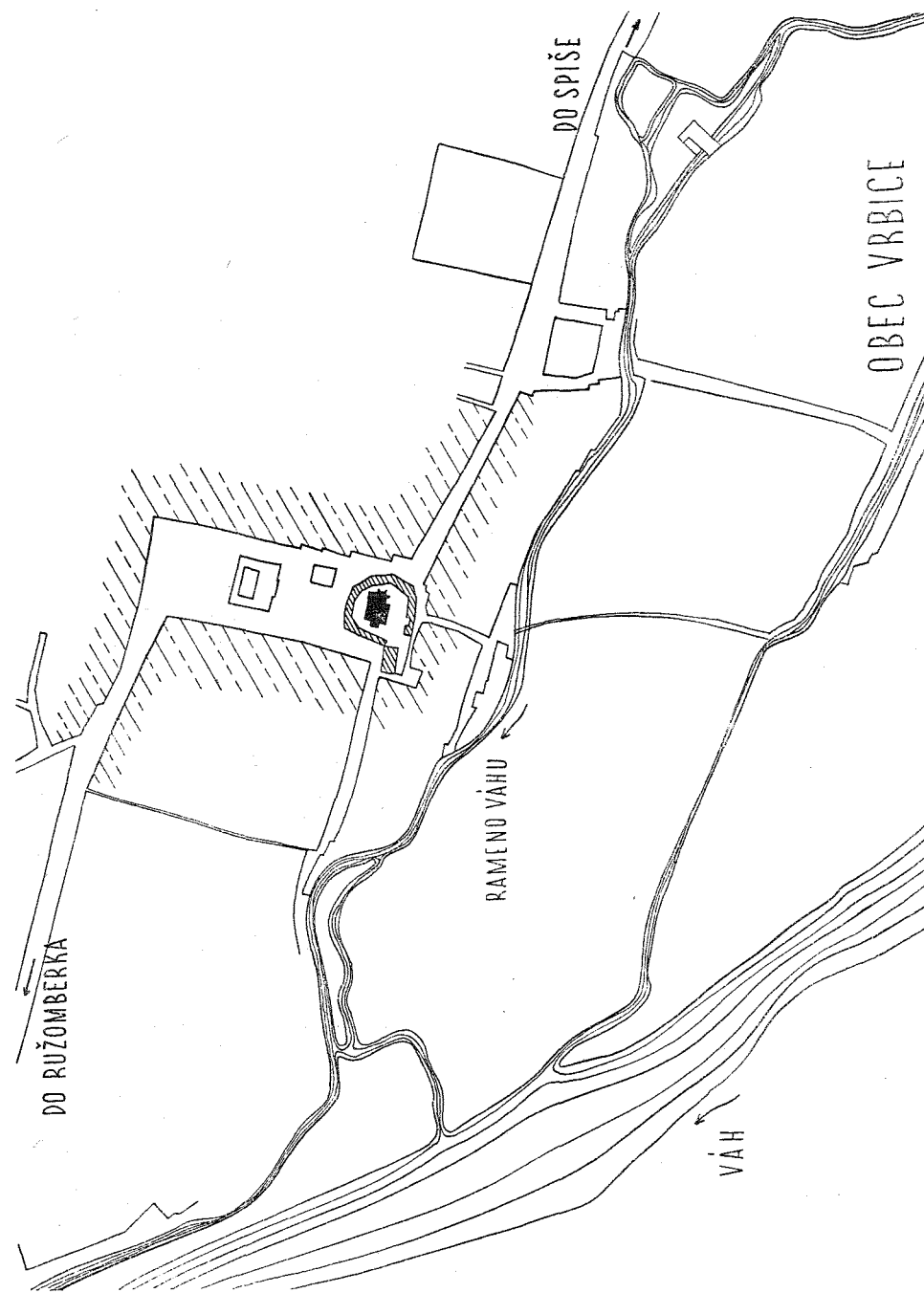
¹⁹⁶⁾ Fejér, Cod. dipl., IV, 3, str. 182 n.

¹⁹⁷⁾ Fejér, Cod. dipl., V, 3, str. 80. Tehdy se vzpomína jen jako „villa“.

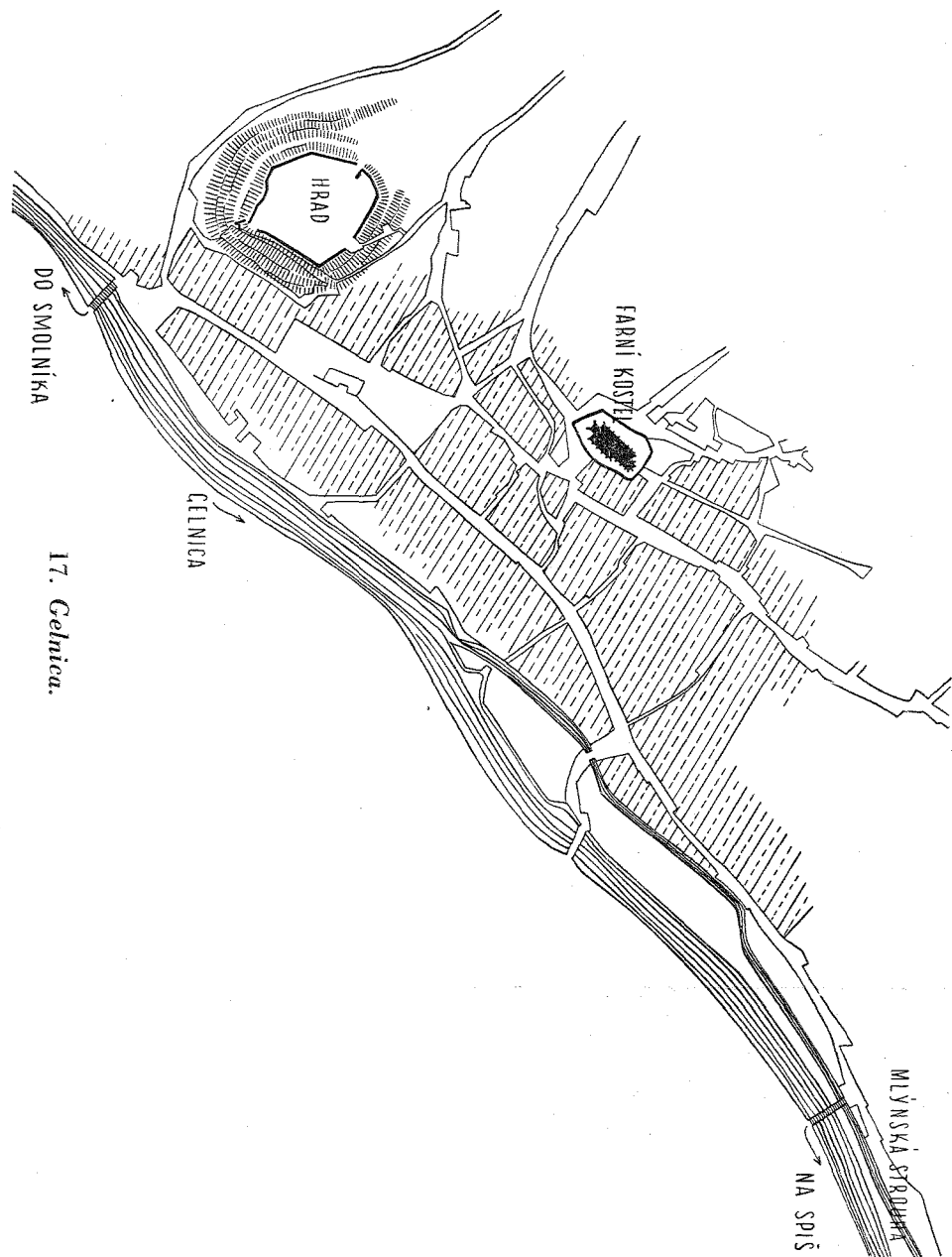
¹⁹⁸⁾ Z jeho první, raně gotické stavby se zachovala část lodi.

15. Německá Lupča.

16. Liptovský Sv. Mikuláš.

Na dolním okraji se dosud zachoval starý špitální kostel sv. Alžběty z roku 1339.¹⁹⁹⁾

Liptovský Sv. Mikuláš.

Vznikl na konci XIII. století na zemi, kterou dal r. 1268 Bela IV. Mikuláši, synu Markovu, a to i s místem pro kurii a kostel. Na tomto pozemku se už v r. 1286 vzpomíná jako „possessio”.²⁰⁰⁾ Ačkoli tedy se v město rozvinul až ve století čtrnáctém,²⁰¹⁾ je nesporné, že už v XIII. věku jej zakládali jako obchodní městečko v rozměrech, na prostou ves nezvyklých; z osmdesátých let tohoto století je tu totiž zachován trojlodní basilikální kostel, který je svými rozměry i charakterem na liptovské poměry v době raně gotické dosti výstavný. Lze tedy předpokládati, že potřeba obchodního střediska v Liptově vzniká nedlouho po založení prvních liptovských měst báňských.

Na tento kostel (dosud obehnaný hřbitovem) navazuje podélné, pravidelně vytvořené náměstí, které dálková cesta liptovská protíná v úhlopříčně; vedlejších ulic tu není. Ale i tak pravidelná podoba náměstí svědčí o tom, že obec byla plánovitě založena už na způsob městský.

5. Vznik báňských měst hornouherských.

Gelnica.

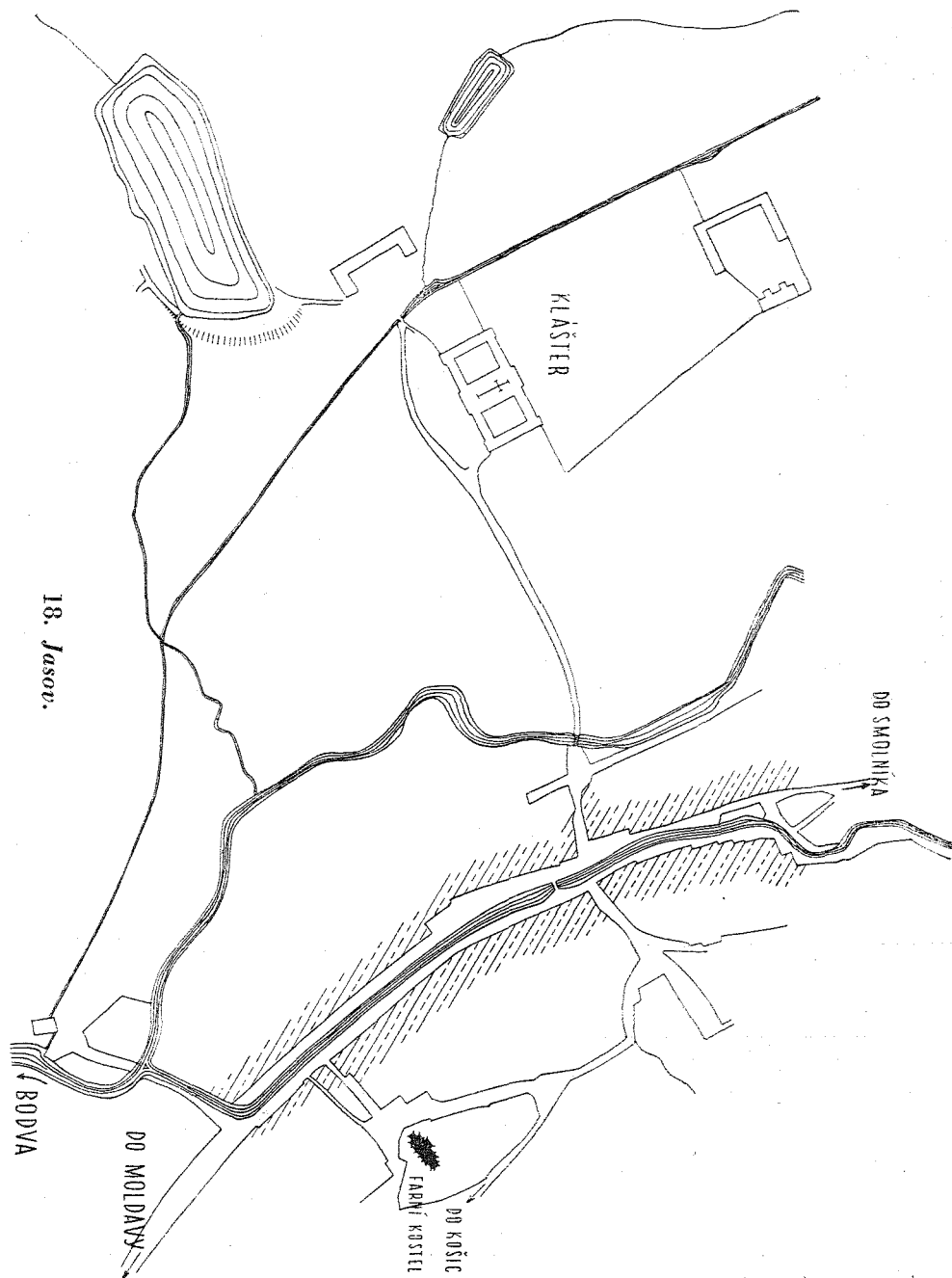
Fekete Nagy A., A szepesség területi és társadalmi kialakulása (Územní a společenský vývoj Spiše), Budapest, 1934, str. 126 n.

Původ tohoto báňského města přesně neznáme; vzniklo však za Bely IV., a to nejspíše v době kolem tatarského vpádu a přijalo jméno podle potoka Hlinice, který jím protéká (přip. 1264). Jako „civitas” přichází v listinách po prvé r. 1276, kdy mu král Ladislav IV. potvrzuje městská práva, které dostalo kdysi od

¹⁹⁹⁾ Fejér, Cod. dipl., VIII, 4, str. 409.

²⁰⁰⁾ A. Húščava, Kolonizácia Liptova do konca XIV. storočia, Bratislava, 1930, str. 22.

²⁰¹⁾ Tehdy bylo už zde sídlo župy.

Bely IV.²⁰²⁾ Roku 1280 vznikl v něm špitál; Ladislav IV. ustanovil, aby na jeho stavbu z výtěžku dolů připadlo 100 marek stříbra.²⁰³⁾ Později, v XV. věku, víme tu také o dominikánech; zda tu byli už od počátku města, není známo.

Koncem XIII. století se Gelnica už natolik rozrostla, že se z ní stává kolonizační středisko pro celý horní úval Gelnického potoka a jeho přítoků;²⁰⁴⁾ ve XIV. věku byl odtud mimo jiné založen báňský podnik smolnický.

Při cestě, jež vede z údolí Hernadu proti toku Gelnického potoka do smolnických hor, vzniklo na dosti nepravidelném terénu město, sevřené s jedné strany potokem a s druhé horami. Tam, kde se údolí trochu rozšiřuje, bylo založeno podélné náměstí, poměrně dosti pravidelně, avšak silně se svažující dolů, k potoku; jednou jeho stranou procházela dálková cesta, s druhého konce vedla ulice na sousední návrší, kde byl postaven uprostřed hřbitova farní kostel. Je to veliká trojlodní budova, jejíž nejstarší části vznikly v první polovici XIV. věku. Jiných starších kostelů v městě už není; dominikánský klášter, který tu v XV. století býval, zanikl totiž beze stopy.

Na vysokém návrší těsně nad náměstím dosud stojí zbytky hradu, jehož původ ani vztah k městu dnes už dobře neznáme.

Osada při klášteře v Jasově.

O osadě při klášteře premonstrátů v Jasově, který založil v letech 1229—41 vévoda Koloman, slyšíme už r. 1243. Tehdy dostávají svobody zdejší hosté, usedlí na klášterním zboží, zejména co do volného hledání kovů; osada se vzpomíná jako „civitas“.²⁰⁵⁾ Avšak teprve roku 1394 ji povýšila královna Marie na svobodné město a dala jí právo tržní.

Městečko vzniklo v údolí řeky Bodvy při cestě, jež vede od jihu do lesů a rudných hor smolnických. Má proto táhlý půdorys, bez náměstí, a jeho farní kostel — dnes zachovaný v podobě go-

²⁰²⁾ Fejér, Cod. dipl., V, 2, str. 345.

²⁰³⁾ Rupp J., l. c., II, str. 122.

²⁰⁴⁾ Zdejší měšťan Hekkul založil r. 1284 sousední Jaklovce; srovn. V. Chaloupecký, Staré Slovensko, str. 180.

²⁰⁵⁾ Fejér, Cod. dipl., IV, 1, str. 304 n.

tické — stojí na stráni nad ním. Rostlo bez plánu a rozšiřovalo se jen podél vody, jak to terén dovoloval; dodnes má však jen vesnický charakter, protože pro vyvinutější obchod tu nikdy valných předpokladů nebylo.

C) MĚSTA Z VRCHOLNÉ DOBY GOTICKÉ.

Na samém konci XIII. stol. se otvírá u nás období, jež je zlatým věkem slovenských měst. Dvacetiletí 1290—1310 znamená sice v zakládacím hnutí jakousi stagnaci — politické osudy Uher v době rozvratu za posledních Arpádovců a za bojů o jejich dědictví mu věru nebyly příznivé, avšak jakmile si upevnil v království postavení nový panovnický rod francouzských Anjouovců, nastává znovu rozkvět feudálního zřízení, podporovaný četnými reformami na poli hospodářském, finančním i správním, a s ním i doba urychleného zakládání měst.

Povaha nových měst je nyní už poněkud jiná, než dosud. V předchozích dobách byla ve většině města, jež navazovala na starší ohniska hospodářského života v zemi, na hrady; mezi městy, vzniklými kolonisačními úplně nově, měla pak převážnou většinu města báňská. Tento poměr se nyní značně mění; města už nevyhledávají ochrany hradů, nevznikají ze starších tržišť pod nimi, ale zakládají se na místech obchodně výhodných, při křižovatkách zemských cest, u říčních přechodů, u horských bran, a to buď na půdě dosud neosazené, nebo na místě starších kolonisačních vesnic, ukázala-li se jejich poloha k tomu dostatečně vhodná. Při tom zejména s počátku rozhoduje blízkost polské hranice, poněvadž zahraniční obchod počíná král v zájmu říše stále více a více usměrňovati podrobnými předpisy v zakládacích listinách pohraničních měst, z nichž zejména právo nuceného skladu postihuje kupce polské i ruské velmi citelně a přináší našim městům neobyčejný prospěch. Také obchodní život, sotva se během XIII. století vymanil z primitivních počátků, si už v této době vytvořil — zejména v pohraničí — pevná a určitá koryta a při nich se naskytlo dosti vhodných míst pro nová města, jež pak už nebylo dovoleno obcházet.

Města XIV. věku jsou tedy na rozdíl od sporadicky roztroušených měst starších jakoby navlečena na obchodních cestách, na

nichž určují cizím kupcům povinné zastávky a jež rozdělují v úseky, takřka úměrné délkám jejich denních pochodů.

Zakládáním měst se proslavil především Karel Robert (1308 až 1342), za jehož vlády vzniklo jen na Slovensku asi na dvacet nových městských komun. A jsou to ponejvíce města znamenitá, výhodně položená a dodnes svoji úlohu plně vykonávající. Zejména v Šariši a na Spiši rostou téměř plánovitě, doprovázejíce cesty polské a strhující na sebe obchodní život celých oblastí. Tak při cestě, jež vede od jihu na Košice a odtud na sever, do Polska, vznikají v téže době a dokonce tímtež privilegiem Prešov, Velký Šariš a Sabinov, jež navazují na předlohu košickou, a na odbočce, jež se od této cesty v Prešově odděluje, vznikl na Košicích nezávisle Bardějov a nad ním byl nejspíše z něho založen Stropkov. Na Spiši se Levoča i Kežmarok vyvíjejí v přední střediska německých svobodných obcí, jež se významem záhy mohou měřit se samotnými Košicemi; proti nim ustupuje do pozadí nově založená Stará Ľubovňa, která nyní vznikla ze starší německé vesnice při cestě popradské jako satelit staršího Podolínce. Ale také jihu Slovenska, Gemeru, se teď dostává důležitého tržiště v údolí zlatonosné Rimavy, a to založením Rimavské Soboty. Na západě je nejdůležitějším novým městem Žilina. Usadila se hned na počátku vlády Karlovy v ohbí řeky Váhu a ústí Kysúce, podle níž přicházela důležitá cesta z těšínského Slezska, a zachytila tak všechn západoslovenský obchod, pokud se ubíral podle Váhu na Moravu, do Slezska i Polska. Při cestě těšínské bylo z ní záhy založeno Kysucké Nové Mesto, ale také v horním Ponitří při cestě polské Prievidza; pánvi turčanské, která je nyní — na rozdíl od doby románské — mimo síť dálkových cest, se odtud dostává střediska v osadě Sv. Martina, třebaže její obchodní význam nepřerostl hranic úzce regionálních.

Hornictví v době Karlově se rozmohlo neobyčejně. Král se totiž po vzoru českém postaral o to, aby se mu dostalo dobrého právního podkladu: r. 1327 uvedl v život soustavu t. zv. zeměpanské báňské svobody, která odstranila dosavadní zvyklosti, jež omezovaly volné hledání a dobývání rudy. Jestliže až dosud bylo těžení kovů vyhrazeno pouze královské komoře, jíž každý nález rudy bylo třeba odstupovati, mohli nyní těžiti kovy sami vlastníci půdy, přičemž byli povinni královské komoře pouze t. zv. „urburou“, která činila asi $\frac{1}{8}$ výtěžku surové rudy. Královské komory

si ponechaly jen monopol prodeje hotového čistého kovu, který získávaly od soukromých báňských podnikatelů koupí, ovšem za nižší kurz, než jak se kovy na trhu právě prodávaly. Tím ovšem nastává v tomto směru i zájem se strany zeměpanské, takže nejen dochází k novým nálezům, ale zužitkují se i nálezy starší, dosud zatajované. A tak velmi rychle za sebou vznikají nová kutiště a při nich horní města.

Kolonisace vychází při tom z obou nejstarších báňských měst: na západě z Banské Štiavnice, na východě z Gelnice, takže se tím počínají rozlišovati obě známé větve báňských měst na Slovensku: dolnouherská, které se zároveň dostává nového významnějšího střediště v právě založené Kremnici, kolonizované patrně přímo z české Kutné Hory, a hornouherská, k níž počítáme nová báňská města, založená z Gelnice na Spiši a v Gemeru (zejména na zboží štitnických Bebeků).

Zároveň s tímto rozvojem báňské kolonisace dochází k novému rozdělení báňské správy. Na místo starších báňských komor z doby arpádovské nastupují nyní komory nové; města dolnouherská se spojují v nově založenou komoru Kremnickou, jež se tak stala dědicem Banské Štiavnice, a stejně tak u měst hornouherských se dostal do popředí nově vzniklý Smolník.

Tento vývoj pak pokračuje i za moudré a spořádané vlády Karlova nástupce, uměnímilovného Ludvíka Velikého; tempo se však už zpomaluje a také nejde teď už o víc než o vložky a doplňky v systému zásadně hotovém. Proto tato nová města zůstávají významem i velikostí obyčejně za městy z doby karlovské, ať už to jsou nové podniky hornické, nebo místa obchodní. Počet měst báňských vzrostl tou dobou jen v Horehroní (o dolnouherská báňská města Lubietovou a Brezno) a u větve hornouherské na Spiši (o Spišskou Novou Ves); větších nových dolů už nikde není, takže pokrok spočívá jen v drobných nálezích v okolí starších báňských měst, z nichž se teď proto horlivě kolonizuje. Ale platí to i o těch městech, jež vznikají při obchodních cestách: jsou to už vesměs podružnější osady, jimiž se doplňuje komunikační síť země a v západním pohraničí — pás při polské hranici je už tou dobou obsazen. A tak na pomezí uhersko-českém vzniká ze starší osady město Skalica, kudy prochází obchod s Moravou, a pod Malými Karpaty věnné městečko Modra jako stře-

disko tohoto vinorodého kraje; uvnitř země se tu zakládají Bánovce při cestě vedoucí z Trenčína do Nitry, a v Pováží vzniká vedle podhradské obce hlohovecké při vážském brodu německé město Freistadt. Větších měst tedy Ludvíkova doba nevydala.

Tímto pomalým poklesnutím jejich počtu i významu se však u nás také ukončuje vývoj městské kolonisace. Báňské město Brezno, založené roku 1380, tedy dva roky před smrtí Ludvíkovou, je poslední v této řadě; co potom přichází, jsou maličkosti, vznikající náhodně a bez plánu. Slavná doba zakládání měst se tedy i u nás dobou Ludvíka z Anjou už skončila.

1. Obchodní města na východním Slovensku.

Města typu košického: Prešov a Sabinov. — Okruh bardějovský: Bardějov a Stropkov. — Města spišská: Levoča a Kežmarok. — Filiace Podolince: Stará Lubovňa.

Prešov.

Potemkin Öd., Sáros vármegye leirása (Popis župy šarišské), Pest, 1863, str. 44 n.

Rupp J., l. c., II, str. 278 n.

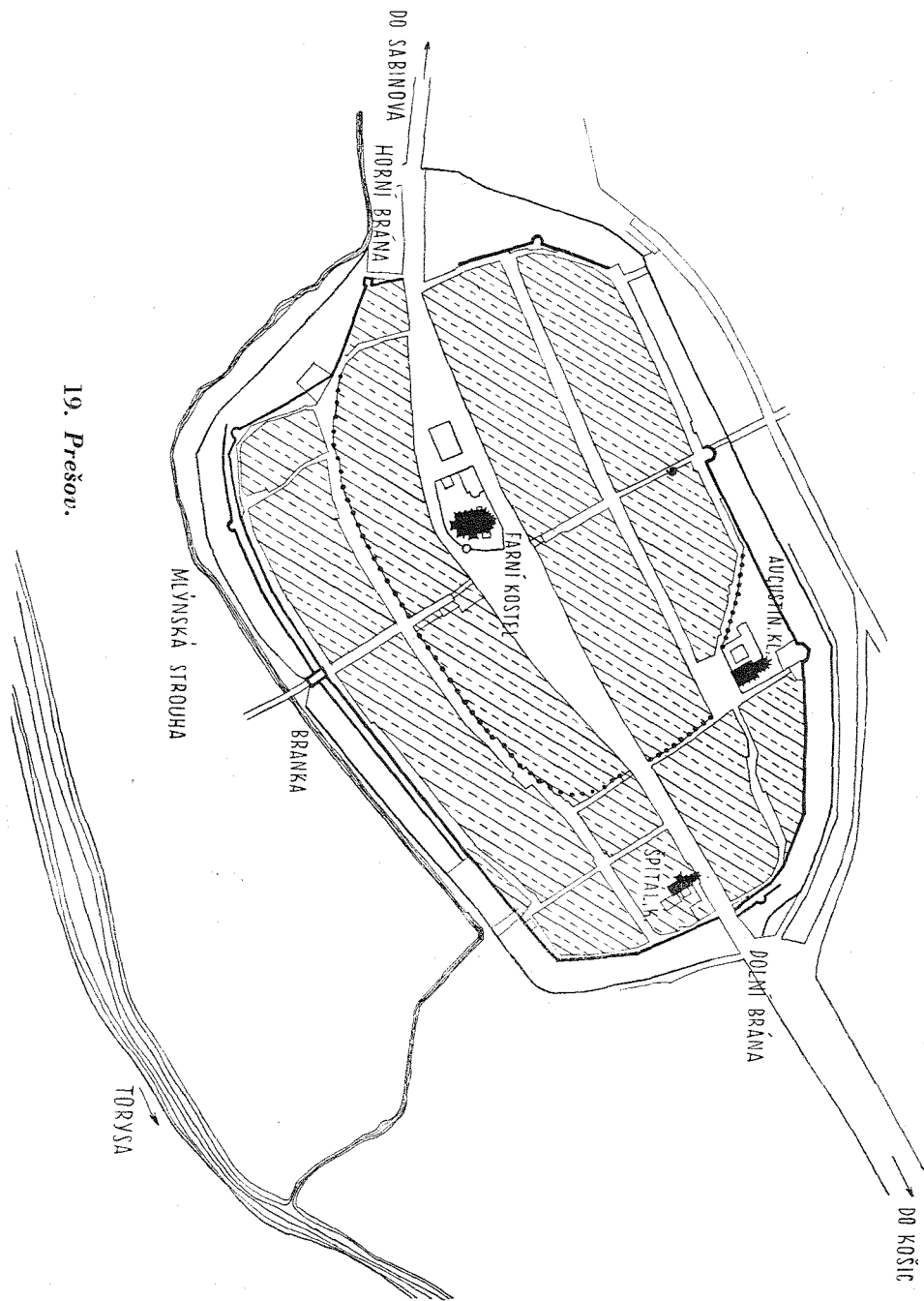
Tóth S., Sáros vármegye monografiája (Monografie župy šarišské), III. sv., Budapest 1912, str. 323 n.

Iványi B., Eperjes szabad királyi város levéltára (Archivum liberac regiae civitatis Eperjes), 1245—1526, Szeged, 1931.

Prvá zmínka o Prešově se snad objevuje brzo po tatarském vpádu: podle zprávy, jejíž věrohodnost je však velmi pochybná, roku 1247 se vzpomínají „Theotonicus de Epuryes“, tedy prešovští Němci, když král urovnává jejich územní spory s bardějovským klášterem.²⁰⁶ Prešov byl tehdy ovšem jen kolonizační vsí a jako „villa“ se vzpomíná ještě po celý XIII. a počátek XIV. věku; avšak už roku 1299 zdejší hosté dostávají od Ondřeje II. některé svobody rázu osobního, obvyklé u německých vsí na sousedním Spiši (svobodná volba rychtáře a faráře).²⁰⁷

²⁰⁶ *Fejér*, Cod. dipl., IV, 1, str. 468 a VI, 2, str. 375.

²⁰⁷ *Iványi B.*, Eperjes város középkori építkezései és építészei (Středověké stavby a stavitelé města Prešova), Múz. és könyvt. ért., XII, 1918, str. 113.

V město se tato osada proměnila teprve v druhé čtvrtině XIV. století; rozhodujícím privilegiem je tu listina Karla Roberta z roku 1324, kterou král na prosbu villiců vyjímá prešovské, sabinovské a šarišské hosty z pravomoci šarišského župana, jemuž napříště nebudou povinni ani službou, ani daní;²⁰⁸) od té doby se Prešov už obyčejně nazývá civitas.²⁰⁹)

Listem z r. 1347 ustanovil král Ludvík, jak poměrně rozdělit roční daň mezi města Prešov, Sabinov a Šariš;²¹⁰) tehdy se také započalo se stavbou nového farního kostela, jak víme z listu královny Alžběty z téhož roku, jímž král povoluje prešovským lámati i na pozemcích okolní šlechty potřebný kámen.²¹¹) Od roku 1370, kdy král vyjímá město z pravomoci řádného říšského soudu, se pak královské listiny týkají především stavby městských hradeb;²¹²) z nich nejdůležitější je privilegium z r. 1374, jímž král nejen stavbu těchto zdí povoluje, ale dává zároveň ve věcech obchodu a řemesla Prešovu právo města Budína.²¹³) Čtyři roky po té, r. 1378, věnuje král na stavbu hradeb roční daň z měst Prešova, Šariše a Sabinova, vysílaje zároveň do Prešova svého stavitele Ambrože z hradu Diósgyöru.²¹⁴) Stavba těchto zdí, podporovaná i dvanáctiletým odpuštěním daně za krále Zikmunda (r. 1404)²¹⁵) i později za Matyáše (r. 1485),²¹⁶) se protáhla po celé století patnácté, jak víme z městských účtů.²¹⁷)

O stáří půdorysného obrazce Prešova víme ještě méně než o podobné dispozici města Košic: není tu jediné stavby, která by svými počátky sahala ještě do raně gotické doby a jež by určovala polohu prvotní osady prešovských Němců.

²⁰⁸) Tóth S., Sáros vármegye monografiája, III, str. 539.

²⁰⁹) Tak na př. v listině spišského grófa Viléma Drugetha z r. 1331, srovn. Tóth S., I. c., III, str. 326 a 737. Přesto však, když r. 1332 daroval král šarišské obci Hanušovcům privilegia prešovská, Prešov se uvádí jako villa. Fejér, Cod. dipl., VIII, 3, str. 590 n.

²¹⁰) Tóth S., I. c., III, str. 737.

²¹¹) Fejér, Cod. dipl., IX, 1, str. 511.

²¹²) Tóth S., I. c., III, str. 737.

²¹³) Fejér, Cod. dipl., IX, 4, str. 575 a IX, 6, str. 178.

²¹⁴) Fejér, Cod. dipl., IX, 5, str. 253 n.

²¹⁵) Wagner C., I. c., str. 221, srovn. Tóth S., I. c., III, str. 330.

²¹⁶) Divald K. a Iványi B., Az eperjesi szent Miklós templom, (Prešovský kostel sv. Mikuláše), Az országos magyar szépművészeti múzeum évkönyvei, IV. sv., 1924-6, Budapest, 1927, str. 42.

²¹⁷) Iványi B., Eperjes középkori kőfaragói és szobrászai, Múz. és könyvt. ért., XI, 1917, str. 246 n., též, Eperjes város középkori építkezései és építészei, Múz. és könyvt. ért., XII, 1918, str. 112 n. Ještě r. 1433 uděluje kardinál Julian Prešovským dispens, aby mohli pracovat na hradbách i v neděli a ve svátcích; příčinou bylo nebezpečí husitské. Wagner C., I. c., str. 227.

Jeho hlavní osou zůstala stará obchodní cesta polská, která vedla z Košic tudy na Šariš a Sabinov a dále přes hrady Kamenicu a Plaveč do Polska; od ní však právě v Prešově se odštěpovala cesta na Bardějov a Dukelský průsmyk, chráněná blízko Prešova hradem kapušanským, a kromě ní sem přicházela cesta spišská z Levoče přes horské sedlo Branisko. Tento živý komunikační uzel byl příčinou rychlého hospodářského rozkvětu Prešova, který pak způsobil, že přestavba starší osady v město pokračovala velmi rychle.

Cesta košicko-sabinovská tvořila, podobně jako v Košicích, zároveň hlavní náměstí, jež, zabírajíc celou délku původního města, mělo proto při poměrně malé šířce charakter rozšířené ulice. Uprostřed tohoto náměstí vznikl farní kostel sv. Mikuláše, patrona kolonistů a kolem něho hřbitov; protože město bylo orientováno od severu k jihu, ležíc rovnoběžně s tokem Torysy, stál tento kostel napříč náměstí. O jeho stavbě se zmiňuje uvedený list královny Alžběty z roku 1347; protože se z něj zachovaly zbytky v dnešním presbyteriu i trojlodí, víme, že to byla vrcholně gotická trojlodní basilika, dosti velkých rozměrů, s jedním polygonálním chórem, jejíž sloh ukazuje ještě na třicátá a čtyřicátá leta XIV. věku. V té době byly tedy už také ustáleny stavební čáry nejenom na hlavním náměstí, ale analogicky i v ostatních ulicích.

Ve XIV. století neměl však Prešov ještě tak veliký rozsah, jako později ve středověku. Na straně k Toryse ležel tehdy mezi náměstím a mlýnským ramenem (které teklo dnešní ulicí Jarkovou) jen jediný blok domů; pouze na opačné straně náměstí byly bloky dva, jako nyní. Šířka města byla tedy o jeden blok užší než dnes; také délka byla menší, poněvadž ona část hlavního náměstí na straně košické, která má už charakter ulicovitý, vznikla až současně s pozdějším rozšířením města; původní náměstí i město se na této straně končilo v dnešních ulicích Tkáčové a Růžové (Svätoplukově).

Vně tohoto původního městského obvodu, který dodnes tvoří v půdorysu města souvislý vnitřní okruh, vznikl nejspíše kolem poloviny XIV. věku kostel a klášter karmelitský, jehož budovy se zachovaly v barokních přestavbách (klášterní kostel má dosud gotické presbyterium). Když pak od roku 1374 se město opatřuje hradbami, žádá r. 1398 představený karmelitské provincie, aby

klášterní budovy zůstaly nedotčeny a aby je měšťané vzali ve svoji ochranu, tedy aby je pojali do hradebního okruhu.²¹⁸⁾

Leč v té době město už natolik zmohutnělo, že dosavadní plocha byla mu příliš malá. Proto, když se po požáru z r. 1418 na straně k Toryse pokračuje ve stavbě hradeb, nařizuje král Zikmund (r. 1435), aby mlýnský příkop, který tu město ohraničoval, byl zasypán, aby byly odstraněny oba mlýny na něm, ležící při horní bráně a aby město bylo rozšířeno směrem k řece; na místě starého koryta, které nyní přeložili o jednu šířku bloku vně z města, vznikla ulice Jarková.²¹⁹⁾ Město se tím analogicky protáhlo i směrem cesty košické, takže i zde jeho dolní bránu posunuli o délku bloku ven ze starého města do míst, kde podle běžného středověkého zvyku už stál o něco starší městský špitál s kostelem (přip. 1429,²²⁰⁾ zachován v barokní přestavbě z roku 1759, dnes sídlo řeckokatolického biskupství). Tím se ovšem hlavní osa města ještě více protáhla, takže farní kostel se octnul vlastně v horní části města. Kromě obou hlavních bran, dolní (Košické) a horní (před níž leželo rozcestí dálkových cest), byla v hradbách ještě malá branka na straně k řece, která měla účel hospodářský.

S a b i n o v.

Potemkin Ůd., Sáros vármegyé leirása (Popis župy šarišské), Pest, 1863, str. 61 n.

Tóth S., Sáros vármegyé monografiája (Monografie župy šarišské), III., Budapest, 1912, str. 346 n.

Sabinov býval sesterským městem Prešova; s ním se společně vyskytuje v nejstarších zprávách a jeho osudů se účastní. Listinami lze jeho dějiny sledovati alespoň od počátku XIV. věku (1322);²²¹⁾ tehdy bývala to ovšem jen prostá ves, kterou teprve r. 1324 osvobodil král na prosbu jejího villica spolu s Prešovem a Šarišem z pravomoci šarišského župana.²²²⁾ Od této doby má Sabinov charakter města; proto už r. 1333 se v královském listu vzpomíná jako „civitas et oppidum nostrum“.²²³⁾ I roku 1346

²¹⁸⁾ *Tóth*, S., I. c., III, str. 220 n.

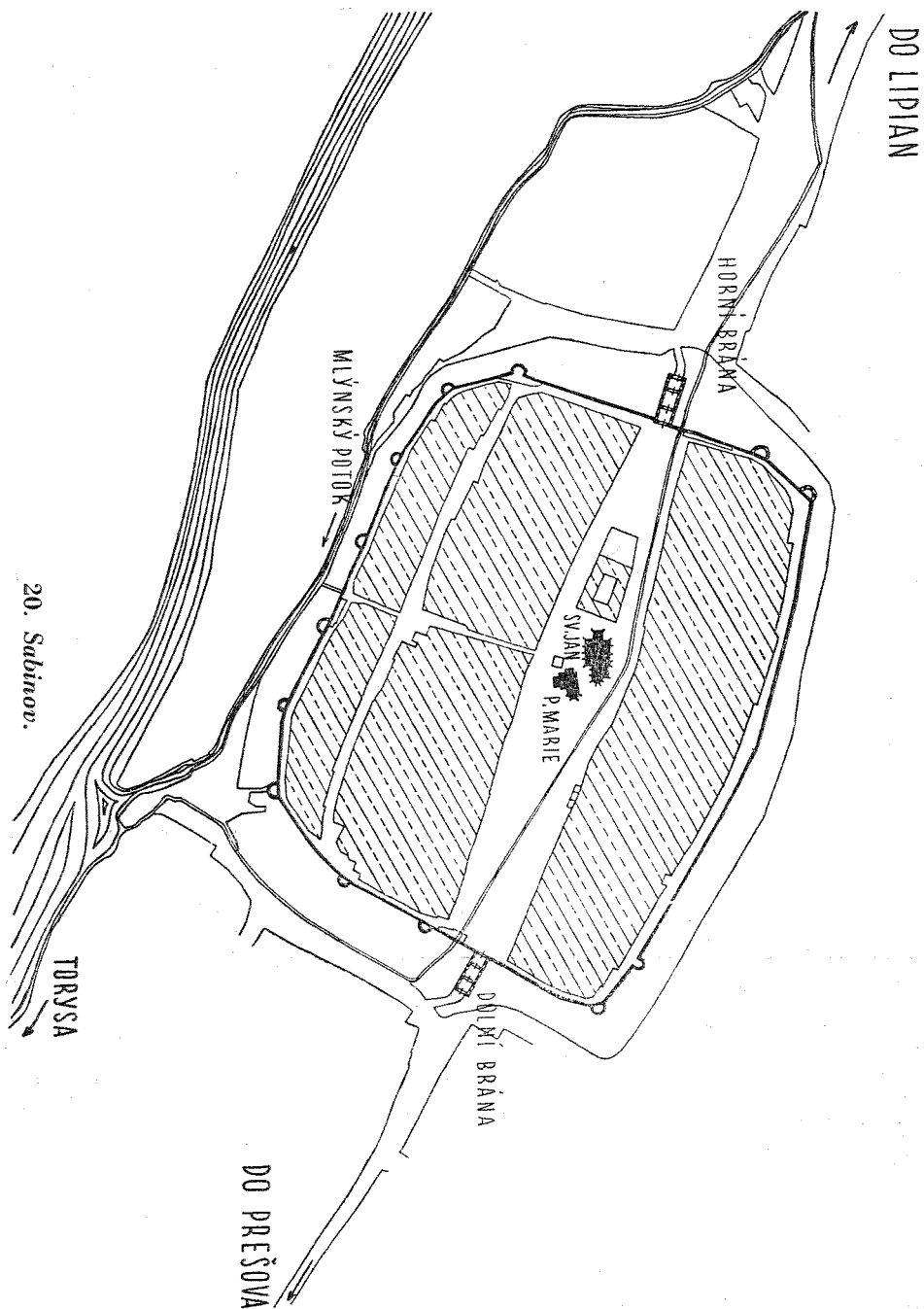
²¹⁹⁾ *Tóth*, S., I. c., III, str. 331.

²²⁰⁾ *Tóth*, S., I. c., III, str. 222 n.

²²¹⁾ *Tóth*, S., I. c., III, str. 347.

²²²⁾ *Tóth*, S., I. c., III, str. 539.

²²³⁾ *Tóth*, S., I. c., III, str. 347.

a 1347 sdílí osudy Prešova; král Ludvík povoluje jemu i Prešovu svobodně káceti dřevo v blízkém lese a brzy na to rozvrhuje společnou daň mezi Prešov, Sabinov a Šariš. Také později je s Prešovem těsněji spjat; roku 1378 svou roční daní přispívá na stavbu jeho hradeb, protože sám tehdy ještě opevněn nebyl.²²⁴⁾

Teprve r. 1405 dává král Zikmund svobody košické a nařizuje, aby se město opevnilo kamennou zdí.²²⁵⁾ V té době se zároveň asi dokončuje jeho farní kostel, protože patronátní právo k němu dostává r. 1406 od Zikmunda město.²²⁶⁾ Avšak už tehdy význam Sabinova zatlačuje vzkvávající sousední Prešov, jehož poloha při obchodních cestách i válečné štěstí byly příznivější; Sabinov se od té doby už nerozvíjí a upravuje a zařizuje si jen farní kostel.

Obrys města, který, stejně jako v Prešově a Košicích má podobu zaobleného obdélníku, protíná jediná cesta, jež vede z Prešova přes Lipjany do Polska. Ta dala základ protáhlému ulicovitému náměstí, sahajícímu od brány k bráně; po každé z jeho stran je táhlý blok domů, z nichž užší nemá v celé délce města vůbec příčné ulice.

Uprostřed náměstí stojí orientovaný kostel sv. Jana Křtitele s kaplí P. Marie, jehož nejstarší části jsou z druhé poloviny XIV. věku; jiných gotických kostelů v Sabinově není.

Věncem hradeb, postavený v XV. století, se opírá o mlýnský potok; kromě četných bašt je tu Dolní a Horní brána a malá poříční fortna, k níž vede ulička středem obce.

Bardějov.

E. Janota, Bardyjów, Krakov, 1862.

Potemkin Őd., Sáros vármegye leirása (Popis župy šarišské), Pest, 1863, str. 54 n.

Rupp J., I. c., II, str. 270 n.

Myskovszký V., A város kronikája (Městská kronika), Magyarországi régészeti emlékek IV. sv., díl 2., Budapest, 1879, str. 105 n.

Tóth S., Sáros vármegye monografiája (Monografie župy šarišské), III. sv., Budapest, 1912, str. 335 n.

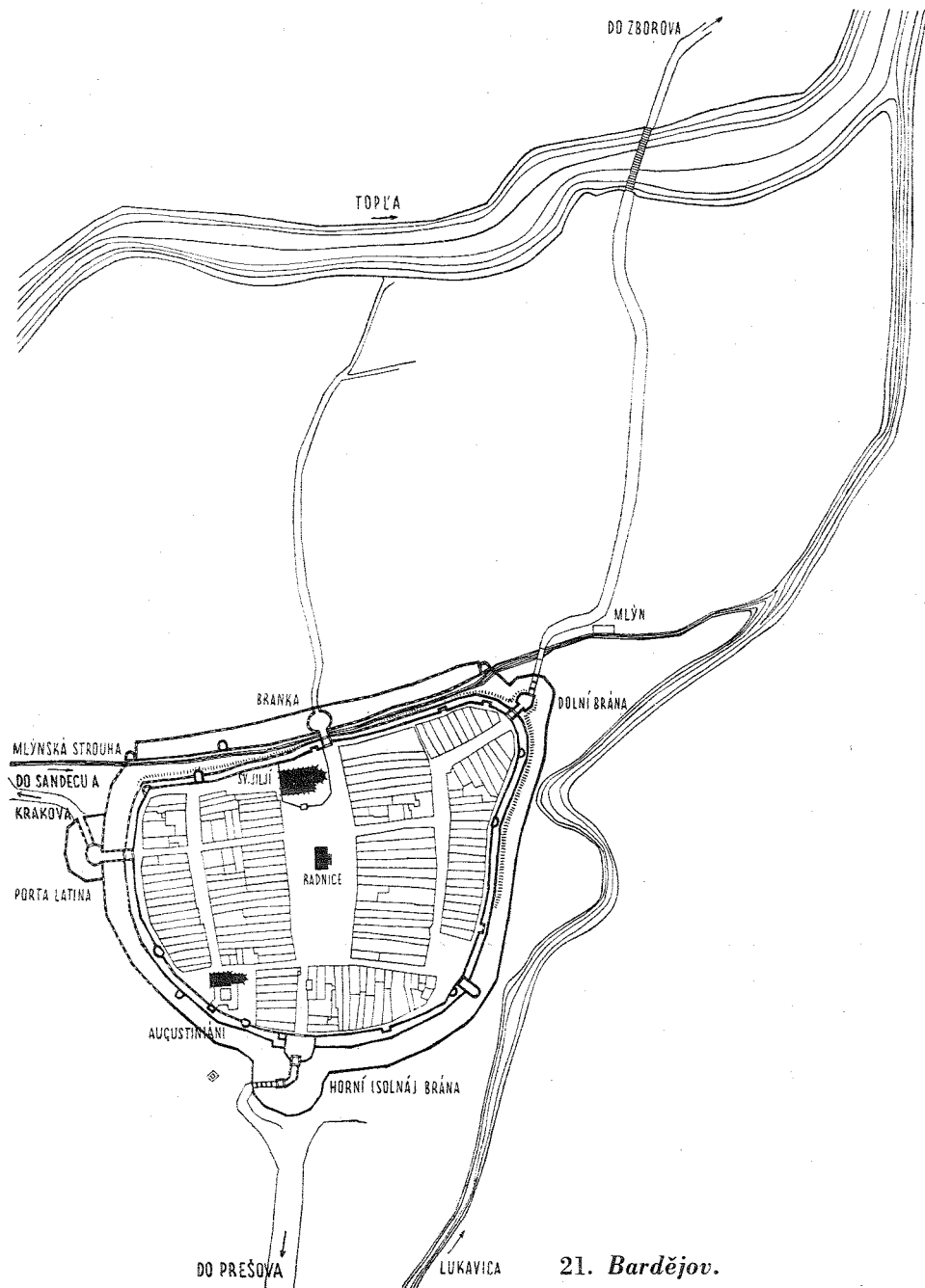
B. Krpelec, Bardejov a jeho okolie dávno a dnes, Bardejov, 1935, a recenze této práce od V. Mencla v revui „Bratislava“, roč. X, 1936, str. 471 n.

Iványi B., Bártfa levéltára, Budapest, 1910.

²²⁴⁾ Tóth, S., I. c., III, str. 330.

²²⁵⁾ Fejér, Cod. dipl., X, 4, str. 428 n.

²²⁶⁾ Tóth, S., I. c., III, str. 749.

21. Bardějov.

Počátky Bardějova v té podobě, jak je objasňuje nejstarší zpráva, Bardějova se týkající, jsou velmi problematické. Někdy na počátku XIII. století, v době, kdy se i na sousedním Spiši objevují první pokusy o kolonizaci ze strany polské, přicházejí podle ní do hornatého pohraničí šarišského, na Makovici, cisterciiti z polské Kopřivnice a zakládají si tu klášter. Jejich kostel, zasvěcený sv. Jiljí, vzpomíná právě tato první zpráva, která se nám o Bardějovu zachovala: je to list Bely IV. z roku 1247, kterým tento král obnovuje cisterciitům hranice jejich zboží, porušené prešovskými hosty; Bardějov se v ní jmenuje jen jako „terra“.²²⁷⁾ Leč tato listina je dochována toliko v pozdní kopii a je velmi podezřelá, není-li vůbec padělkem.

Je proto velmi příznačné, že dalších zpráv o osudech tohoto kláštera nemáme a nevíme ani, kdy zanikl; když se však na počátku XIV. věku v těchto místech zakládá město, kláštera se už nevzpomíná. R. 1312 slyšíme totiž po první o vlašském šlechtici Vavřincovi, který v té době, jako králův lokátor, sem přivádí nové osadníky.²²⁸⁾ Během devíti let, r. 1320, bylo město už do té míry zalidněno, že tentýž král odměňuje Vavřince dvěma lány, dává mu dědičně rychtářství a uděluje právo stavět mlýny. Touto listinou se ustanovuje pro budoucnost i daňové zatížení měšťanstva, avšak zároveň se určuje, že prvních deset let je prosto všech daní a činže z propůjčených pozemků (terragia). Města se tu už vzpomíná jako „civitas nostra Bartpha“.²²⁹⁾

Listina z roku 1320 je tedy smlouvou, uzavřenou mezi králem jako majitelem půdy na jedné straně a lokátorem spolu se shromážděnými hosty na straně druhé, v níž se stanoví platební povinnosti kolonistů, určuje odměna lokátorovi a ustanovuje přechodní platební úleva pro první časy výstavby města. Z tohoto postupu událostí vidíme, že založením Bardějova se dostalo severní polovině Šariše zcela samostatného kolonizačního střediska, a to nezávisle na okruhu košicko-prešovsko-sabinovském. Tato okolnost se také projeví, jak ještě uvidíme, v jeho půdorysu.

V první polovině XIV. věku se nové město stavebně i hospodářsky stabilisovalo a brzy po polovině tohoto století uznal jeho

²²⁷⁾ Fejér, Cod. dipl., VI, 2, str. 375 n. a IV, 1, str. 468 n.

²²⁸⁾ Srovn. Tóth, S., I. c., III, str. 337 a 739, Myskovszky V., I. c., str. 105.

²²⁹⁾ Wagner, Dipl. com. Sar., str. 97.

vojenský význam na polském pomezí sám král; r. 1352 Ludvík Veliký povolil mu stavbu hradeb a věží a dal mu výroční trh, osvobodiv je zároveň od cel a mýt.²³⁰⁾ Konečně roku 1376 je král vzal do počtu svobodných královských měst a dal mu právo Košic a Budína;²³¹⁾ tehdy se vzpomíná jako „civitas nostra murata“, t. j. hradbami opatřené²³²⁾ a dostává právo svobodné volby rychtáře a s ním i ty majetky (dvorce a mlýny), jež od založení města vlastnil rychtář. Tím i v tomto ohledu přestalo míti charakter privilegované osady.

Město leží na inundačním břehu, vytvořeném diluviální terasou nad ústím potoka Lukavice do Tople. Tím je dán také jeho obrys: na severu bylo omezeno tímto příkrým svahem a jen na ostatních stranách, kde bylo třeba zakládati hradební příkop uměle, se mohlo více rozvinouti do šířky. Pod jeho severním okrajem teče mlýnská strouha a při ní dosud stojí oba mlýny, o nichž se při založení města mluví; jsou zde dosud na původních místech, jak tu vznikly na dálkových cestách.

Z těchto cest je nejdůležitější ta, jež vedla z Prešova přes Bardějov do Zborova a dále na Dukelský průsmyk. Při ní vzniklo čtverhranné náměstí, dosti protáhlé a v čele, na spodním konci, uzavřené už ve XIV. věku hřbitovem a farním kostelem. Kol dokola jej lemují gotické patrové domky, z nichž mnohý si zachoval původní systém průčelí i středověký portál a podsín. Uprostřed náměstí stojí pozdně gotická radnice, se strmými štíty, věnčenými kraby a s raně renesančním arkýřem, která dodává celému prostoru opravdu středověké nálady.

Uliční síť je dosti členěná a navazuje na čtyři brány v hradebním okruhu: Horní čili Solnou, Dolní, Vlašskou a Návodní, kudy se chodívalo dolů k potoku. Stranou při hradbách stojí klášter kdysi augustiniánů, o němž tu víme od počátku XV. století; jeho gotický kostel byl v baroku znovu sklenut. Chloubou Bardějova jsou ovšem zachované hradební věže a zejména rozlehlé rondely před branami, jimiž se město opevnilo na sklonku středověku.

²³⁰⁾ Fejér, C o d. d i p l., IX, 7, str. 230.

²³¹⁾ Fejér, C o d. d i p l., IX, 7, str. 230 a IX, 5, str. 83.

²³²⁾ Srovn. na př. zprávu z r. 1449, v níž se jmenuje Nové Mesto nad Váhom jako „nova civitas non murata“.

Stropkov.

Unghváry E., Sztropkó és várának története, (Dějiny Stropkova a jeho hradu), Hust, 1912.

O založení vsi a pozdějšího města Stropkova není zpráv; zdejší hrad měli ve XIV. věku Cudarovci a od roku 1408 rodina Perényi. Není však pochyby o tom, že vznikl podle vzoru sousedního Bardějova, jak ještě uvidíme z jeho půdorysu; nedivíme se proto, že ve XIV. století má už ráz města, ačkoli ještě roku 1430 se vzpomíná jako „oppidum“.²³³⁾ Roku 1492 byl i s kostelem pobořen Šimonem Cudarem, načež ho Perényiovcí prodali ostrihomskému arcibiskupovi Tomáši Bakóczovi, který ho svěřil svému bratru Mikulášovi.

Jediné, co mu dává ráz města, jsou pravidelný půdorys jeho náměstí a veliký gotický kostel uprostřed něho (v nejstarších částech z polovice XIV. věku). Výstavba je však vesnická, fronty náměstí uzavřeny izolovanými domy se zahrádkami a dvory, okružních ulic zde není. Je patrné, že předpoklady rozvoje, v něž se ve věku XIV. při založení města doufalo, se nedostavily — ležít Stropkov už stranou od důležitých obchodních cest, takže polský obchod se mu vyhýbal.

Levoča.

Rupp J., l. c. II, str. 215.

Demkó K., L ő c s e v á r o s t ő r t é n e t e, (Dějiny města Levoče), Levoča, 1897.

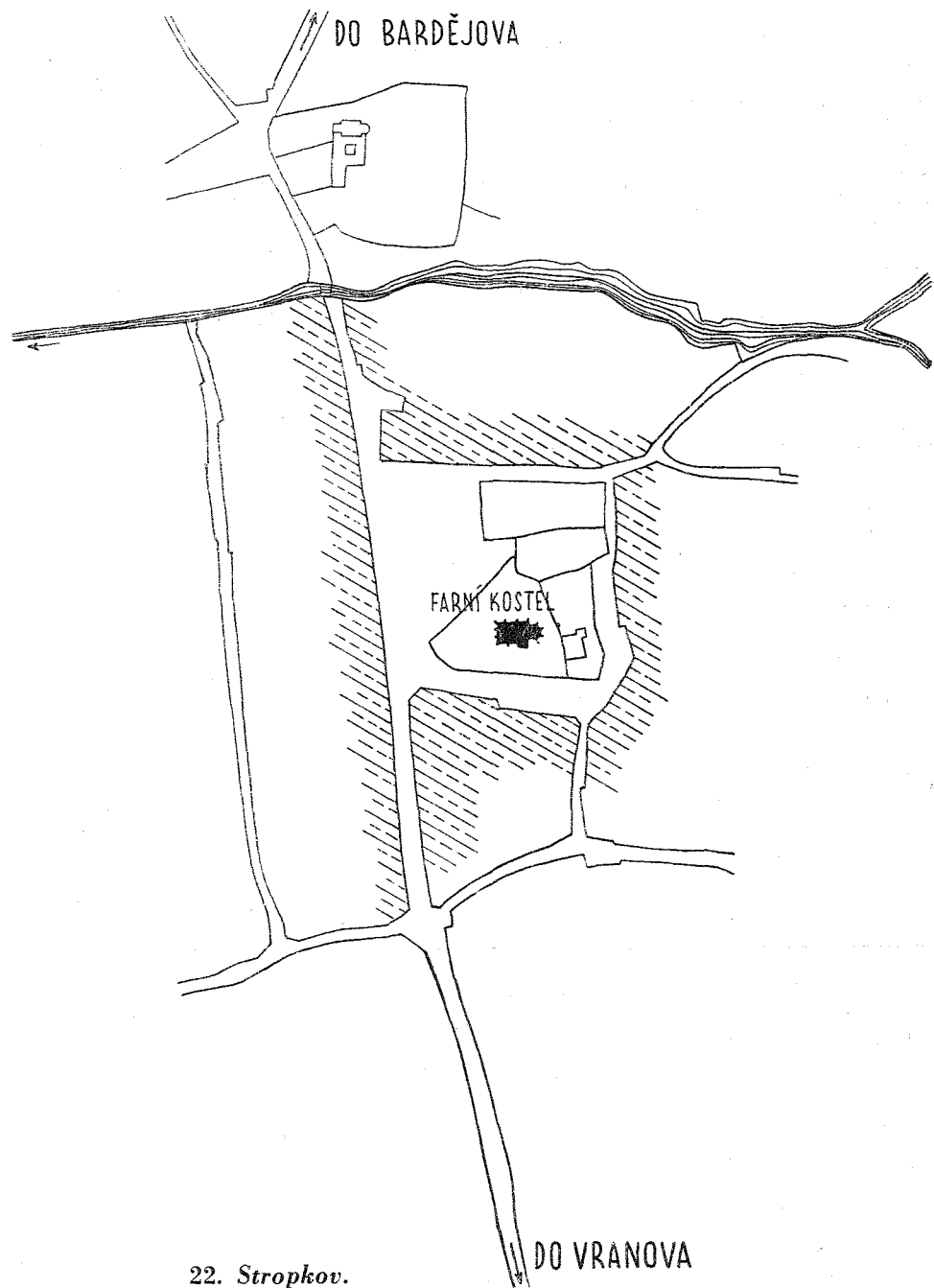
Fekete Nagy A., A szepessék területi és társadalmi kialakulása (Územní a společenský vývoj Spiše), Budapest, 1934, str. 181 n.

Ačkoli jsou počátky Levoče dosti nejasné, není pochyby o tom, že v XIII. stol. stávala tu jen svobodná osada spišských Němců, vzniklá asi na slovanském podkladě (jméno je odvozeno z potoka Levoča a po prvé se připomíná v r. 1263).²³⁴⁾ Od konce druhé třetiny XIII. století počíná významem zastiňovati ostatní spišské osady; soudíme tak z toho, že ve velkém privilegiu spišských Sasů z r. 1271 se ustanovuje za sídlo společného soudce.²³⁵⁾

²³³⁾ Fejér, C o d. d i p l., X, 7, str. 230.

²³⁴⁾ V. Šmilauer, l. c., str. 196.

²³⁵⁾ Fejér, C o d. d i p l., V, 1, str. 132 n.

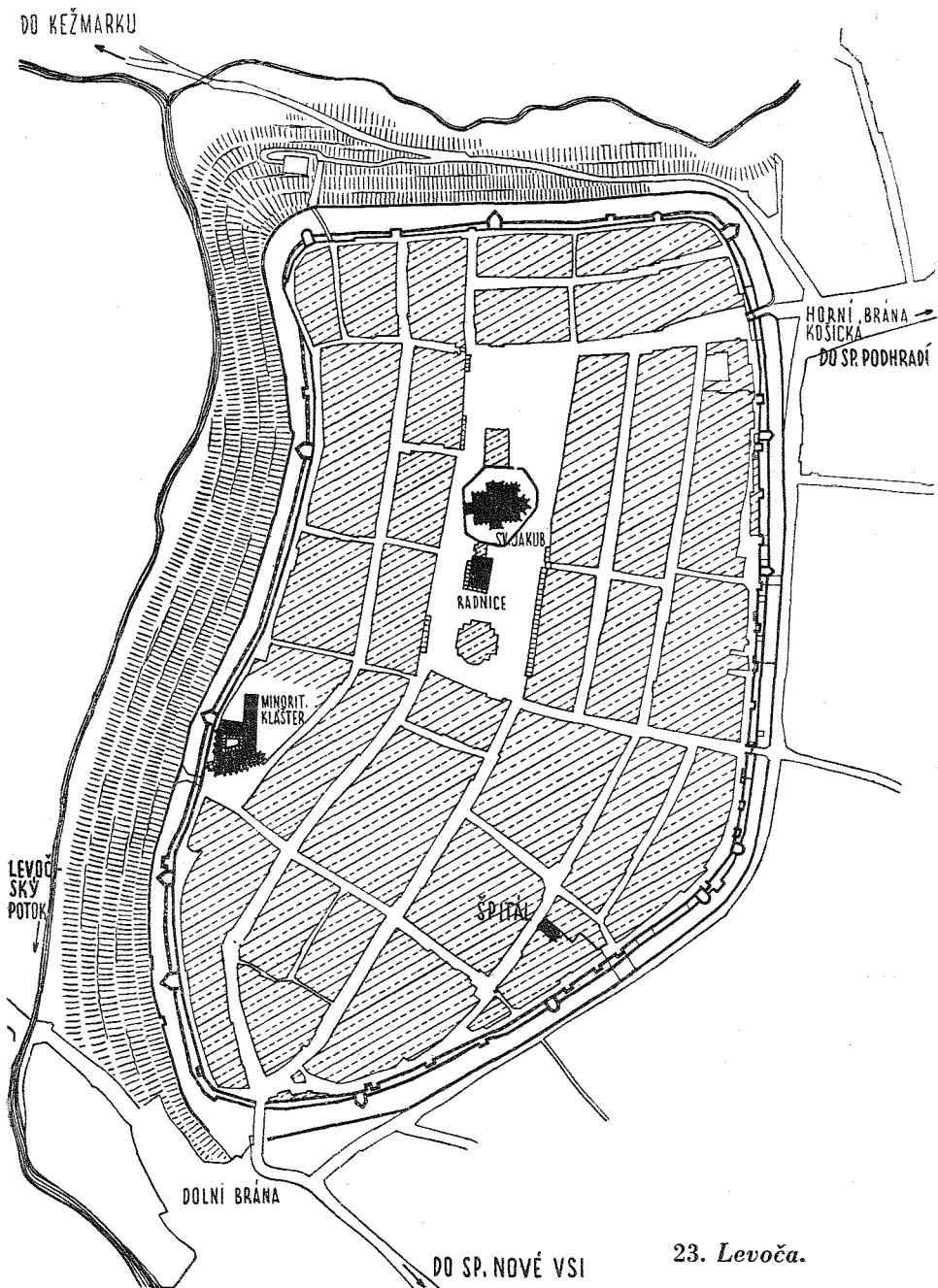
22. Stropkov.

Roku 1274 se vzpomíná její farář,²³⁶⁾ ale ještě r. 1278 je to jen „villa”. Teprve v privilegiu Karla Roberta z r. 1317 se po prvé označuje — jediná mezi spišskými osadami — jako „civitas”; že však byla městem už asi od počátku tohoto století, můžeme souditi z jejich nejstarších památek. Snad popudem k této přeměně byl, podobně jako u Podolínce, druhý mongolský vpád na Spiš v r. 1285, který starší levočskou osadu vyvrátil, takže bylo třeba v prvních letech vlády Karla Roberta zakládati ji znovu.

Bylo to jedno z našich největších středověkých měst a v tomto směru mohla s ním soupeřiti pouze Trnava. Její obchodní i politický význam byl nesmírný: ležela na přední obchodní cestě košicko-kežmarské, kudy se ubíral čilý obchod s Polskem a už od počátku byla hlavou bohatých osad spišských Němců; měla tedy všechny podmínky, nutné k hospodářskému blahobytu a stavebnímu rozkvětu. Její výstavba pokračovala velmi rychle a ve velkém měřítku v detailu i v celku. Sotvaže město vzniklo, zakládají se tu dva veliké trojlodní kostely, a oba už jako prostory stejnorodní: kostel farní uprostřed náměstí, s presbyteriem ze samého konce XIII. věku, na svoji dobu neobyčejně rozměrný a architektonicky bohatý, a stylově ještě ušlechtlejší kostel minoritský, který i s přílehlým klášterem a se západní podchodnou věží je přímo vestavěn do hradebního okruhu (založen kolem r. 1310—20). Během prvé čtvrtiny XIV. věku je tedy půdorys města už v dnešním rozsahu zcela hotový, a také linie hradeb není o mnoho mladší, poněvadž některé její věže, postavené v parkánu, vznikly nejpozději počátkem XV. věku. Hradební systém je tu neobyčejně složitý a vyspělý, takže jest litovati, že starší listiny, které by nám jistě pověděly o něm mnoho důležitého, propadly při požáru radnice zkáze.

Do města se vcházelo původně jen dvěma hlavními branami: Dolní, kudy vedla cesta ze Spišského Štvrtku, a Horní, Košickou. Jen s této strany bylo totiž město dobře přístupné, poněvadž leželo na vysokém svahu; na západě a severu je chránily příkré stráně a pouze na jihu a východě bylo třeba hlubokého příkopu. Cesta košická vedla z brány přímo na náměstí táhlé, pravidelné formy a původně jistě krásného a uzavřeného prostoru; na jeho dolní konec přicházela cesta z Dolní brány dvěma ulicemi, z nichž zá-

²³⁶⁾ Fejér, Cod. dipl., V, 2, str. 177.

23. Levoča.

padnější byla výstavnější. Mezi náměstím a hradbami bylo na severu a západě místo pro dva, na východě dokonce pro tři bloky, takže uliční síť byla velmi bohatá; bloky byly obestavěny ovšem jen jednostranně, takže domy se obracely do zadních ulic jen dvory a hospodářskými křídly.

Stěny náměstí tvořila souvislá průčelí patrových domů, z nichž mnohé dosud mají gotická jádra; také zbytky podloubí se tu místy zachovaly, ale jen v nesouvislých úsecích, protože už od XVII. věku byl na Spiši typ domu s podloubím opuštěn. Uprostřed náměstí stojí patrová radnice, jejíž jádro je pozdně gotické; spolu se sousední barokní zvonící a s kostelem sv. Jakuba tvoří typický a neobyčejně malebný motiv v obrazu města. Škoda, že jednotný prostor náměstí byl poškozen už v XVI. věku renesanční budovou bursy a v době empírové rozlehlou centrálou evangelického kostela; jeho zbytek byl v XIX. věku proměněn v park, takže náměstí ztratilo úplně původní prostor.

Půdorys města je tedy pravidelný a uliční síť v podstatě pravoúhlá; že se však protáhl převážně jedním směrem a že se tím prodloužilo i hlavní náměstí, mělo příčinu v tvaru ostrohu, na němž město stojí. Jeho pravidelný charakter není tím však porušen; svědčí však zároveň o tom, že město v té podobě, jak se během XIV. věku vytvořilo, není dědicem starší osady levočské, o níž nás došly zprávy z druhé půle XIII. věku. Zdá se tedy, že původní osada zde, na ostrohu dnešní Levoče, vlastně ani nestála, ale že je ji třeba hledati v jejím okolí — snad na nedalekém návrší na jih od města (kota 544), na němž dosud lpí jméno „Alt Leutschau“; měšťané si patrně vyhledali kolem roku 1300 místo zcela nové a dosud vůbec neosazené.

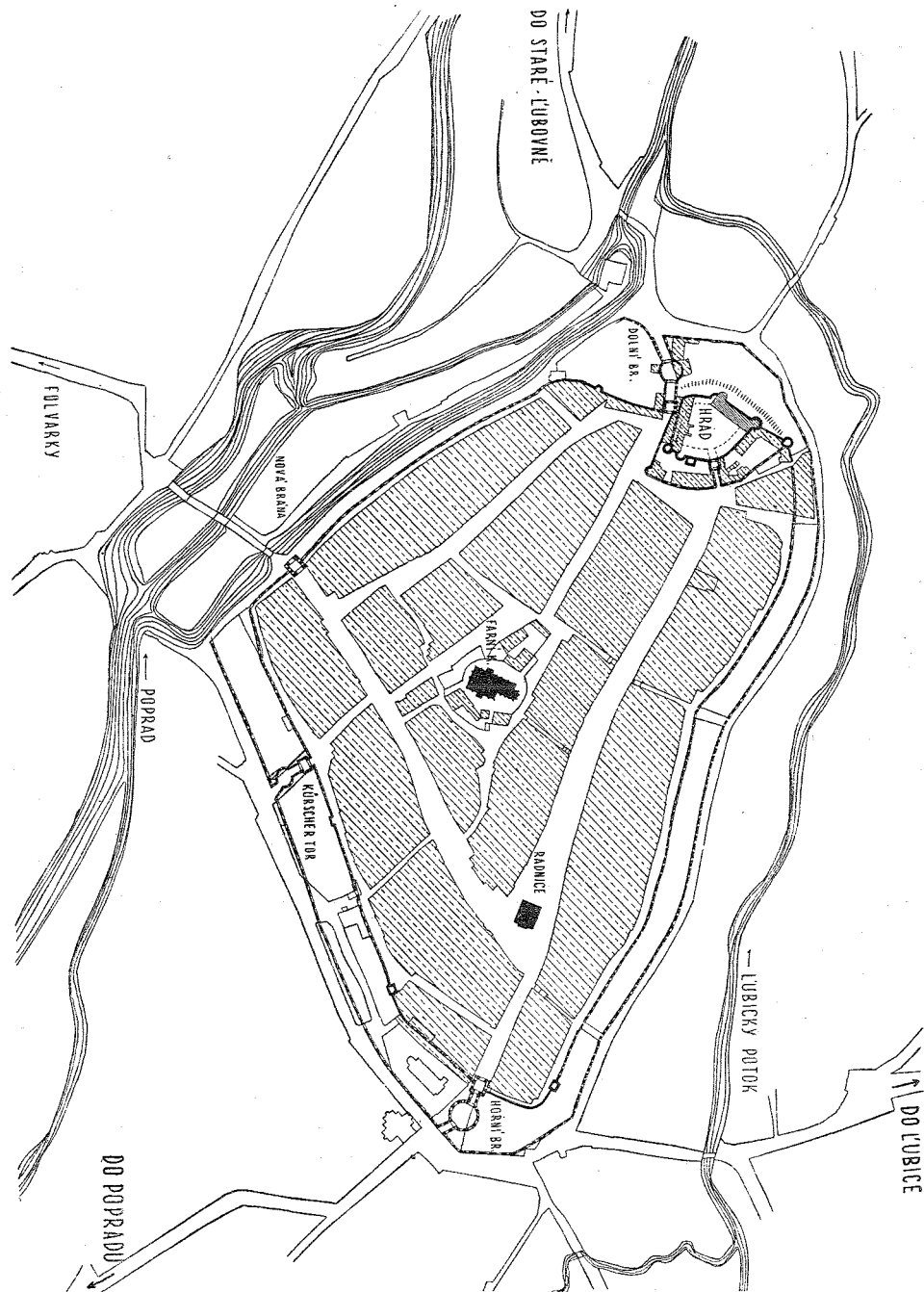
Kežmarok.

Chr. Generisch, Merkwürdigkeiten der königl. Freystadt Kežmarok, Košice, 1804.

Fekete Nagy A., A szepesség területi és társadalmi kialakulása (Územní a společenský vývoj Spiše), Budapest, 1934, str. 215 n.

Město Kežmarok (Königsmarkt, nazýváno tak už r. 1270)²³⁷ vzniklo ze starší vsi, kterou r. 1251 daroval král Bela IV. kon-

²³⁷) Fejér, Cod. dipl., V, 1, str. 76.

ventu P. Marie pod Znievom v Turci; tehdy se vzpomíná už její kostelík sv. Alžběty.²³⁸) Roku 1269 vydává Bela IV. zdejším hostům výsadní listinu, kterou jim povoluje některá práva osobní, u spišských Němců obvyklá; tak na př. svobodně si voliti villica; zároveň jim dává právo trhu, určuje terragium a upravuje soudnictví, o něž se bude dělit zdejší villicus s královským rychtářem.²³⁹) Také jim povoluje volně užívat, jako dosud, farního kostela a hřbitova.

Ve XIV. století — nevíme přesně, kdy — se tato německá ves proměňuje ve svobodné královské město. Snad se této přeměny týkal už spor, který roku 1329 vznikl mezi spišskou kapitulou a kežmarským farářem o desátek — kapitula v něm dokazuje, že kežmarské pozemky patřily původně královským strážcům a rybářům.²⁴⁰) Avšak teprve v listu krále Ludvíka z r. 1380 se město po prvé označuje jako „civitas“. Za krále Zikmunda, r. 1404, se mu pak odpouštějí vzhledem k nedávnému požáru na 12 let daně s podmínkou, že šestiletý jejich výnos bude obrácen na stavbu hradeb.²⁴¹)

Dějiny Kežmaroku v XV. století jsou velmi rušné. Za husitského vpádu na Spiš r. 1433 a brzy na to požárem r. 1436 město velmi utrpělo; král Zikmund proto ještě r. 1433 nařizuje, aby společnou prací celé stolice byly městské hradby opět opraveny a ještě roku 1434 schvaluje, že městský kapitán ze strachu před novým obléháním dal zbořiti kostelík sv. Michala, jenž stál před hradbami.²⁴²) V těchto časech shořel také starý farní kostel, jak soudíme z toho, že r. 1444 uděluje sufragánní biskup Jiří Milkovský odpustky na jeho přestavbu.

V letech 1441—62 byl Kežmarok v moci Jiskrově a jeho kapitánů a platil jim daň; na Jiskrovi se r. 1447 domohl potvrzení svých starších svobod. Když však r. 1462 došlo ve Vacově k dohodě mezi Jiskrou a králem Matyášem a král prostřednictvím svého kapitána a pokladníka Štěpána a Emericha Zápolských Kežmarok vyplatil z moci české, netěšilo se město dlouho z této nezávislosti: r. 1463 mu sice Matyáš udílí znak, právo meče a výroční trh, ale už roku 1465 se stává majetkem Emericha Zápolského, který byl

²³⁸) Fejér, Cod. dipl., IV, 2, str. 135 n.

²³⁹) Fejér, Cod. dipl., IV, 3, str. 514 n.

²⁴⁰) Fekete Nagy, l. c., str. 215 n.

²⁴¹) Wagner, Anal. Sceps., I, str. 49.

²⁴²) Fejér, Cod. dipl., X, 7, str. 543.

zároveň jmenován dědičným županem spišským. V XVI. věku je pak neustále Kežmarok městem poddanským.

Polohu původní osady kežmarské, v listinách z polovice XIII. století jmenované jako „ves při kostele sv. Alžběty“, udává dosud farní kostel města; je to nepravdělně zastavěný okrsek, který se jako samostatná část města uchoval v jeho půdorysu. Osu této staré vesnice tvořila dálková cesta polská Poprad—Podolínek—Lubovňa, která šla při západní straně kostela a ještě nad vtokem Ľubice přecházela řeku Poprad. Její průběh v půdorysu pozdějšího města do nedávna určovala ulice, spojující brány Kožešnickou a Dolní.

Kromě půdorysné kostry se z této vesnice zachovala i část jejího farního kostela, to jest raně gotická věž, pojatá později do stavby městského kostela.

Když se později, ve XIV. věku, Kežmarok proměnil v město, přeložili cestu polskou, která dosud procházela středem staré vesnice, na její východní obvod a založili při ní poměrně pravidelně a přímočaře protáhlé náměstí. Podobně i na jižním okraji staré vsi vznikla jiná nová ulice, jež, překročivši řeku Poprad, vedla odtud dále k horám; při ní směrem jižním se rozšířilo město ještě o jeden pás domů. Tyto dvě hlavní komunikace tvořily zároveň základ půdorysu nového města: je to vidlice ulic, na jichž styku, ve volném trojúhelném prostranství, vznikla pak nová radnice.

Obvod takto rozšířeného města byl záhy pevně vyznačen věncem hradeb. Tam, kde do něho vstupovaly obě popsané cesty, vznikly brány: na jihu, před rozštěpením obou cest, brána Dolní, na západě při cestě do hor brána Nová a v severním cípu města brána Dolní, kterou vycházela hlavní cesta polská.

Protože nové město vzniklo vlastně kolem starší vsi, jež tedy nebyla zrušena, ale obestavěna novými bloky, převedl se všechn jeho obchodní život do nových obvodních částí, k vidlici nových ulic, kdežto jádro obce ustrnulo; tím si lze zároveň vysvětliti, že Kežmarok nemá dnes ani pravidelného obrazce půdorysného, ani prostorného náměstí. Jeho obrys je dán na západě, severu a východě korytem Popradu a Ľubického potoka, u nichž se jako u přirozených hrází jeho vzrůst zastavil, kdežto na jižní straně, která byla volná, založili široký příkop, kterým se město oddělilo od ostatní roviny.

Že už v XV. století byla široká ulice mezi Horní a Dolní branou hlavním prostorem města, svědčí nejen poloha radního

domu, který stojí na vidlici ulic v nové části, ale i to, že právě při této ulici vznikl v pozdní gotice panský zámek. Založil si ho hrabě Emerich Zápolský, když se roku 1465 stal dědičným županem spišským a pánem města Kežmarku; jak víme z listiny, kterou ještě téhož roku vydal, postavil jej na místě bývalých devíti měšťanských domů.²⁴³⁾ Tehdy vystavěli poblíž tohoto zámku novou Dolní bránu, kterou vysunuli ze směru hlavní ulice k západu, aby do její osy mohli položit hlavní vstup do zámeckého opevnění; městský příkop zároveň obvedli i kolem zámku.

Tím, že do půdorysu města byl dodatečně vsunut nový prvek, panský zámek, se ovšem změnil jeho charakter, poněvadž se teď zdálo, jakoby město bylo disposičně, opticky a v neposlední řadě i mocensky podřazeno zámecké dominantě; tato myšlenka je v zásadě už renesanční, třebaže byla ztělesněna ještě gotickou formou.

Přeměna staré kežmarské vsi v město se také zrcadlí v osudech farního kostela. Jeho původní zasvěcení sv. Alžbětě se totiž ve XIV. století opouští a kostel se počíná nazývati sv. Kříže; pod obojím jménem přichází sice ještě v odpustkové listině z r. 1444, avšak po přestavbě v druhé polovině XV. století už na jeho původní zasvěcení se zapomíná, zejména když i nový hlavní oltář je věnován sv. Kříži. Tento postup je tedy podobný, jako v Bratislavě, kde při založení města rovněž došlo k změně titulu farního kostela.

Stará Lubovňa.

Lubovňa bývala ještě v XIII. století pouhou vsí, která r. 1292 byla povinna spolu s Gňazdy pomáhati Podolínci při stavbě jeho hradeb;²⁴⁴⁾ je tedy patrné, že vznikla kolonizací z tohoto nejstaršího spišského města. V té době patřila ještě k Polsku, ale už roku 1299 vybírá tu desátek spišská kapitula²⁴⁵⁾ — připadlať tehdy patrně spolu se severním Spišem k Uhrám.

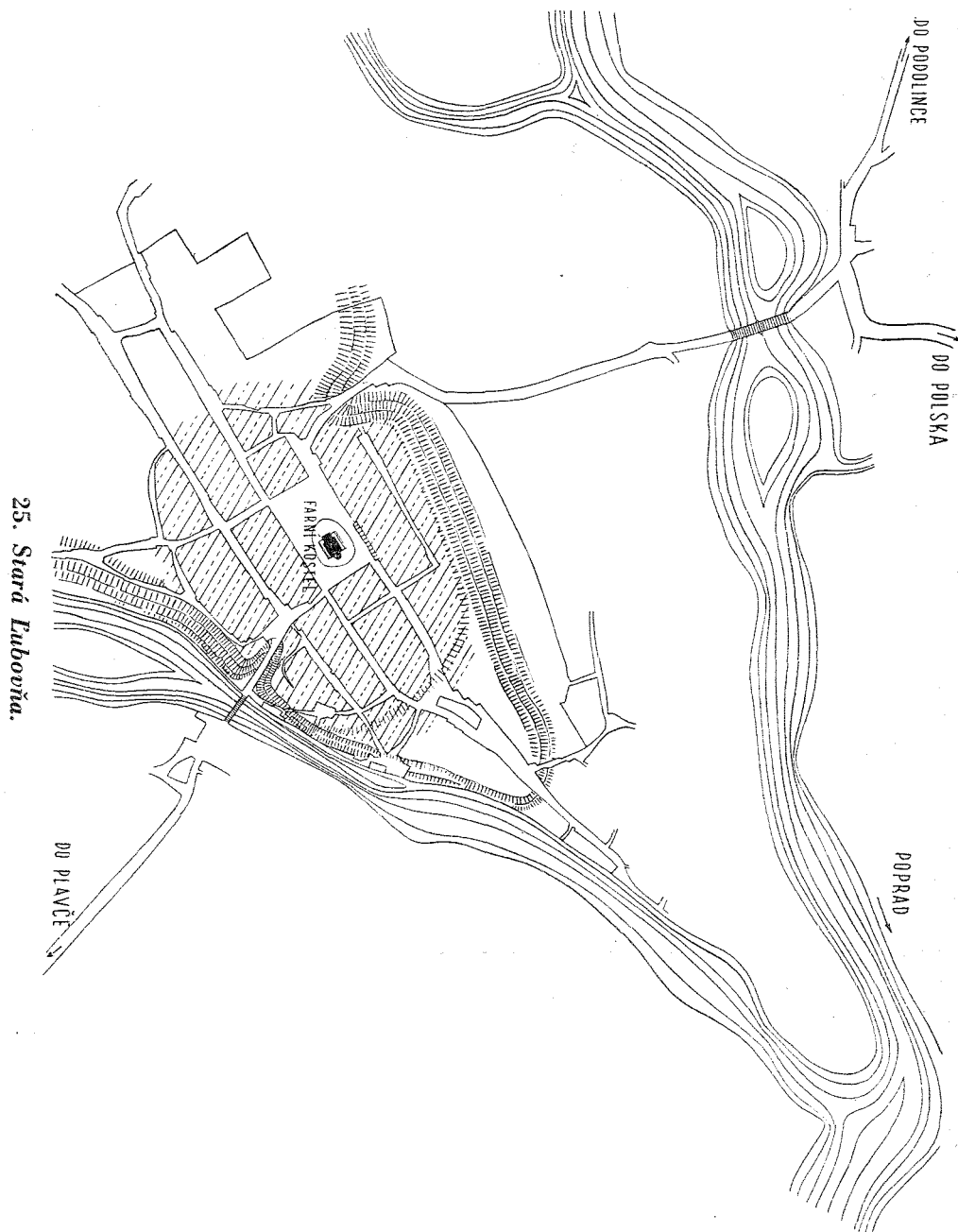
Založení města souvisí s královským privilegiem z roku 1342, kterým byla osvobozena z pravomoci hradního župana Ľubovňanského hradu a dostala práva košická.²⁴⁶⁾ Tehdy se jí dostalo nové

²⁴³⁾ Ch. *Generisch*, I. c., str. 178; tehdy Zápolský proto povolil městu slevu 9 zlatých na dani.

²⁴⁴⁾ *Fejér*, C o d. d i p l., VI, 1, str. 230.

²⁴⁵⁾ *Fejér*, C o d. d i p l., VI, 2, str. 209 n.

²⁴⁶⁾ *Fejér*, C o d. d i p l., IX, 1, str. 50 n.

výměry a asi též vlastních hradeb, protože nedlouho potom, roku 1364, se zprostila povinnosti udržovati hradby v starším Podolínci. Roku 1412 král Zikmund ji i s hradem, s městem Podolíncem a ostatními 13 spišskými městečky zastavil polskému králi.

Město leží na křižovatce obchodních cest, jež sem přicházejí jednak ze Šariše, od Plavečského hradu, jednak ze Spiše, od Kežmarku a Podolínce, a jež se pak odtud ubírají přes Červený Klášter do Polska. Vzniklo na vysokém ostrohu nad soutokem Popradu a potoka Jakubianky; tímto břehem, hluboko zaříznuta, procházela cesta šarišsko-polská, aby se na druhé straně Popradu sešla s cestou spišskou. Město zabralo plnou šířku tohoto ostrohu, na jehož bocích vznikly hradby a jeho délku si zkrátilo tím, že ji přetalo hradebními příkopy. Pravidelné obdélné náměstí, po jehož úhlopříčně běží šarišská cesta, má ve východní části farní kostel se hřbitovem; protože jádro kostela je ještě raně gotické (z osmdesátých let XIII. věku), je patrné, že pochází ještě ze staré osady, která tu v XIII. století stávala.

Pravouhlá uliční síť, jež upomíná na půdorys Podolínce, je dosti bohatá, třebaže obvodové bloky mají zcela vesnický charakter; náměstí je však souvisle zastavěno a v části při kostele se dosud zachoval zbytek podloubí ve tvarech XVI. věku.

2. Obchodní města na jižním Slovensku.

Rimavská Sobota.

Rupp J., l. c., II, str. 143.

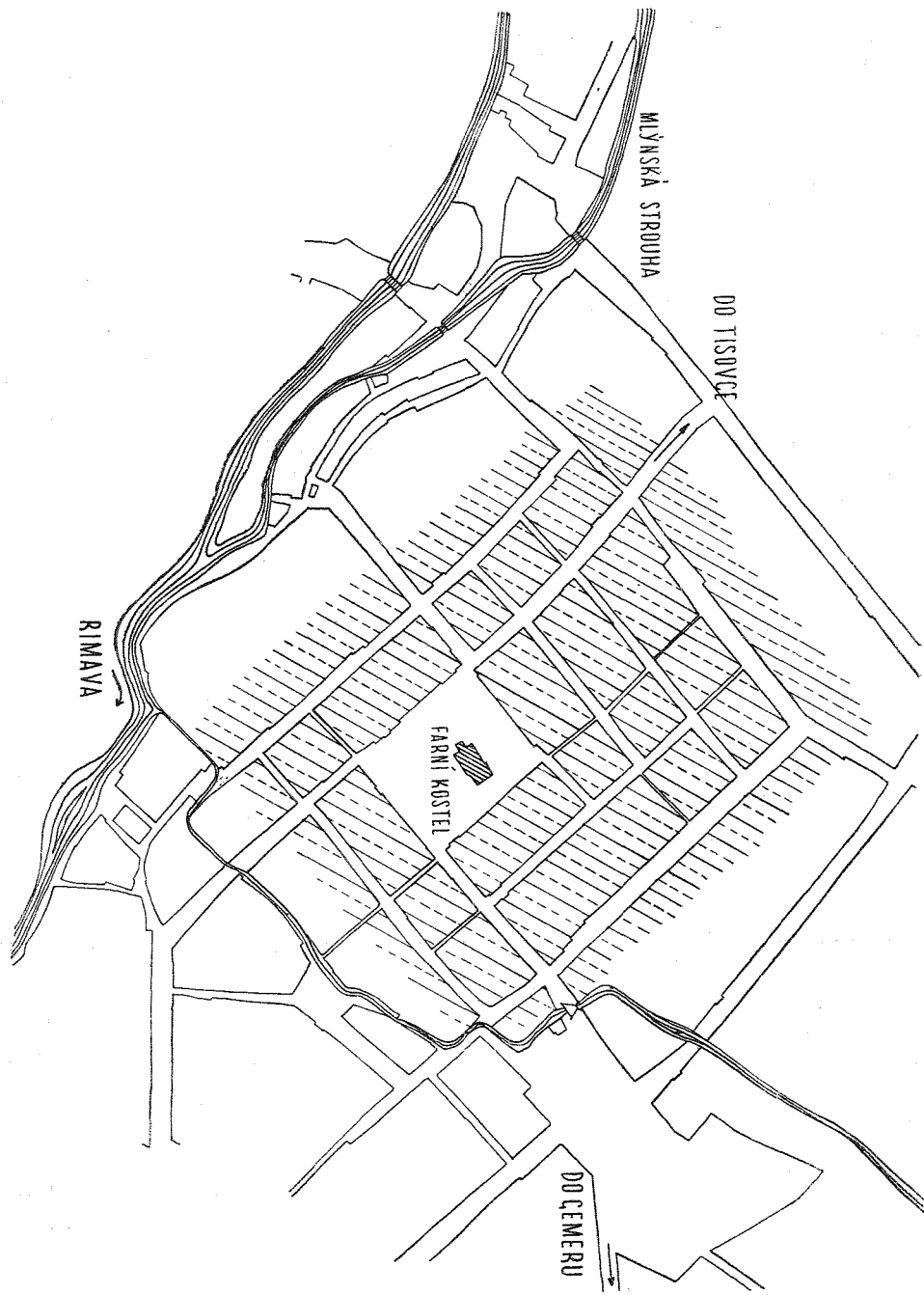
J. Findura, Rima-Szombat szabadalmas város története, (Dějiny svobod. města Rim. Soboty), Budapest, 1894.

Úval řeky Rimavy, v němž se v polovině XIII. věku doluje na zlato (v Rimavské Bani roku 1268),²⁴⁷⁾ patřil arcibiskupům kaločským, kteří tu měli několik osad. Mezi nimi byla i Rimavská Sobota, vzpomínaná po prvé r. 1270 v listině, vydané arcibiskupem Štěpánem pro hosty rimavskobaňské.²⁴⁸⁾

Arcibiskupům patřila až do roku 1334, kdy ji arcibiskup Ladislav vyměnil Tomáši Széchymu, vévodovi sedmihradskému za

²⁴⁷⁾ Wenzel, Cod. Arp. cont., VIII, str. 312.

²⁴⁸⁾ Wenzel, Cod. Arp. cont., XII, str. 34.

statky v župě sriemské a báčské.²⁴⁹) Téhož roku na prosbu Tomášovu dává jí král Karel Robert městské právo budínské a spolu dovoluje postavití hradby a věže.²⁵⁰) Nestala se však tím městem svobodným, ale patřila nadále rodu Tomášovu a po jeho zániku připadla dědictvím rodině Lučeneckých; byla tedy i nadále městem poddanským.

Půdorys města vznikl na ideální rovině, a to způsobem naprosto pravidelným; škoda, že se tu nezachoval ani sebemenší zbytek hradeb, ani starší kostel, takže původní stavební charakter města dobře neznáme. Z pravoúhlého náměstí vybíhají v rozích tři cesty: do Jánošovec a do Tisovce, to jest směr, který náměstím prochází při podélné straně, a cesta do Gemeru, jež přechází náměstí po straně kratší. Farní kostel uprostřed něho je dílo pozdního XVIII. věku. Kolem tohoto tržiště leží dosti bohatá a pravidelná síť pravoúhlých ulic, ale těžko je dnes rozhodnouti, které bloky lze počítati ještě k městu středověkému, zejména uvědomíme-li si, že se v době kolem roku 1800 Rimavská Sobota značně rozšířila; pouze směrem k řece zůstala dosud dispozice ulic poněkud chudší.

V každém případě jde tu o typ města velmi pravidelného, jehož základ třeba hledati v privilegii z r. 1334.

3. Obchodní města okruhu žilinského.

Žilina.

V. Chaloupecký, *Knihá Žilinská*, Bratislava, 1934.

Jako neosazená země přichází po prvé roku 1208 při popisu zboží Hričova, jež náleželo nitranskému biskupovi;²⁵¹) ještě roku 1267 se vzpomíná jako „possesio“.²⁵²) Založení města spadá do prvních let vlády Karla Roberta,²⁵³) někdy mezi roky 1310—12, neboť r. 1312 se už po prvé jmenuje jako civitas.²⁵⁴) Do roku 1369 užívala flámského práva slezského města Těšina, odkud asi přišli

²⁴⁹) Fejér, Cod. dipl., VIII, 5, str. 216 n.

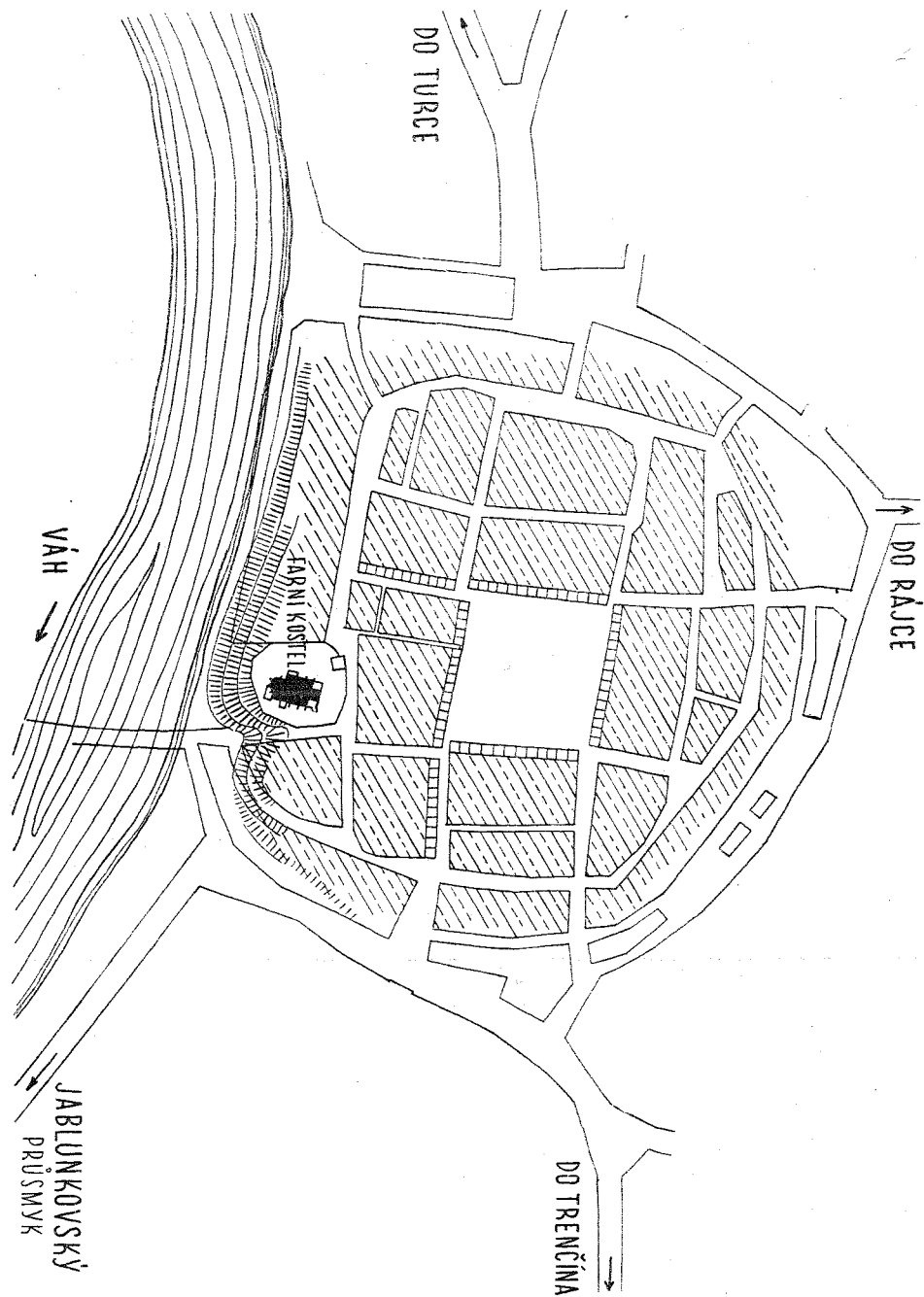
²⁵⁰) Nagy, Codex dipl. Hung. Andegavensis, III, str. 73.

²⁵¹) Srovn. V. Šmilauer, Vodopis, str. 66.

²⁵²) Wenzel, Cod. Arp. cont., III, str. 156.

²⁵³) Mát anjouovský erb ve znaku.

²⁵⁴) Shorník Muz. slov. spol., XXIX, 1935, str. 213.

její obyvatelé; teprve toho roku král Ludvík jí toto právo zaměňuje za magdeburské právo, kterého užívala Krupina.

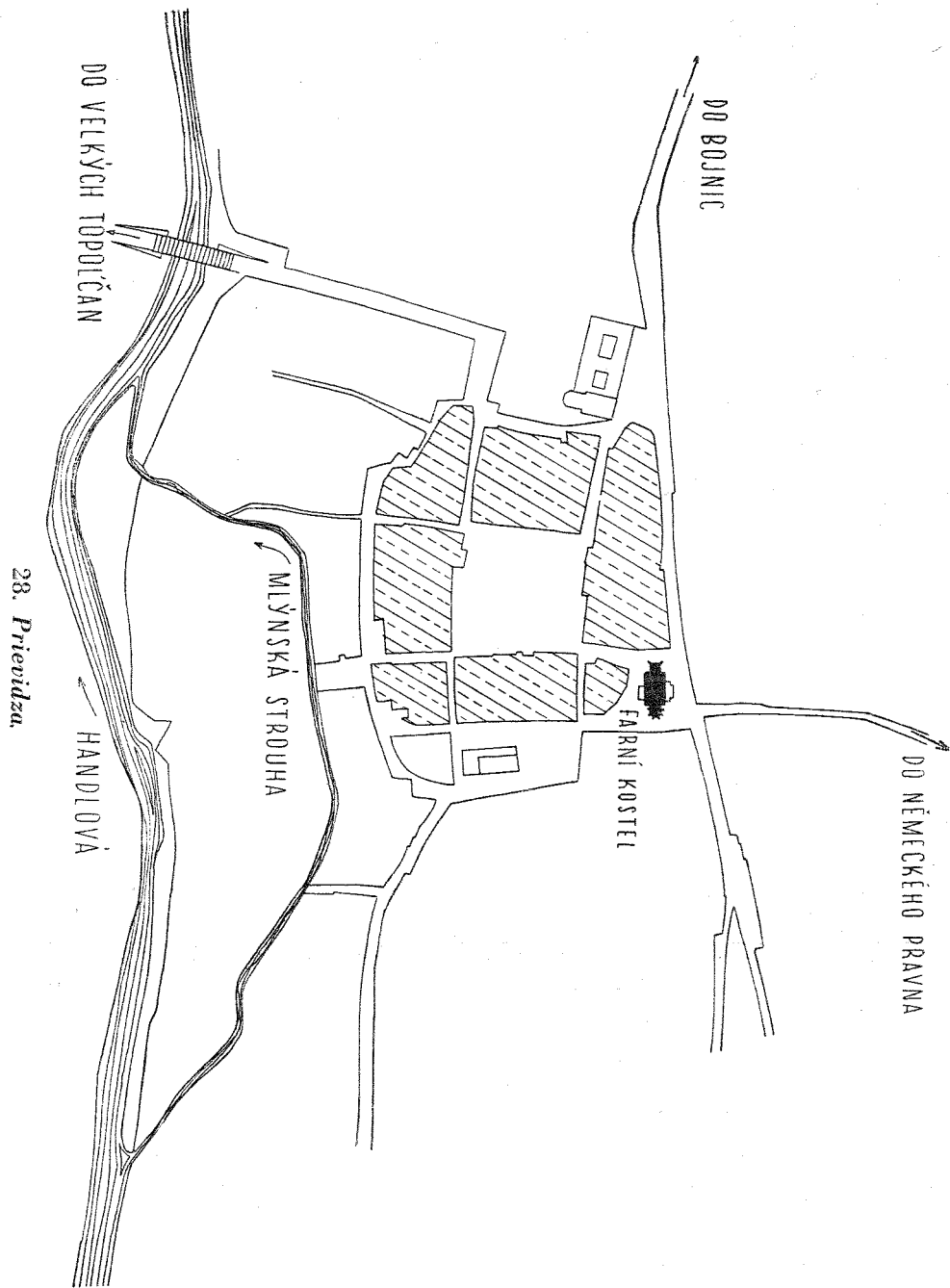
Roku 1357 dostala výroční trh a celní svobody a roku 1405 hradby.

Toto město je snad nejlepším příkladem typu šachovnicového u nás. Vzniklo na vysoké diluviální terase na levém břehu vážského ramene,²⁵⁵) a to tam, kde Váh přecházela brodem cesta. V městském okrsku se totiž křižovalo pět dálkových cest: nitranská, přicházející po toku řeky z dolního Turce a pokračující pak dále cestou slezskou jablunkovským průsmykem, cesta povážská, přicházející podle toku řeky od Trenčína a pokračující dále jednak přes Oravu do Krakovska, jednak podle Váhu do Liptova, a konečně cesta, vedoucí rájeckou dolinou na Prievidzu a do Nitranska. Na tomto uzlu obchodních tepen a nad soutokem Kysúce a Váhu vznikl už v XIII. věku vodní hrad Budatín, jehož raně gotická věž je nejstarším hmotným svědectvím staré kolonisace v tomto kraji, a nedaleko něho, na břehu potoka Rajčanky, románská ves žilinská. Protože okolí hradu zaplavovaly povodně, neusadilo se nové německé město, na počátku XIV. století vznikající, při něm, ale naproti, na ostrohu opodál starší vesnice, kde bylo před vodou bezpečno.

To bylo také příčinou, že se mohlo pravidelně vyvinouti. Vznikloť takřka naráz a jeho pravidelná a bohatá uliční síť dokazuje, že už na počátku dobře odhadli jeho velký budoucí význam obchodní. Mezi čtvercovým náměstím a věncem hradeb bylo už od počátku místo pro dvě hloubky bloků, takže uprostřed nich obíhá téměř uzavřený uliční okruh; také při hradbách byla obvyklá obvodní ulička, která pouze na straně říční chybí. Tam, opodál brodu, stojí gotický farní kostel s hřbitovem a mladší zvonice, později značně přestavěný.

Hlavní náměstí, po celém obvodu lemované jednopatrovými domy, je vskutku úměrným a vyváženým prostorem. Se všech stran je otevřeno arkádami; jejich oblouky se sice zachovaly jen v kopicích barokních a z druhé půle XIX. věku, avšak navazují na starší gotický stav; podloubí přechází i do některých ulic, jež z koutů náměstí vybíhají. Nároží ulic jsou po středověkém způsobu zas-

²⁵⁵) Koryto dnes proměněno v park.

nutá, takže jejich vyústění neruší uzavřený prostor náměstí a podloubí probíhá do bočních ulic plynule a přímočaře.

Věncem hradeb, původně jistě bohatý, se bohužel nezachoval ani ve zbytcích, ani na starých plánech a prospektech, na něž je město velmi chudé — leželo mimo zájem barokních kreslířů, jsouc příliš vzdáleno turecké hranice jihoslovenské.

Našemu studiu poskytují však Žilina poučení i po jiné stránce: je totiž, jak vidíme, dobrým příkladem města, jež sice převzalo jméno i funkci starší románské osady, avšak přitom si vyhledalo místo dosud neosazené v jejím blízkém okolí.

Dodnes stojí v čtvrti, nazvané „Na Závodí“, pozdně románský kostelík sv. Štěpána, který ukazuje, kde ležela tato Stará Žilina, kterou prameny vzpomínají v XIII. věku. Německé město, tedy Nová Žilina, si vyhledalo místo vojensky a obchodně příhodnější na nedalekém ostrohu nad Váhem, po němž se scházelo dolů k brodu a sem znenáhla z mateřské vsi vyššalo všecken život.

Kysucké Nové Mesto.

Bylo založeno r. 1325 jako kolonie Lethezyn na právu žilinském, a to fojtem Henrikem de Hornics; její jméno mělo býti Congesbergh.²⁵⁶⁾ Tehdy dostalo obvyklé svobody, výroční trh a výhody mýtní. R. 1358 se už vzpomíná pod jménem „Nova Civitas“.

Město vzniklo způsobem velmi pravidelným. Půdorys je sice dosti jednoduchý, bez vedlejšího věnce ulic a bez hradeb, ale náměstí je čtvercové, úhledné a pěkného prostoru; na některých jeho stranách se dosud zachovaly části podloubí. Z koutů náměstí vyběhají v prodloužení stran radiální ulice a v jedné z nich stojí gotický farní kostel.

Prievidza.

J. Novák, Bojnice a ich okolie, Brno, 1922.

Také Prievidza vznikla ze staré románské vsi, jež se po prvé vzpomíná v listině opatství Zoborského roku 1113.²⁵⁷⁾ Ve XIV.

²⁵⁶⁾ Srovn. V. Chaloupecký, *Knihy Žilinská*, Bratislava, 1934, str. XXVIII; Fejér, *Co d. dipl.*, XI, str. 510.

²⁵⁷⁾ Srovn. V. Šmilauer, *Vodopis*, str. 92 n.

století se řídila právem Žiliny, s kterou měla časté styky; když jí r. 1379 Ludvík toto právo odebral, žádá, aby se mohla dovolávat práva v Krupině.²⁵⁸⁾

Svobodným městem se stala teprve r. 1382, když ji královna Marie osvobodila z pravomoci bojnického župana a připojivši k ní tři sousední vesnice, udělila Prievidzi právo budínské i právo patronátní k farnímu kostelu.²⁵⁹⁾ Roku 1433 ji vyplnili Husité; král Zikmund ji proto roku 1435 osvobozuje od třicátku.

Je to pravidelné městečko šachovnicového typu: čtverhranné náměstí s jednoduchou hloubkou bloku a obvodní ulicí; farní kostel (ze XIV. věku) je v rohu dispozice, tedy mimo náměstí; hradeb nebylo. Dálková cesta z Topoľčan do Něm. Pravna přetíná náměstí v diagonále, mezi městem a Handlovským potokem běží mlýnská strouha.

Turčiansky Sv. Martin.

F. V. Sasínek, Listiny Turč. Sv. Martina, Letop. Mat. slov., XI, 1874, str. 70 n.

M. Jeršová, Rod Ivanka z Jordánu a Dražkoviec, Turč. Sv. Martin, 1937, str. 70 n.

Turčiansky Sv. Martin vznikl z raně gotické vsi, jejíž starší kostel se poprvé vzpomíná r. 1315.²⁶⁰⁾ Roku 1340 dostali zdejší hosté od Karla Roberta svobody krupinské;²⁶¹⁾ tehdy je městečkem (oppidum), které teprve r. 1364 osvobodil král Ludvík od cla, jež platilo župnímu hradu Sklabině a rozšířil zároveň jeho území. V listině turčianského konventu z roku 1359 se vzpomíná jako „civitas regalis“.

Po husitském vpádu r. 1431, kdy shořelo, obnovuje mu král (1434) jeho výsady, avšak teprve roku 1557 dostává výroční trhy.

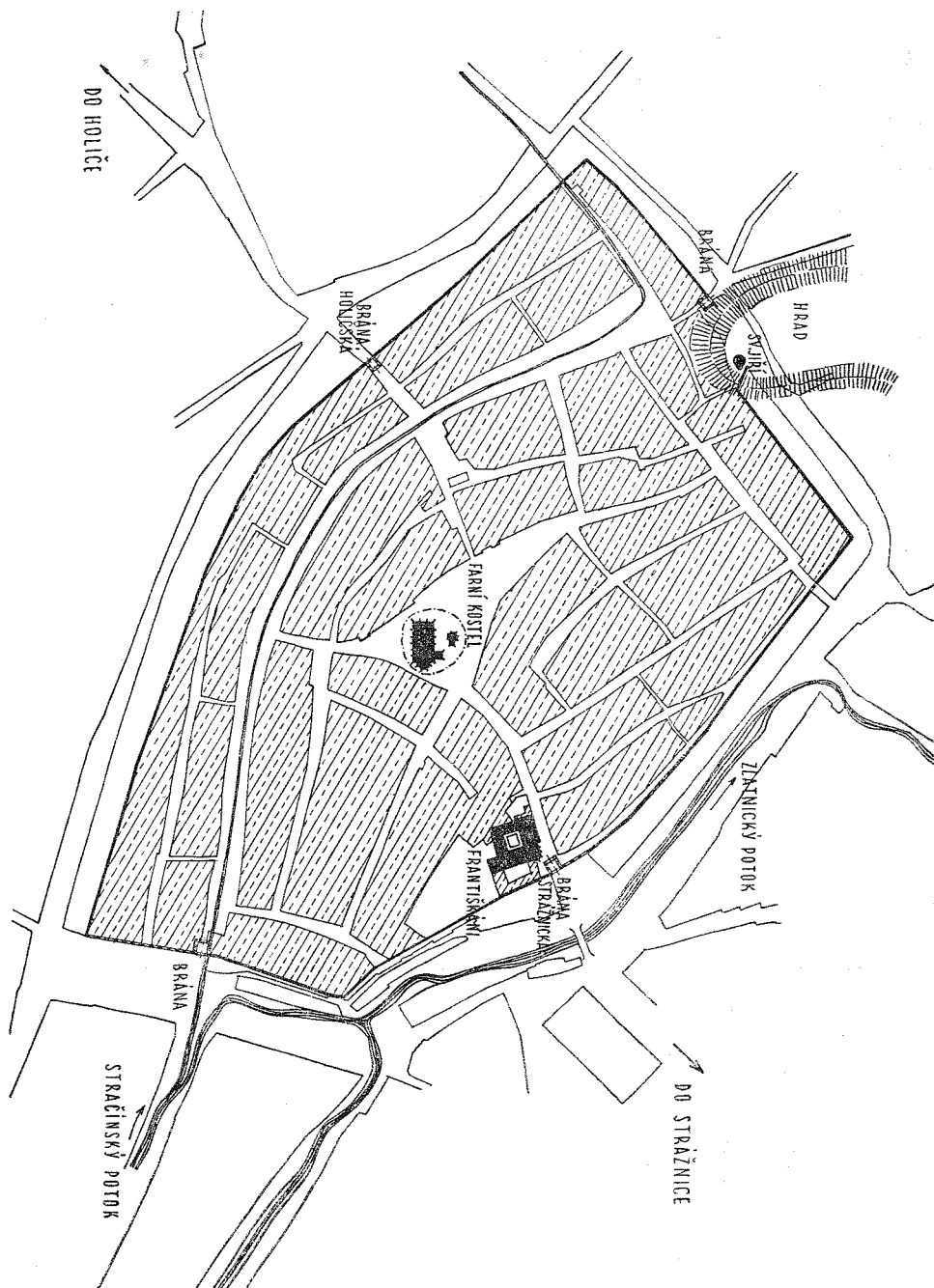
Uprostřed osady, na podlouhlém náměstí, při cestě z Německého Pravna, stojí na hřbitově farní kostel, jehož nejstarší části jsou ještě z druhé poloviny XIII. věku. Tehdy asi vznikl i půdorys osady, jejíž charakter byl donedávna vesnický; je patrné, že měst-

²⁵⁸⁾ Srovn. Sborník Muz. slov. spol., XXIX, 1935, str. 215.

²⁵⁹⁾ Fejér, Cod. dipl., X, 1, str. 60.

²⁶⁰⁾ Fejér, Cod. dipl., VIII, 1, str. 592, V. Šmilauer, Vodopis, str. 63.

²⁶¹⁾ Turč. registrum, srovn. Fejér, Cod. dipl., VIII, 4, str. 439 a Letop. Mat. Slov., XI, 1874, str. 74.

ských práv se tu dostalo vsi už hotové, jež se pak v město ani hospodářsky, ani stavebně nevyvinula, nemajíc k tomu potřebných podmínek vnějších, to jest dostatek německých hostů, vyvinuté zemědělské prostředí a výhodné polohy na obchodním uzlu.

4. Obchodní města na západním Slovensku.

Skalica.

Rupp J., l. c., I, str. 192.

F. Dúbravský. Slobodné mesto so sriadeným magistrátom Uh. Skalica, 1921.

Pod románským hradištěm, jež datuje rotunda sv. Jiří alespoň do XII. století, vzniká na počátku XIII. věku podhradská osada, avšak ještě roku 1217, kdy Skalici dostal comes Tomáš, byla to pustá země. Ve XIV. století byla povýšena na město, a to privilegiem krále Ludvíka Velkého z r. 1372.²⁶²⁾ Tehdy také vznikly zdejší hradby, jak víme z toho, že král osvobozuje skalické na čas od daní; městu se zároveň dostalo týdenního trhu. Právo trhu výročního obdrželo od Zikmunda r. 1390.

V letech asi 1388—1433 byla Skalica majetkem beckovských Stiborovců a pak na dva roky ji opanovali Husité, od nichž ji spolu s Trnavou vykoupil Zikmund; proto ještě téhož roku 1435 nařizuje zesílit její hradby. Za Stiborovců vznikl v městě špitál, který se vzpomíná v závěti Stibora II. z r. 1431; roku 1442 víme tu o Františkánech.

Půdorys Skalice je pěkným příkladem toho, jakým způsobem vzniká svobodné město ze starší vsi; jsou totiž na něm patrné obě tyto vývojové etapy, z nichž každá se řídila jinými směrnicemi. Ve vlastním jádru obce se uchovaly staré dálkové cesty z doby románské a proto i půdorys bývalé podhradské vsi, jež tu stávala před vznikem města. Vidíme to z podoby náměstí a ze směru radiálních ulic, které z něho vybijají. Náměstí je protáhlý trojúhelník, jehož směr ukazuje na severozápad; tam totiž stávalo na vysoké písečné duně románské hradiště, korunované na svém začátku kaplí sv. Jiří (z XII. věku); jak je viděti z průběhu ulice,

²⁶²⁾ Fejér, Cod. dipl., IX, 5, str. 574 n. a Fejér, Cod. dipl., IX, 4, str. 421 n.

jež sem z náměstí vede, toto hradiště se původně obcházelo se severu. Jiná ulice vede z náměstí na jih: to byl směr původní cesty holičské, stejně tak, jako ulice severovýchodní dosud udává směr cesty na Strážnici.

I rozsah této staré obce lze určit: na jihu tvořil její hranici Stračinský potok, na severozápadě se končila v místech dnešní uličky, lemující zevnitř hradbou a na severovýchodě dosahovala k břehu nad Zlatnickým potokem. Jestliže si totiž dobře všimneme zmíněných radiálních ulic, shledáváme, že nemají ve vnějších blocích při hradbách pokračování — končí tu na prázdno. Tyto vnější bloky jsou proto pozdější a lze ukázat, že v době, kdy vznikly, byly už zmíněné cesty opuštěny a nahrazeny směry novými. Ty jsou dány polohou gotických bran, jež vznikly po roce 1372: cesta do Holíče vchází nyní téměř od západu branou holičskou, projde širší ulicí v novém bloku a prodírá se užší uličkou v starých blocích na náměstí, kam ústí uprostřed jeho strany, neorganicky a násilně. Nová brána vzniká i v severozápadní straně hradeb, a to po r. 1435, jak víme z podoby jejích charakteristických bosovaných kvádrů,²⁶³⁾ shodujících se s palácem bratislavského hradu; ale vzniká už při jižním okraji návrší, na němž stával románský hrad, nijak nerespektující starší cestu k němu se severu. Starý hrad v době založení města ztratil nejspíše už někdejší význam — je to nejlépe viděti z toho, že věnec hradeb odtíná najednou z jeho souvislého hřebenu vlastní špici ostrohu, kde stojí kaple sv. Jiří, a připojuje ji velmi násilně do arey města, a to i za cenu, že temeno hradiště se tím rozpoltilo novým hlubokým příkopem, vyhloubeným před městskou hradbou.²⁶⁴⁾

Jedině směr moravské cesty, ke Strážnici, zůstal i ve XIV. věku týž jako v době románské: stará ulice ke strážnické bráně zůstala, hradby ji respektují a při bráně postaven gotický klášter Františkánů.

Je přirozené, že tuto proměnu v půdorysném organismu staré vsi způsobil vznik nového města; důkazem toho je hradební věnec, který byl založen teprve tehdy, když Skalica se stala městem. Nová městská obec si tedy nejen rozšířila zastavěný okruh o nový prstěnek bloků při hradbách, ale odpoutala se i půdorysně od

²⁶³⁾ D. Menclová, Hrad Bratislava, revue „Bratislava“, roč. IX, 1935, str. 477 n.

²⁶⁴⁾ Jde jím dnes silnice.

starého hradu, který zatím ztratil význam a akceptovala také nové směry dálkových cest tak, jak se krátce před založením města vytvořily. Symbolem tohoto osamostatnění je konečně novostavba farního kostela, založená hned po vzniku města uprostřed starého náměstí. Tam, po jejím boku, dosud stojí gotický karner jako zbytek bývalého hřbitova.

Hlohovec (Freistadt).

Rupp J., l. c., I, str. 143.

A. Felcán, Hlohovecko kedysi, dnes a zajtra, Nitra, 1934.

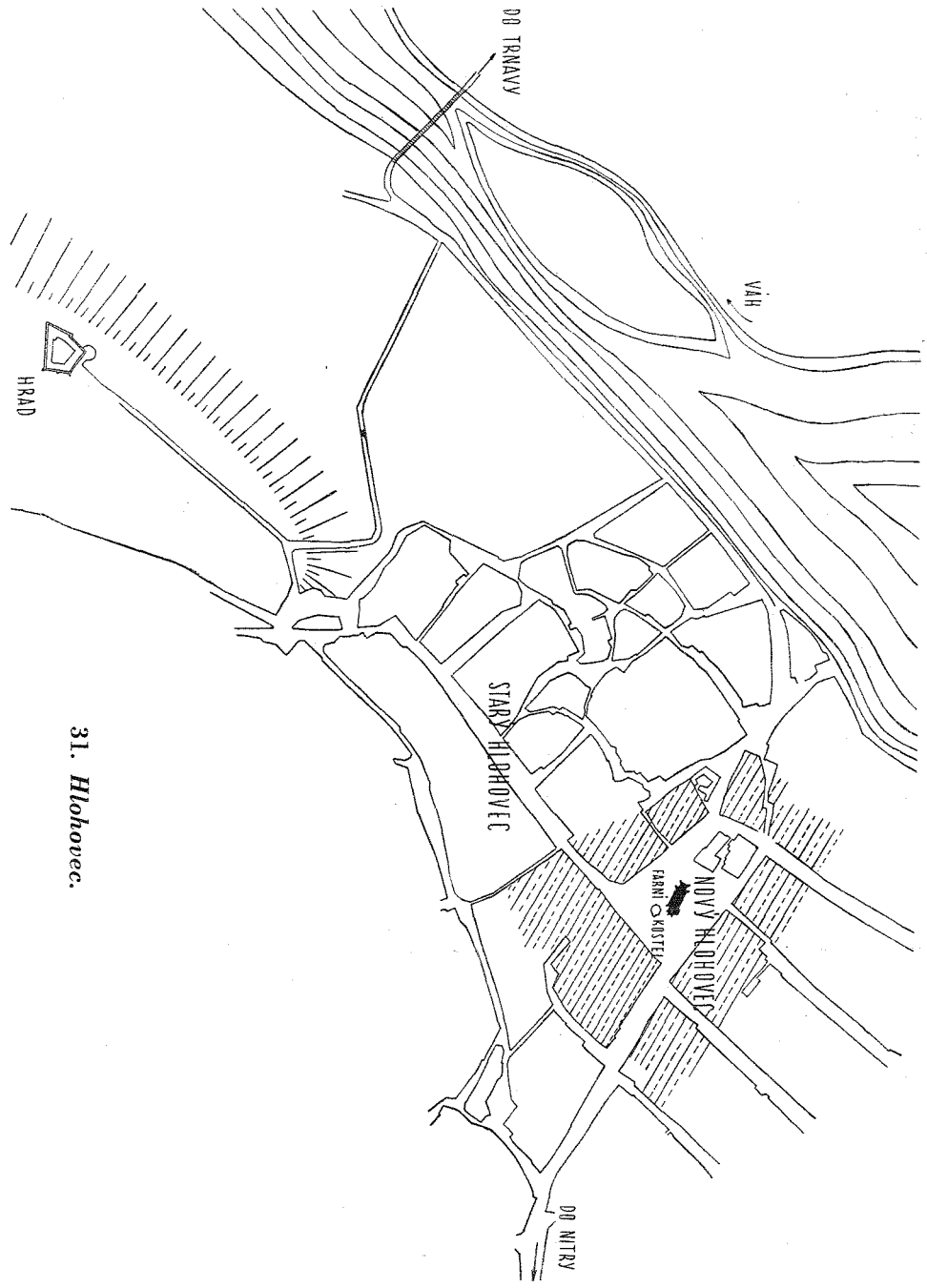
Hrad Hlohovec, jehož místo přejal v nové době dnešní zámek, je původu prastarého; patřil k systému hradů, které vznikly už nejspíše v první polovině XI. století na levém břehu Váhu při důležitých brodech, aby ochránily mladý uherský stát proti nárazům se strany české. Po první se vzpomíná v listině zoborské z r. 1113;²⁶⁵⁾ v XIII. století náležel rodu Abů a v době gotické byli tu páni z Ujlaku (1349—1524).

Pod hradem na levém břehu Váhu vyrostla jako obyčejně podhradská osada a vedle ní později vzniklo německé svobodné město Freistadt. Stalo se tak ještě před r. 1365, kdy se už obě jednotky, nové město (Civitas Novae Galgócz) i stará poddanská osada (officium Veteri Galgóch) jasně rozlišují; tehdy totiž palatin Mikuláš Kont, pán hlohoveckého hradu, zrušuje svým starohlohoveckým poddaným roboty a zaměňuje je (podle práva německého) za peněžitý úrok z jednotlivých lánů. Podhradské vsi pak postupem času přibývá privilegií, až roku 1496 se co do práv a svobod vyrovnává Novému Hlohovci. Listin Nového Hlohovce neznáme.

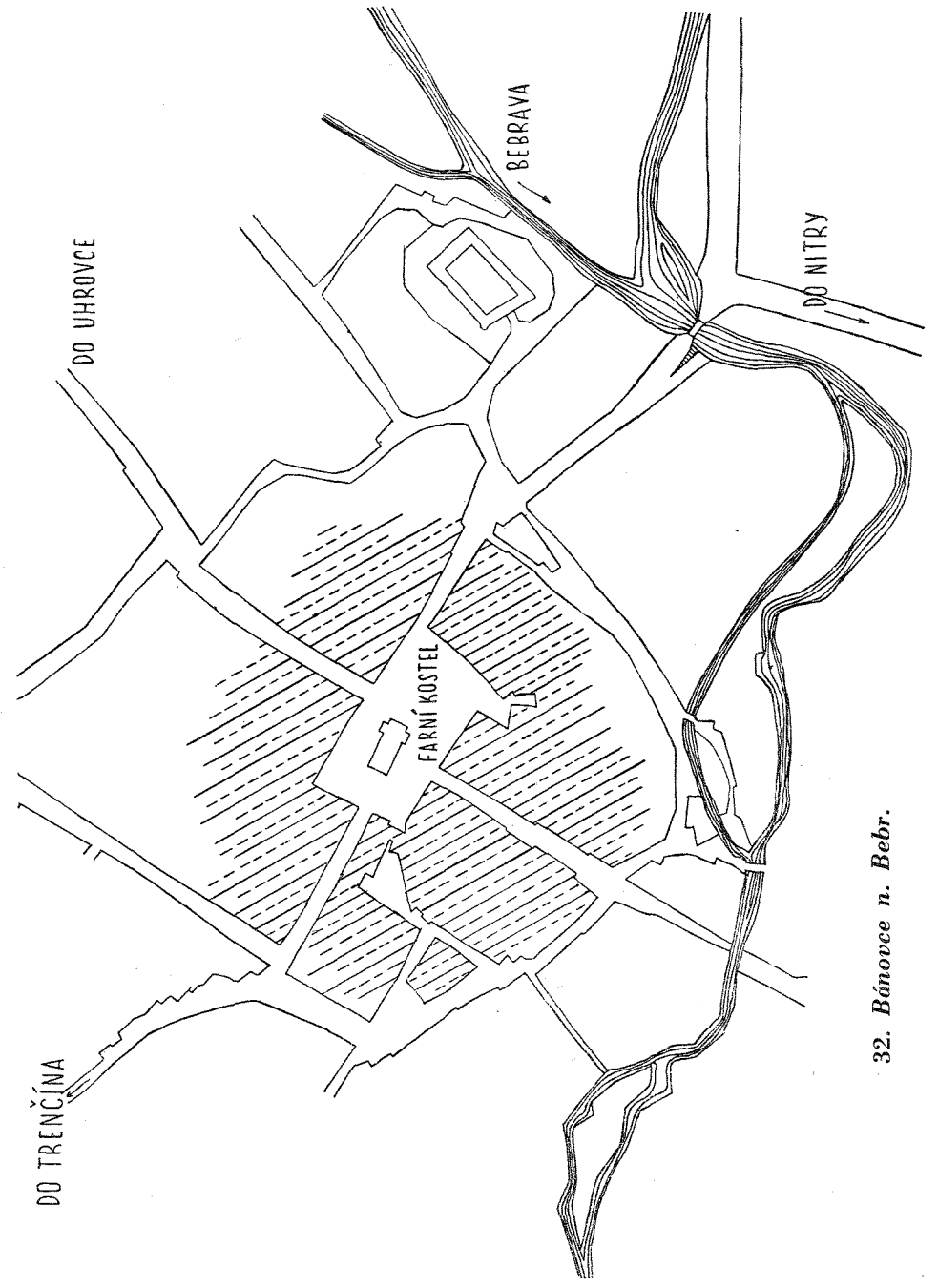
Základem půdorysu obou osad pod hlohoveckým hradem jsou jednak cesta nitranská, která přichází od východu na levý břeh Váhu, otáčí se a pod strání, na níž stojí hrad, přechází řeku, jednak cesta místní, která od nitranské odbočuje ještě dříve, než tato sestoupí dolů k řece a jež se pak ubírá po strání vzhůru k hradu.

Při této odbočce ležel Starý Hlohovec, vesnická osada nepravidelného půdorysu, jejíž jedinou přímější širší ulicí a tedy jakousi

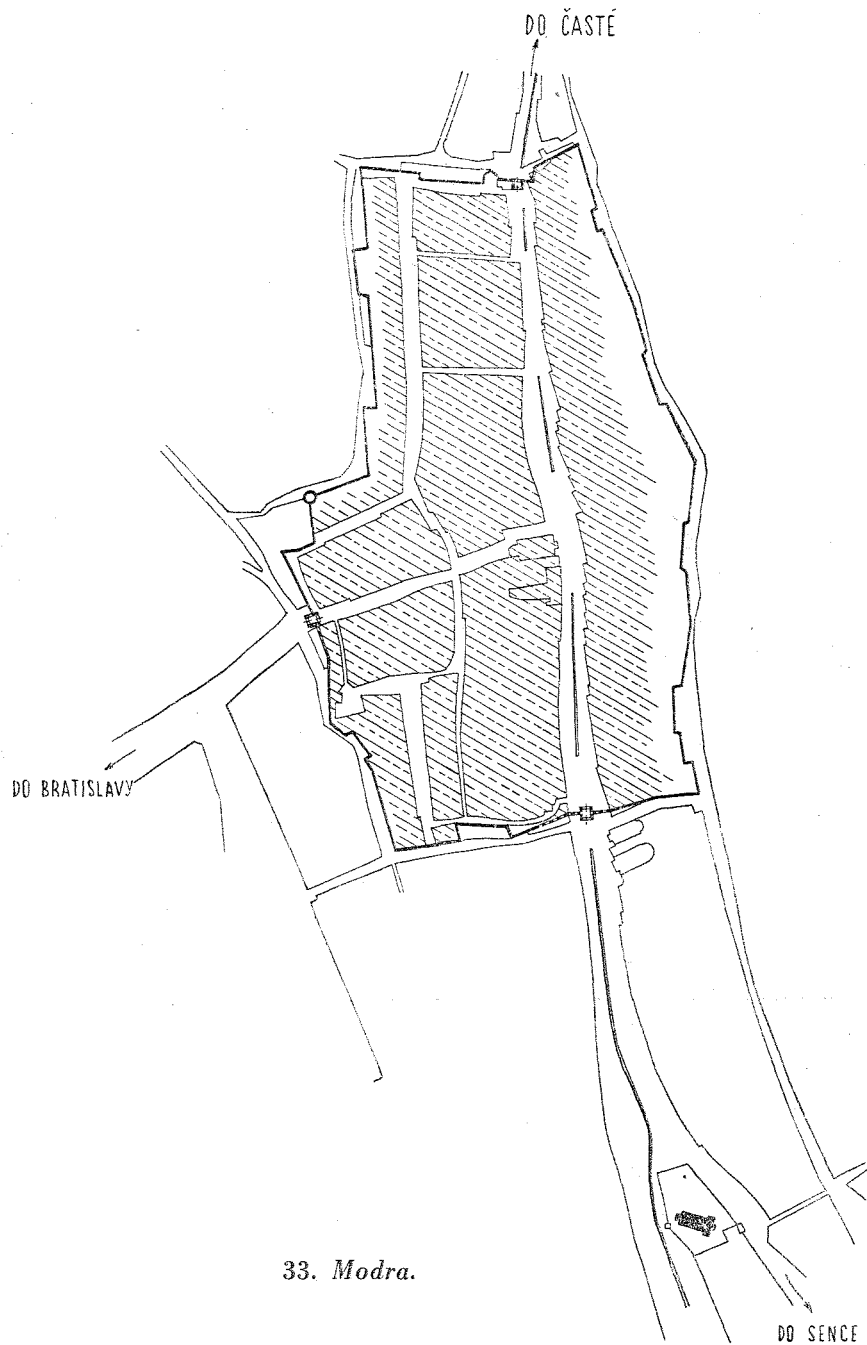
²⁶⁵⁾ V. Chaloupecký, Staré Slovensko, str. 229.

31. Hlohovec.

32. Bánovce n. Bebr.

33. Modra.

návisí byla právě hradní cesta. Nový Hlohovec, německé svobodné město, se usadil na součestí těchto cest, kde vzniklo pravidelné náměstí, uprostřed s farním gotickým kostelem (z poloviny XIV. století) a souvisle obestavěné. Po jeho úhlopříčně přecházela nitranská cesta, kdežto cesta k hradu šla při jeho horní straně. Jiných uličních okruhů ani hradeb toto město nemělo; daleko na jeho obvodu vznikl v XV. století františkánský klášter, jenž se však na naše časy zachoval v barokní přestavbě.

Německé město vzniklo tedy vedle starého podhradí na ploše dosud neosazené, takže jeho půdorys se mohl pravidelně vyvíjet. Starší podhradská osada, i když se časem domohla týchž práv, jaké mělo toto město, se už dispozičně nezměnila a zůstala prostou vsí.

Bánovce nad Bebravou.

V. H. Kurtha, Zo starých a slávnych Bánoviec, Kultúra, VI., č. 11—12, Trnava, 1934, str. 657.

Dějiny Bánovce sahají ještě do doby románské: na konci XI. stol. byl tu český kníže Břetislav, jak víme z kroniky Kosmova;²⁶⁶⁾ lze proto předpokládati, že tu asi stával románský hrad, jehož dědicem v XIII. století byl nedaleký Uhrovec. Až do třetí čtvrtiny XIV. věku byly Bánovce prostou poddanskou vsí, podřízenou uhrovskému královskému kastelánovi,²⁶⁷⁾ teprve r. 1376 je král Ludvík vyjímá z pravomoci tohoto hradu a dává jim svobody²⁶⁸⁾ Tehdy se Bánovce nejen právně, ale i stavebně přetvořily v město.

Základem jeho půdorysu je čtverhranné náměstí na křižovatce dálkových cest; město sice nikdy hradeb nemělo, ale se strany řeky jej přece jen ohraničovaly svahy návrší, na nichž stojí. Kromě jedné řady domů polovesnického charakteru, jež lemovaly náměstí, ve středověku jiných domovních bloků nemělo; půdorysné schema je tu tedy velmi primitivní a odpovídá jeho nepatrnému obchodnímu významu.

²⁶⁶⁾ Srovn. V. Chaloupecký, Staré Slovensko, str. 55.

²⁶⁷⁾ Příp. na př. r. 1232; Fejér, Cod. dipl., III, 2. str. 402 n., kde špatné datum 1234, jak uvádí V. Šmilauer, Vodopis, str. 94.

²⁶⁸⁾ Slovenský opis privilegia, pocházející však z doby značně mladší, podává V. Chaloupecký, Středověké listy ze Slovenska, Bratislava—Praha, 1937, str. 176 n.

Modra.

Adatok Modor sz. kir. város történetéhez, (Údaje k dějinám svob. král. města Modry), Výroční zpráva modranského učitel. ústavu za r. 1874—75, Bratislava, 1875.

G. Wenzel, Stibor vajda, Budapest, 1874.

Modra bývala v románské době vsí, která patřila od r. 1158 nitranskému biskupovi; jako taková se vzpomíná ještě po celé stol. XIII. a počátkem věku příštího (1256, 1271, 1287, 1357).²⁶⁹⁾ Po polovině XIV. století se s ní však už setkáváme jako s věnným městem uherských královen; tehdy, roku 1361, obnovil jí Ludvík Velký její výsady.²⁷⁰⁾ V XV. století byla však městem poddanským (patřila Stiborovi, od něhož se jí roku 1404 dostalo svobod, a pak Országovcům); pak byla poplatnou a teprve roku 1613 jí Rudolf II. povýšil do počtu svobodných královských měst.

Základem tohoto městečka je rozšířená cesta, jež vede ze Sence k Červenému Kameni a do Časté. Tvoří úzkou a protáhlou náves, do níž uprostřed délky zaústíje s boku cesta od Bratislavy; na tomto soucestí dnes stojí farní kostel.²⁷¹⁾ Je tedy patrné, že původní vesnická osada sice dostala dodatečně privilegia, ale v organismus městský se stavebně už nezměnila. Stejně tak to bylo s jejími hradbami: vznikají rovněž dodatečně (1610—46) a jejich linie bez jakéhokoliv vyššího plánu a zámyslu prostě lemují obvod města v té nepravdělné křivce, jak se do té doby náhodně vyvinul.

5. Rozvoj dolnouherských báňských měst.

Založení Kremnice a její filiace. — Pukanec. — Rozvoj báňské kolonisace na horním Hronu a v Liptově.

Kremnica.

Rupp J., l. c., str. 663.

Gyurgyik Gy., Kőrmöcz-bánya, Budapest, 1879.

M. Matunák, Z dejín slobodného a hlavného mesta Kremnice, Kremnica, 1928.

²⁶⁹⁾ Srovn. V. Chaloupecký, Staré Slovensko, str. 258, pozn. 1004, a V. Šmilauer, Vodopis, str. 15 n.

²⁷⁰⁾ Fejér, Cod. dipl., IX, 3, 250 n. Dostala právo svobodné volby rady a byla vyňata z pravomoci župana, nehledíc k jiným výhradám, jimiž král povzněl zdejší vinařství a obchod s vínem.

²⁷¹⁾ Stojí na místě starší kaple sv. Barbory.

P. Križko, Stredoveké súdnictvo a krupinská pravda, Sbor. Muz. slov. spol., II, 1897, str. 3 n.

J. Hanika, Die Entstehung der Berg- und Münzstadt Kremnitz, Karpathenland, roč. 6, 1933, str. 33 n.

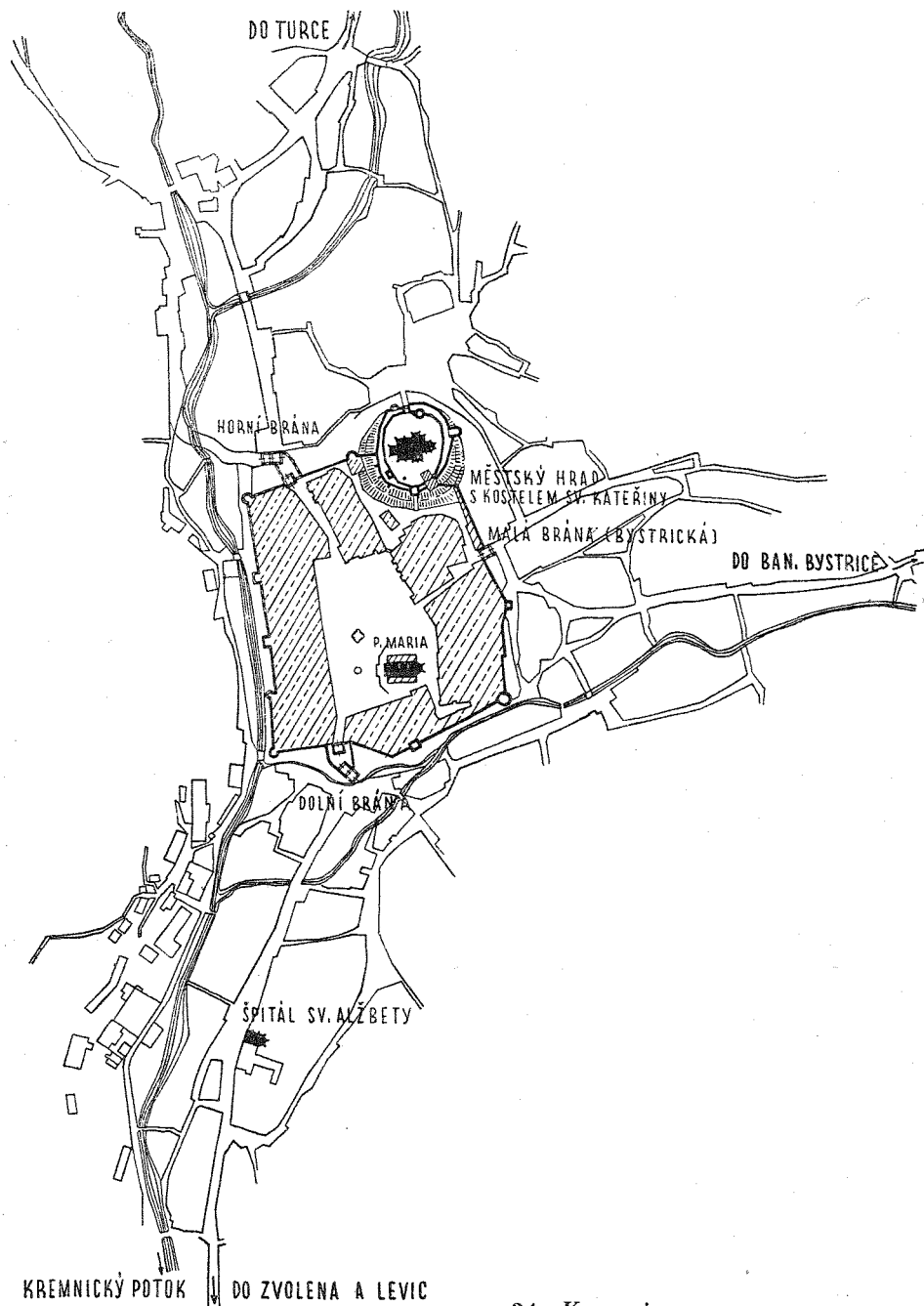
Založení Kremnice je takřka školským příkladem, na němž lze ukázati, jakým způsobem vzniklo město „na zeleném drnu“; bylo totiž založeno téměř naráz. Sotvaže báňská kolonisace dosáhla horního toku potoka Kremničky, kde narazila na bohatství zlatých rud, zakládá se tu, v končině dosud neosídlené, město, v jehož okolí vznikají záhy vnitřní kolonisační další dědiny. Zakládací listina je datována 17. listopadem 1328.²⁷²⁾ Hostům, kteří se zatím v těchto místech shromáždili a ještě se shromáždí, povoluje král svobodně užívatí dvě míle země kolem, dává jim výsadu svobodné volby rychtáře a dvanácti přísežných a vedle jiného i vlastní soud. Protože v ostatních svobodách mají se řídití právy hostů z české Kutné Hory,²⁷³⁾ jež byla od prvního desetiletí XIV. věku předním báňským městem v střední Evropě, je patrné, že odtud asi pocházelo jádro nových osadníků.

Půdorys města je ku podivu dosti pravidelný; byl rozvržen asi přesně pravouhle, ale nepříznivý terén způsobil, že při stavbě došlo k odchylkám. Kremnica totiž leží v závěru doliny, vytvořené potokem Kremničkou, a sice tam, kde se tato už štěpí ve dvě boční údolí; tím uprostřed nich povstal horský jazyk, na němž postavili kostel a pod ním kus ploché země, kde založili náměstí a jednoduché domovní bloky. Ovšem, že i tu šikmý terén značně znesnadnil záměr zakladatelů; veliké náměstí, pravidelně vytvořené a takřka souvisle obestavěné, ztrácí do jisté míry na optické uzavřenosti, protože jeho nakloněná plocha mu neposkytuje s hlediska prostorotvorného jednotné a dostatečně klidné základny.

Půdorys i základní dominanty města jsou ovšem původní, z doby jeho založení; tak zejména farní kostel sv. Kateřiny, kdysi trojlodní vrcholně gotická basilika, která teprve v XV. věku byla změněna v halu. Tehdy jej také obehnali zdí s baštami a parkánem a proměnili tím kostelní návrší v městský hrad, v němž postavili i radní dům; na tuto pevnost pak navazovaly pozdně gotické hradby vlastního města, které takřka ve čtverci obepínaly zastavěný obvod. V hradbách při hlavních cestách vznikly brány: Horní

²⁷²⁾ Fejér, Cod. dipl., VIII, 3, str. 295 n.

²⁷³⁾ O tom viz V. Chaloupecký, Staré Slovensko, str. 175.

34. Kremnica.

a Bystrická čili Malá, a kromě nich Dolní, jež dosud stojí a udivuje vtípným uspořádáním předbranní; pod ní, při cestě do Zvolena, stál ve XIV. věku už jen městský špitál sv. Alžběty.

V patnáctém století si měšťané založili v rohu náměstí druhý farní kostel P. Marie, před nímž postavili roku 1765—72 krásné sousoší Sv. Trojice; mariánský chrám však roku 1880 bylo třeba sbořiti, protože podkutaná půda se ssedla, takže trojiční sloup tu dnes stojí neorganicky a opuštěn.

Založením Kremnice se dostalo skupině dolnouherských báňských měst, jež se dosud opírala jen o Banskou Štiavnicu, nového centra. Oživení, které tím v báňském životě na středním Slovensku nastalo, se projevuje velmi brzy zakládáním nových dolů; tak už r. 1337 vzniká kremnickou kolonisační nově kutiště v údolí Hronu, pozdější město Nová Baňa.

Nová Baňa.

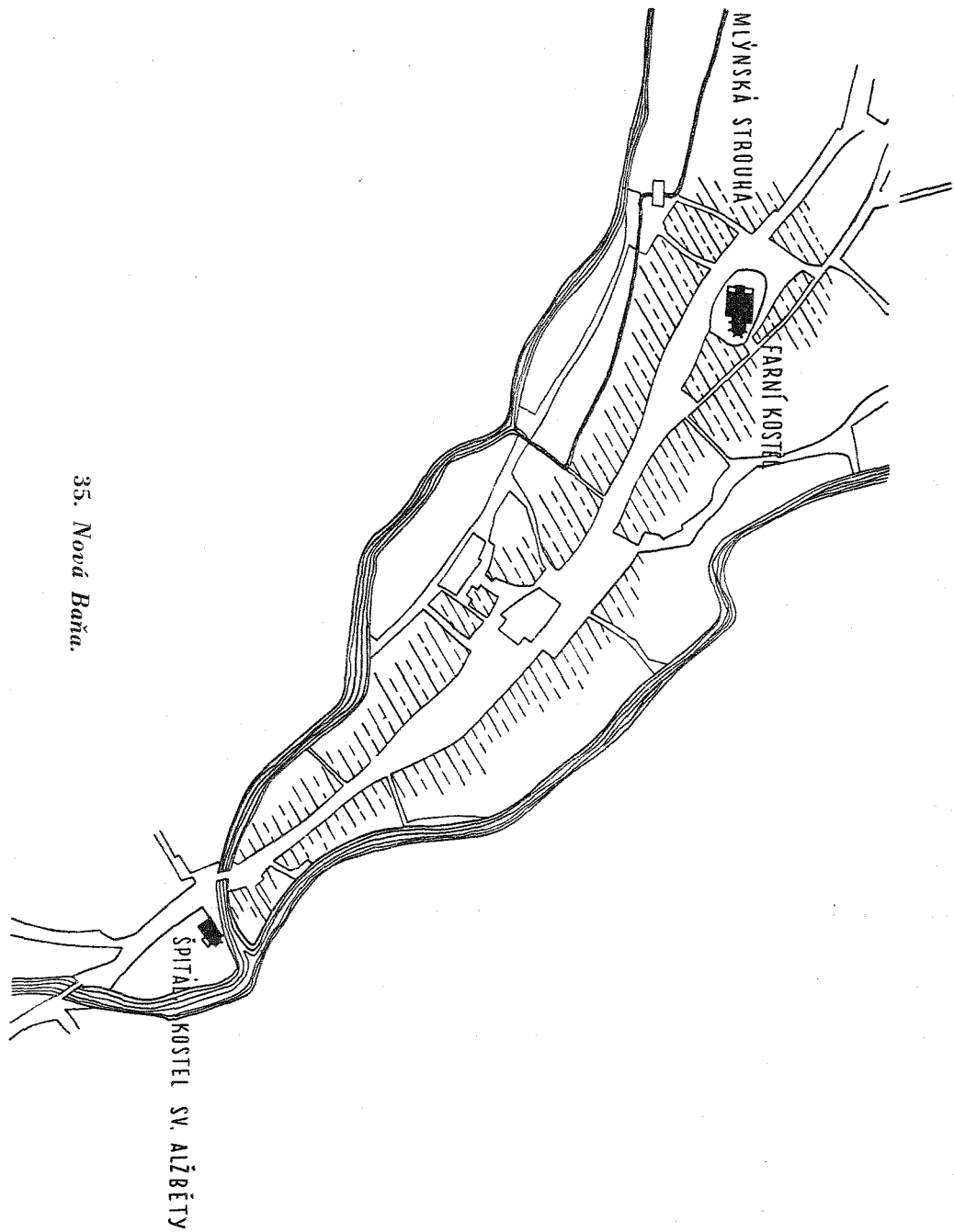
J. Hanika, Die Namen der Bergstadt Königsberg in ihren Anfängen, Karpathenland, 4. roč., str. 67 n.

R. Relkovič, Königinnenbriefe in städt. Archiv zu Königsberg, Karpathenland, 4. roč., str. 69 n.

Toto královské báňské město vzniklo velmi rychle. Krátce před r. 1337 našli tu při potoku Štiavnicu, na majetcích kláštera svatobenédického měšťané ze sousedního Pukance zlatonosnou rudu a toho roku se tu už vzpomíná baňa,²⁷⁴⁾ kterou založil první komorní gróf kremnický, Hypolit. Roku 1345 vyjímá král Ludvík zdejší hosty ze závislosti na klášteře ve Sv. Benédiku a dává jim vlastního rychtáře a radu; jméno baňe dosud kolísá mezi Kynusbergh (Königsberg) a Schennych, až toto slovanské pojmenování kolem roku 1347 mizí úplně — byliť hosté vesměs Němci. Od roku 1345 je tedy nový podnik svobodným městem.

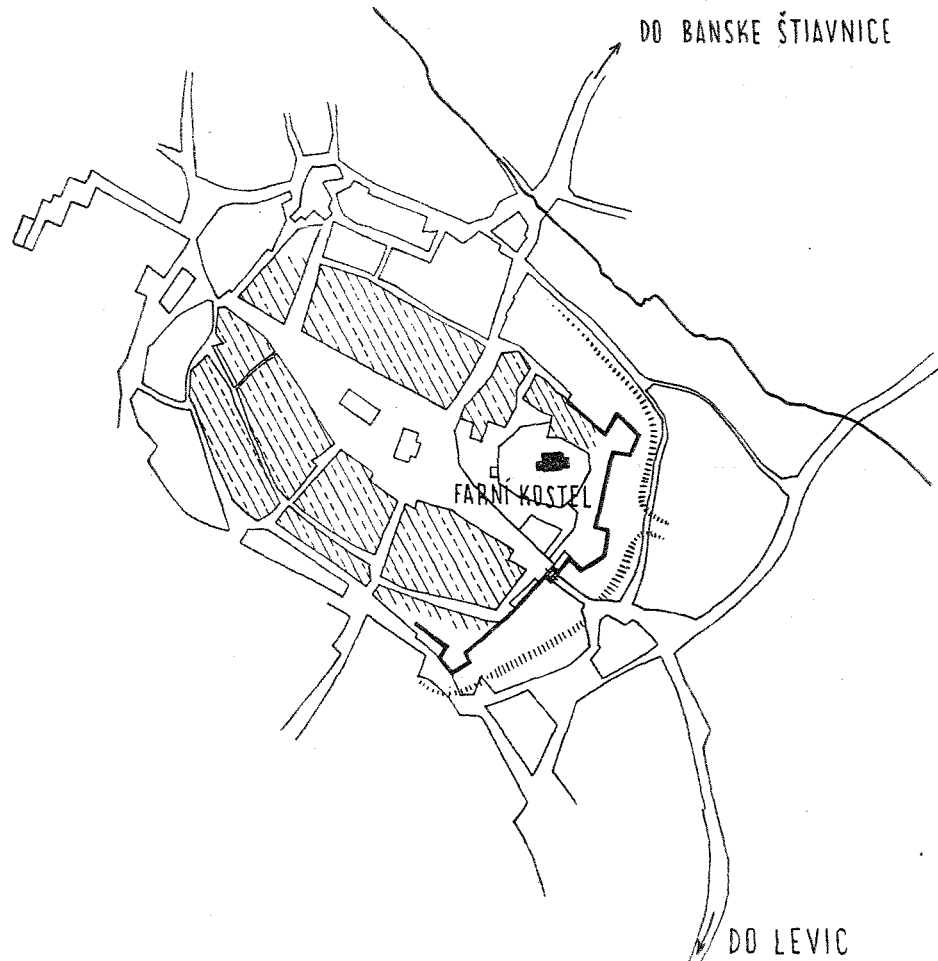
Jeho půdorys je typický pro báňské osady. Město vzniklo totiž na úzkém jazyku, sevřeném vidlicí potoků, v poměrně uzavřené dolině. Jeho osu tvořila cesta, která odbočovala z údolí Hronu a vedla do hor, kde byly baňe; při ní vzniklo protáhlé náměstí a v horní části gotický farní kostel s hřbitovem, kdežto na opačném

²⁷⁴⁾ Fejér, Cod. dipl., VIII, 4, str. 273.

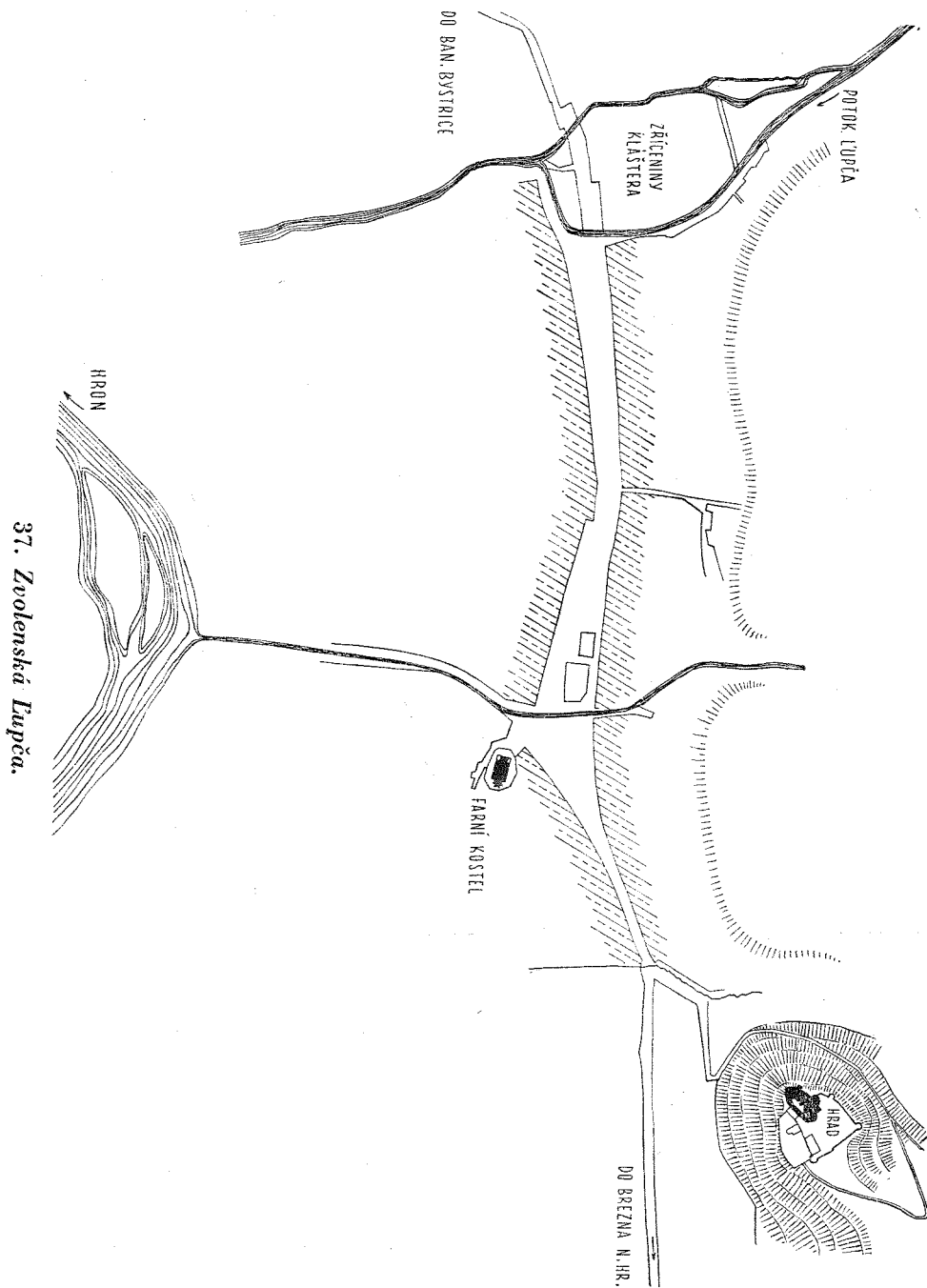
35. Nová Baňa.

138

36. Pukanec.

139

37. Zvolenská Lupča.

konci, už za potokem, ležel špitální kostelík sv. Alžběty (ze XIV. věku). Obec dosud sestává z izolovaných domků, ležících uprostřed dvorů a zahrad.

P u k a n e c.

Ves Pukanec je původu velmi starého; pod jménem „baka“ třeba ji spatřovati už v listině kláštera svatobenedického z roku 1075.²⁷⁵⁾ Počátkem XIV. století se v jejím okolí přišlo na stříbrnou rudu, neboť roku 1321 se vzpomíná jako „argentifodina nostra Backabanya“, kterou Karel Robert tehdy daroval předkům rodiny Topoľčanské; rozkvět báňského podnikání pak způsobil, že byla brzy na to povýšena na město. Stalo se tak někdy před r. 1337, kdy její měšťané (Mikuláš a Ladislav) kutají v okolí budoucí Nové Baně; řídila se právem Banské Štiavnice.²⁷⁶⁾

Půdorys Pukanec je jasný a pravidelný: kolem podélného náměstí, ležícího na dosti prudkém svahu, leží bloky izolovaných přízemních domků; na dolní straně je hřbitov s kostelem, jehož nejstarší části vznikly v třetině XIV. věku, tedy současně se založením města. Cesta, která sem přichází z Levic, se ohýbá kolem kostela a pokračuje na severu města na Banskou Štiavnic; náměstím se chodí vzhůru do hor. V XVII. věku, kdy Pukanec těžce strádal za tureckých nájездů, město opevnili; z těchto dob se dosud zachovala část hradeb pod kostelem, s třemi bastilony a hlubokým příkopem a do nedávna stávala tu, při levické cestě, i brána.

Z v o l e n s k á L u p č a.

Vznikla jako podhradská ves pod starším královským hradem a setkáváme se s ní už roku 1250²⁷⁷⁾, a také v privilegiu bansko-bystrickém z r. 1255. Roku 1330 dal jí Karel Robert na popud župana Donče svobody krupinské;²⁷⁸⁾ později však se stala zase

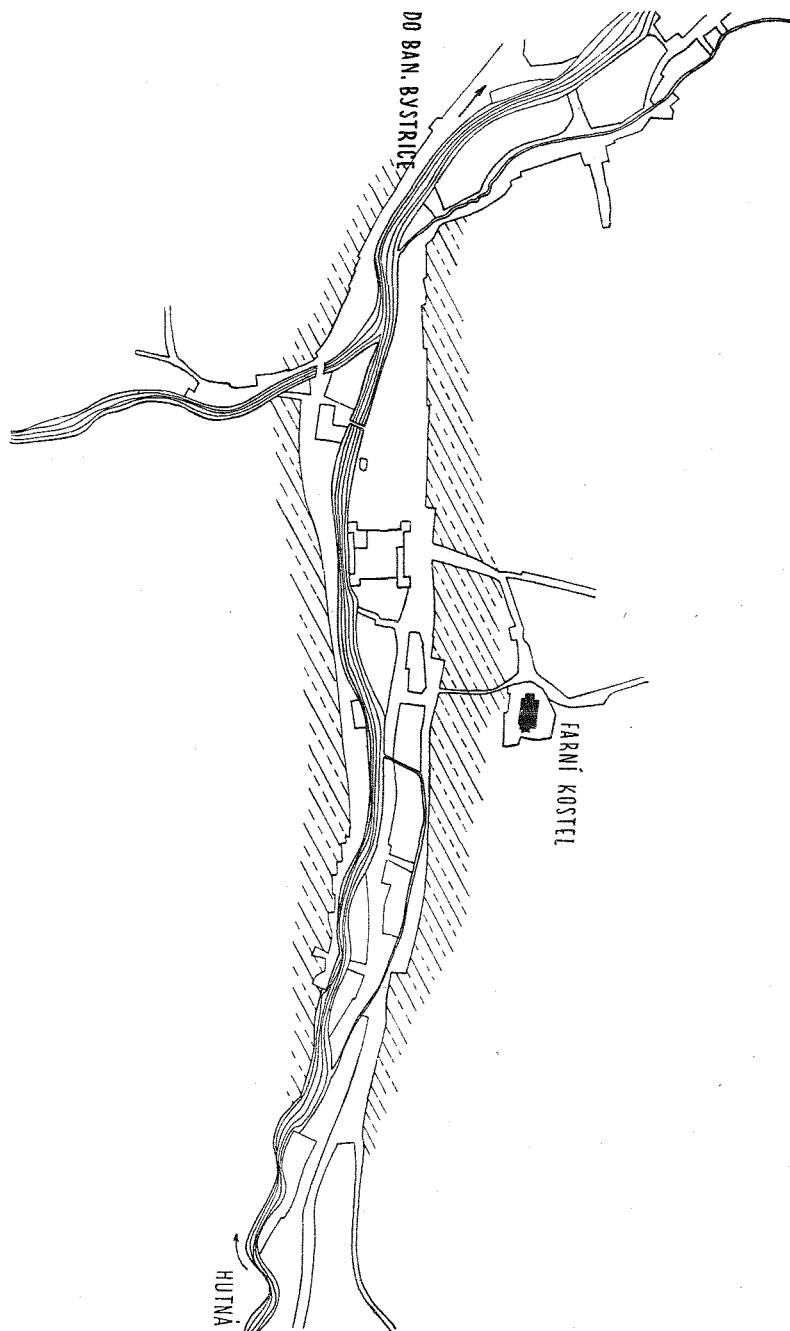
²⁷⁵⁾ V. Chaloupecký, Staré Slovensko, str. 170.

²⁷⁶⁾ Fejér, Cod. dipl., VIII, 7, str. 259.

Fejér, Cod. dipl., VIII, 4, str. 273.

²⁷⁷⁾ Fejér, Cod. dipl., IV, 2, str. 61.

²⁷⁸⁾ Fejér, Cod. dipl., VIII, 3, str. 416.

osadou poddanskou a teprve r. 1659 ji Leopold znovu povyšuje na královské poplatné městečko a osvobozuje od povinnosti při hradě. Ačkoli tedy není městem báňským, přeci jen ji klademe mezi hornická města na horním Hronu, jichž báňský život doprovází.

Příčinou jejího nezvykle protáhlého tvaru bylo, že měla dvě krystalizační centra: na východní straně královský hrad, na západě klášter, jehož zříceniny dosud lze spatřiti na ostrově, vytvořeném lupčanským potokem.²⁷⁹⁾ Mezi nimi vznikla širší ulice, kterou probíhala cesta pohronská; křižovatky cest tu nebylo. Tím si vysvětlíme nejenom to, že její půdorys zůstal nepročleněný, ale pochopíme i vesnický charakter celého tohoto městečka, jež nikdy nemělo valný obchodní význam a jež se polohou vázalo jen na královský hrad a klášter pod ním. Městského práva se tu dostalo vsi už hotové, která se v městský organismus stavebně už nemohla přetvořiti, nemajíc k tomu hospodářských možností.

Lubietová.

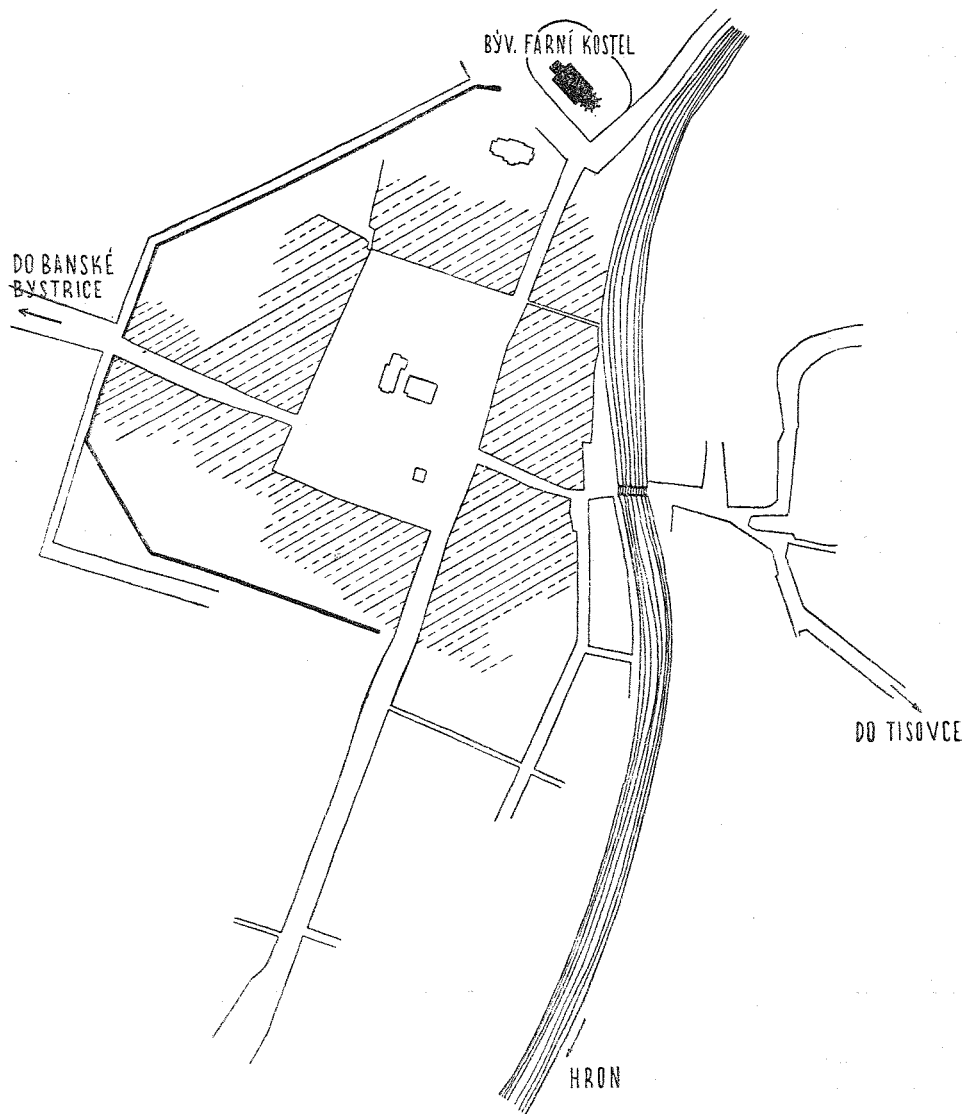
Báňskou osadu Lubietovou, jejíž jméno vzniklo z názvu místního potoka (přip. 1340), povýšil teprve roku 1379 král Ludvík na královské svobodné město a dal jí práva Banské Štiavnice.²⁸⁰⁾ Její půdorys zůstal však nepravidelný, jak vznikl postupným zabíráním stále větší a větší plochy jednotlivými domky havířů; široké ulicovité náměstí se nepravidelně vine a vlní, sledující na dně sevřeného údolí koryto potoka. Farní kostel, dnes v podobě pozdně gotické a barokní, stojí opodál na stráni a dominuje osadě. Uprostřed obce vznikl v XVI. věku pravidelný opevněný dvorec, který je však dnes už odstraněný.

Prosperita tohoto městečka závisela na příjmech z dolů; s jejich zánikem město upadlo, zejména když zkoušelo mnoho zlého

²⁷⁹⁾ Klášterní kostel P. Marie přichází snad už r. 1323, kdy papež Jan XXII. povolil zvolenskému županu Dončovi volit si zpovědníka a určit hrob v tomto chrámě (J. Slávik, Dejiny zvolen. ev. a v. bratrstva a seniorátu, 1921, str. 570). Jiný kostel, sv. Ducha, vzpomíná už privilegium Karla Roberta z r. 1330; snad to byl kostel farní, který teprve později byl přejmenován ke cti N. Trojice.

Nálezy architektonických detailů z klášterního kostela ukazují na prvou polovinu XIV. století; presbyterium kostela farního, jež je jeho nejstarší částí, je však pozdněgotické, takže z původního farního kostela této obce se nezachovalo stavebně nic.

²⁸⁰⁾ Fejér, C o d. d i p l., IX, 5, str. 312.

39. Brezno.

i ve válečných nepokojích v době tureckého panství na jižním Slovensku. Jeho charakter je dnes vesnický; fronty náměstí tvoří přízemní a často dřevěná stavení a také jeho plocha je rozdělena na zahrady i stavební parcely.

Brezno.

A. Hreblay, Brezno a jeho okolie, 1928, str. 109 n.
K. Rapoš, Z dejín mesta Brezna, Sborník Matice Slov., roč. 6, 1928, seš. 2.

Pravděpodobně i město Brezno má starší základ, neboť roku 1260 v listě Bely IV. se vzpomíná jméno „Berezun“;²⁸¹) není z něj však patrné, jde-li při tom o nezalidněné území či o řádnou osadu. Jako městský útvar vzniklo až v druhé polovině XIV. věku, za krále Ludvíka; tehdy totiž se i v tomto kraji rozmohlo baniectví. Výsadní listinou z roku 1380 dostávají „cives et hospites nostri de Brizna iuxta Gron“ svobodu volby rychtáře a plebána a přikázáno jim řídit se právem Banské Štiavnice.²⁸²) Rok na to, 1381, jim král na prosbu místního faráře i rychtáře tuto výsadní listinu znovu slavnostně potvrdil;²⁸³) listiny z XV. století jmenují město jako baňu (Bryzabania; od r. 1404).²⁸⁴)

Město má pravidelné čtverhranné náměstí; cesta, přicházející od Banské Bystrice, se tu rozštěpuje v několik podružných směrů. Výstavba je částečně souvislá, částečně izolovaná, venkovského rázu; město přiléhá východní stranou k Hronu a jeho půdorys je velmi chudý, neboť kromě ulic radiálních není tu jiných cest — zadní části domů na náměstí hleděly přímo do zahrad a polí. V horní části, nad Hronem, stával farní kostel, přestavěný na posled po požáru města z r. 1517; z něho se však zachovalo po požáru r. 1777 už jen presbyterium. Kostel na náměstí je z konce XVIII. století (1782—94).

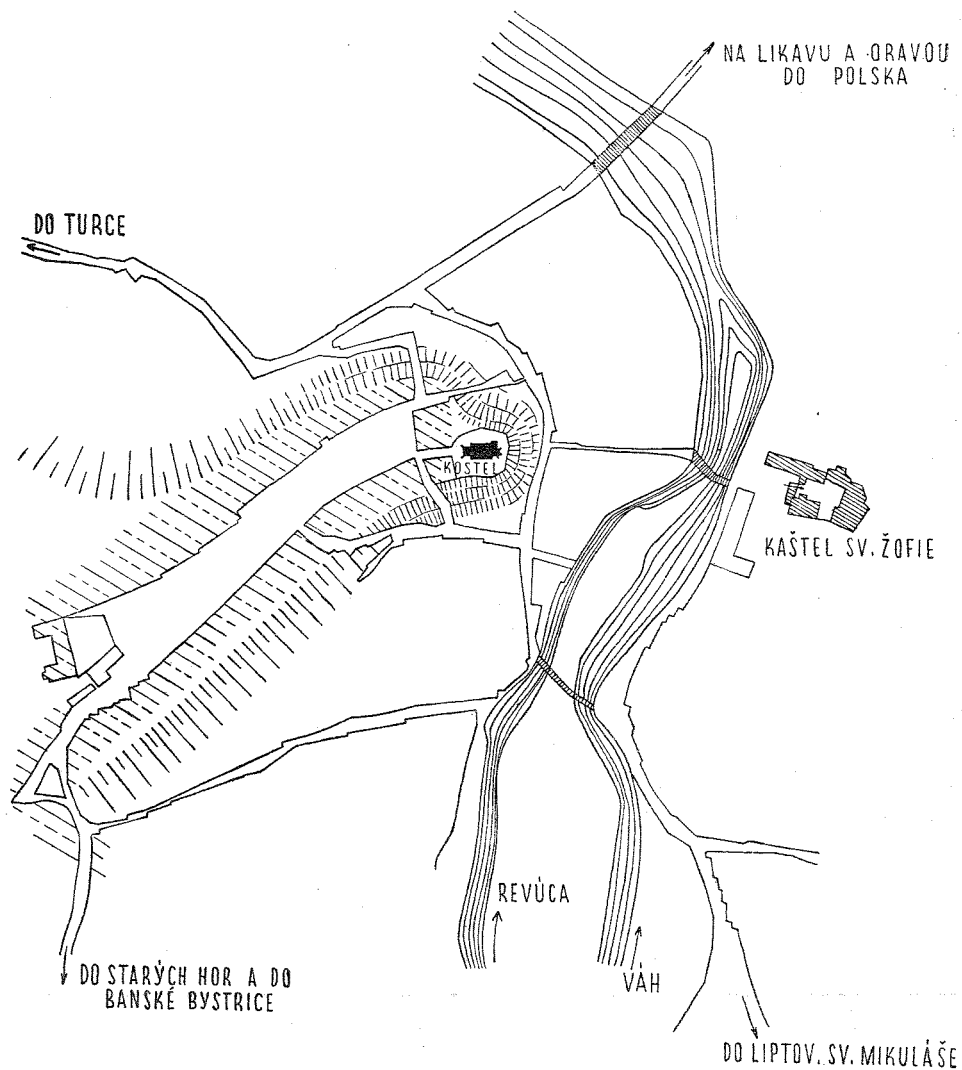
V středověku tu nebylo ani hradeb. Teprve v časech tureckých nájездů měšťané postavili při vjezdech do obce samostatné

²⁸¹) V. Chaloupecký, Staré Slovensko, str. 348.

²⁸²) Fejér, Cod. dipl., IX, 5, str. 390 n.

²⁸³) A. Hreblay, l. c., str. 114 n.

²⁸⁴) A. Hreblay, l. c., str. 116.

40. Ružomberok.

brány (r. 1538)²⁸⁵⁾ a později i hradby (1650—78)²⁸⁶⁾ v jichž obrysu se uchoval tehdejší rozsah obydlené plochy, který se od středověkého města asi sotva lišil.

Ružomberok.

Rupp J., l. c., str. 234.

J. Houdek, 600 rokov z minulosti bývalého výsadného mesta Ružomberku, 1318—1918, Ružomberok, 1934.

Toto liptovské báňské městečko vzniklo za vlády Karla Roberta, a to výsadní listinou, kterou mu r. 1318 vydal ostrihomský arcibiskup z pověření liptovského župana Donče.²⁸⁷⁾ Obec dostala tehdy podle vzoru Německé Lupče svobodu volby rychtáře i kněze, upraveno jí soudnictví a povoleno volně užívatí okolních vod i lesů.

Zdejší „cives“ se po prvé vzpomínají r. 1337.²⁸⁸⁾ Roku 1339 Karel Robert dal městu novou výsadní listinu s právy Německé Lupče — tehdy totiž požádali o ni Hanuš rychtář a ostatní „con-cives“ a „conhospites“ ružomberští, takže městu znovu potvrzena svobodná volba rychtáře, exempce z pravomoci župana, volný rybolov i lov zvěře, právo stavěti mlýny i svobodně hledati kovy; zároveň se ustanovuje jeho roční daň;²⁸⁹⁾ teprve později, r. 1399, bylo osvobozeno také od mýta.

Půdorys města je pravidelný a váže se na staré cesty. Z polohy protáhlého starého náměstí, jež si dosud zachovalo poloměstský charakter, lze souditi, že hlavní cestou tu byla ta, jež přicházela z Banské Bystrice přes Staré Hory sedlem Štúrce; při ní, na táhlém

²⁸⁵⁾ J. Slávik, l. c., str. 316.

²⁸⁶⁾ A. Hreblay, l. c., str. 119 a 131.

R. 1645 královská kancelář svoluje, aby město stavbu zdi odložilo;

r. 1649 bylo městu nařizeno ohraditi se zdmi; pod tímto titulem

r. 1672 staví s pomocí baňské komory úsek hradeb při Hroně;

r. 1676 postavili za „malou uličkou“ dvě bašty a opravili brány a

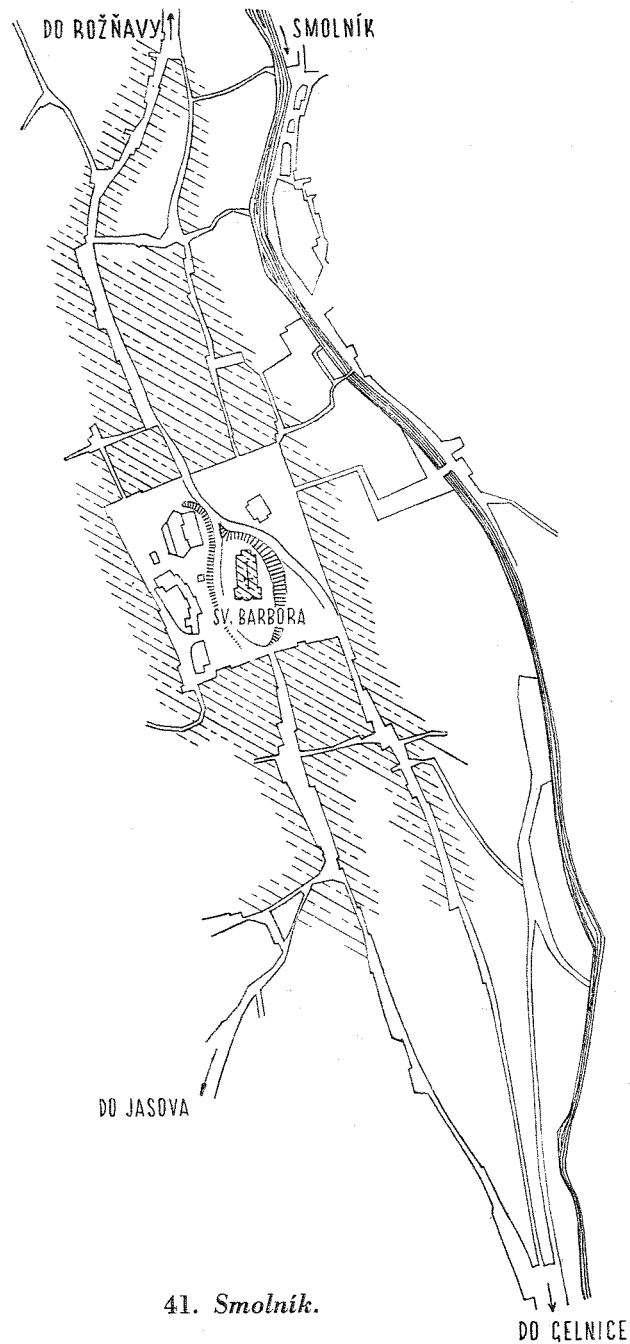
r. 1678 z rozkazu císaře Leopolda vyplatila jim komora odměnu za to, že práci dokončili.

²⁸⁷⁾ Fejér, Cod. dipl., VIII, 2, str. 167.

A. Húščava, Zvolenský župan Donč zrádcom Matúša Trenčianského? „Bratislava“, IX, 1935, str. 357.

²⁸⁸⁾ A. Húščava, Kolonizácia Liptova, Bratislava, 1930, str. 31; tehdy se vzpomíná „Petro de Scepus dicto civi de Rosonberch“, který už kolonizuje při Váhu. Byl předním měšťanem ružomerským, protože se vzpomíná znova v privilegii z r. 1339.

²⁸⁹⁾ Fejér, Cod. dipl., VIII, 4, str. 376 n.

41. Smolník.

ostrohu nad soutokem Revúce a Váhu vzniklo město, jehož farní kostel se usadil na samé jeho špici nad pořiční rovinou. Po ní ubíhala cesta povážská, která se tu brodila přes Revúcu i Váh; pod kostelem se od ní štěpila cesta polská, jež vedla sedlem při hradě Likavě na Oravu.

Protože jádro kostela před poslední novodobou přestavbou bylo vrcholně gotické, lze souditi, že osada vskutku vznikla až ve XIV. věku; její tvar byl dán terénem a průběhem cesty jako tak-řka u všech báňských měst.

6. Rozvoj báňských měst hornouherských na Spiši. Zakládání měst na panství Bebeků v Gemeru.

Smolník.

Rupp J., l. c., II, str. 148.

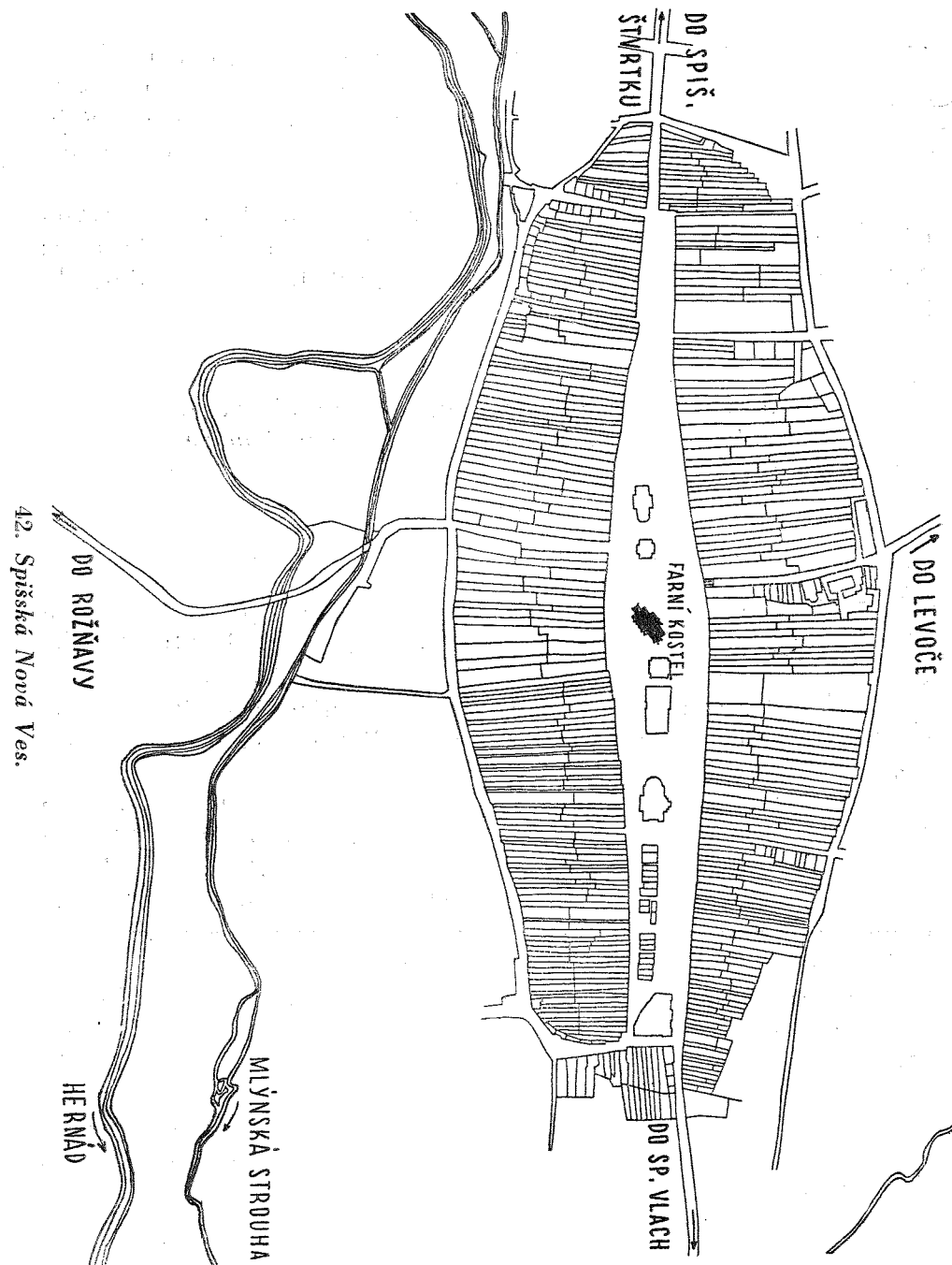
Báňské město Smolník vzniklo kolonizací z Gelnice na počátku XIV. věku, a to při stejnojmenném potoku (přip. 1290).²⁹⁰⁾ Zde, na půdě kláštera jasovského, vysazuje roku 1327 Karel Robert smolnickou baňu na město.²⁹¹⁾ O pět let později, r. 1332, rozšiřuje týž král jeho obvod o dvě míry,²⁹²⁾ r. 1338 mu patří už sousední Švedlár a r. 1344 Štilbach.

Město leží v sevřeném údolí na pravém břehu potoka a protíná jej cesta, vedoucí z Gelnice do Rožňavy; charakter jeho půdorysu je proto protáhlý, jako tak často u báňských měst. Je však zajímavé, že přes to se tu pokusili založiti pravidelně čtverhranné náměstí; tento plán ztroskotal jednak na obtížích, jež kladl terén, jednak na nedostatecích rázu hospodářského. Plocha náměstí má totiž prudký spád a proto je rozbrázděna dvěma terasami; kromě toho jeho strany jsou zastavěny jen izolovanými přízemními domky vesnického rázu, takže prostorově vůbec nepůsobí jako celek. V novější době pak na něm vznikly bez ohledu na jeho pravidelný tvar další usedlosti, takže dnes jen na plánu města zjišťujeme jeho bývalou podobu. Kostel uprostřed náměstí se dochoval v té podobě, jakou mu vtisklo XVIII. století.

²⁹⁰⁾ V. Šmilauer, Vodopis, str. 208.

²⁹¹⁾ Wagner, Anal. Scep., I, str. 210 n.

²⁹²⁾ Wagner, Anal. Scep., I, str. 205 n.

Spišská Nová Ves.

Münnich S., Igló, királyi korona- és bányaváros története. (Dějiny královského korunního a báňského města Spišské Nové Vsi), Sp. Nová Ves, 1896.

Fekete Nagy A., A szepesség területi és társadalmi kialakulása (Územní a společenský vývoj Spiše), Budapest, 1934, str. 97 n.

Spišská Nová Ves přichází v dějinách po prvé r. 1268 (Nova villa), kdy její plebán byl členem sdružení spišských farářů. Na začátku XIV. věku se tu doluje na měď, jak víme z toho, že tehdy, roku 1312, Karel Robert dal saskému hraběti Štěpánovi čtvrtinu výnosu zdejší těžby. Týdenní trhy obdržela od krále Ludvíka Velkého r. 1380;²⁹³⁾ jejich počet se zvětšil až za obnovy města po husitských bouřích (1435).²⁹⁴⁾ Hradeb ve středověku neměla; teprve r. 1607 se připravuje k stavbě věží, bran a zdí.²⁹⁵⁾

Půdorys obce je protáhle vejčitý — vznikl totiž při cestě, vedoucí ze Spišských Vlachů do Spišského Štvrtka, jejímž prostým rozšířením povstalo velmi dlouhé a táhlé náměstí, jež dosahuje obou konců města. Kromě něho nebylo tu už jiných ulic, s výjimkou jediné příčné cesty, jež vedla od Rožňavy na Levoču. Město leží v rovině nad Hornádem, z něhož při něm odbočuje mlýnské rameno a kromě výstavného farního kostela z konce XIV. věku nemá už středověkých památek; proto je také těžko zjistiti jeho poměr k starší vsi, která na jeho místě až do druhé poloviny XIV. století stávala.

Rožňava.

Rupp J., l. c., II, str. 108.

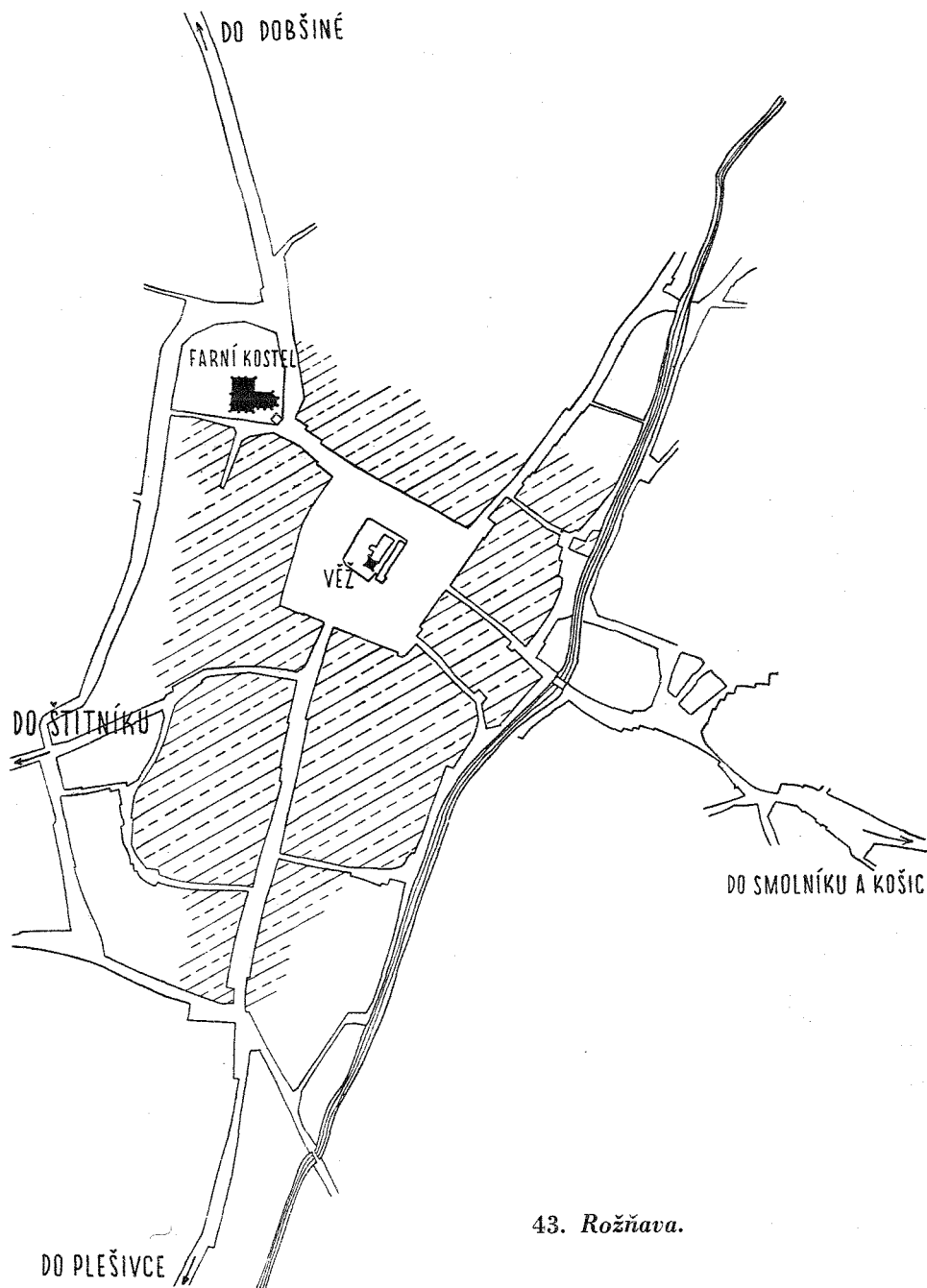
Královské zboží rožňavské, kde už těsně po tatarském vpádu víme o rudné těžbě, daroval r. 1291 Ondřej III. ostrihomskému arcibiskupu;²⁹⁶⁾ primasové byli proto nadále vlastníky Rožňavy, kterou král Karel Robert už roku 1320 nazývá „civitas seu villa

²⁹³⁾ Fejér, Cod. dipl., IX, 5, str. 395. Příp. jako „nova villa“.

²⁹⁴⁾ Fejér, Cod. dipl., X, 7, str. 667.

²⁹⁵⁾ Chr. Generisch, Merkwürdigkeiten der königl. Freystadt Kés-mark, Košice, 1804, str. 336 n.

²⁹⁶⁾ Fejér, Cod. dipl., VI, 1, str. 152 n, a VI, 1, str. 98 n.

43. Rožňava.

Roznabana".²⁹⁷⁾ Dalších svobod se jí dostalo roku 1340 od krále Karla Roberta a později od Ludvíka Velkého; svobodným královským báňským městem je však teprve od r. 1410.²⁹⁸⁾

Čtverhranným náměstím, souvisle dokola zastavěným a velkým gotickým kostelem, jehož základ je z dob kolem roku 1300, přísluší Rožňava mezi pravidelná a řádně vybudovaná města. Leží na cestě, jež přichází z Plešivce a štěpí se tu na dva směry: do Dobšíné a k Moldavě; na uzlu těchto cest vzniklo náměstí. Uprostřed něho stojí hlásná městská věž, původně se všech stran volná; kostel, hřbitov a domky při ní jsou totiž barokního původu. Město mívalo věnc hradeb, avšak dnes nelze už určit ani jejich průběh, ani stáří.

Plešivec.

Tichy K., Phileciumtól Pelsőcig (Od Philecia až po Plešivec), Rožňava, 1932.

Plešivec se po prvé vzpomíná — spolu se Štitníkem — roku 1243 jako příslušenství hradu Torně, které tehdy dostává rodina Bebeků.²⁹⁹⁾ Krupinská privilegia dostal r. 1328 od Karla Roberta, a to na prosbu svého majitele Dominika Bebeka;³⁰⁰⁾ v té době se tu totiž počalo — podobně jako v sousedním Plešivci — s těžbou železné rudy.

Městečko vzniklo nedaleko stejnojmenného vodního hradu rodiny Bebeků, a to tam, kde se rozvětňuje dolina řeky Slané v několik pobočných údolí. Leží při cestě, jež sem vedla z Gemeru, rozštěpujíc se zde na Rožňavu a Štitník. Při ní vzniklo podlouhlé nepravidelné náměstí s gotickým farním kostelem (ze XIV. věku) a hřbitovem; hradeb tu nebylo a také výstavnost města nebyla valná.

Štitník.

Roku 1243 se vzpomíná po prvé ves Štitník (spolu s Plešivcem) jako příslušenství hradu Torně,³⁰¹⁾ které tehdy dostávají Bebekové.

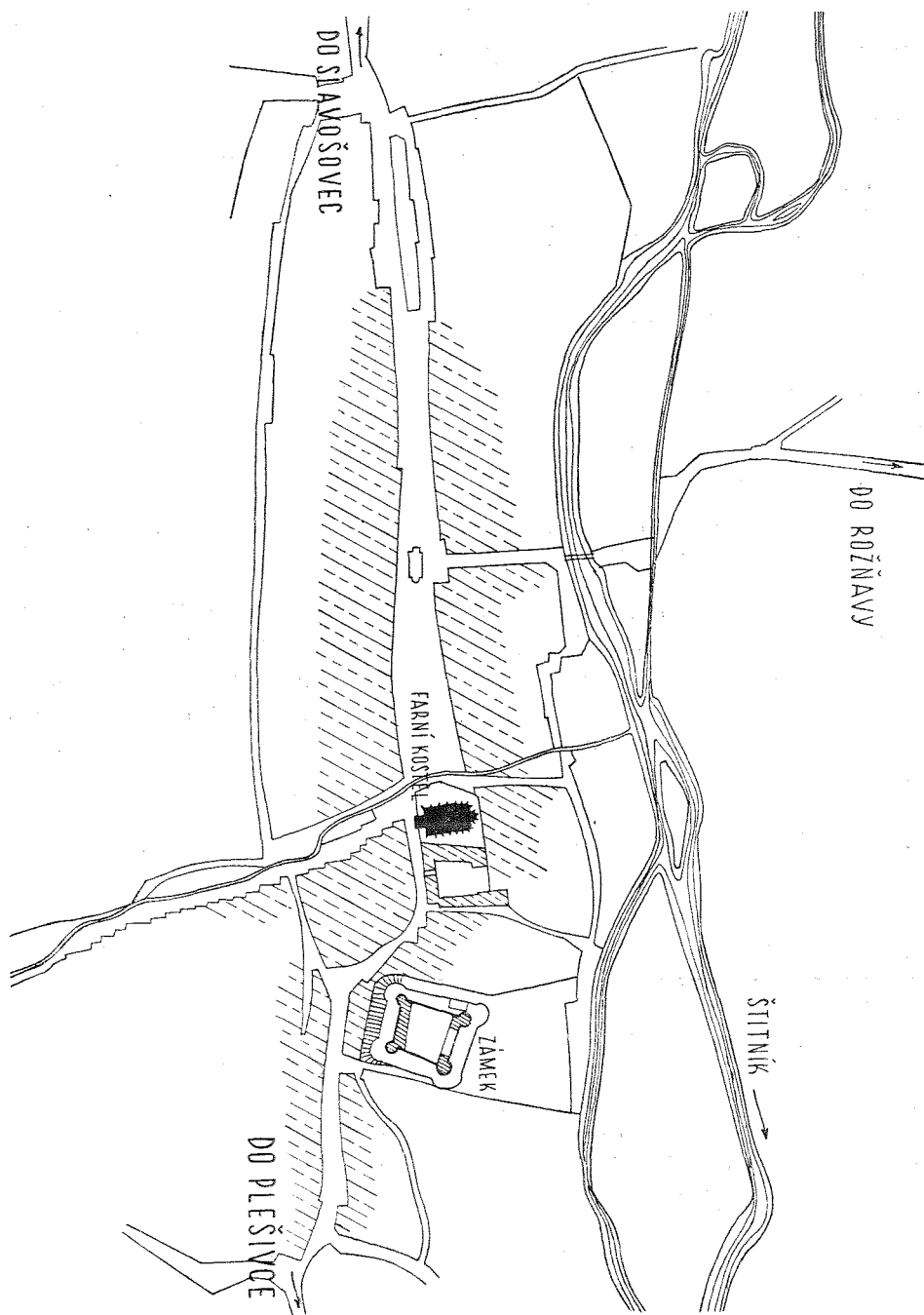
²⁹⁷⁾ *Fejér*, Cod. dipl., VIII, 2, str. 248.

²⁹⁸⁾ *Rupp J.*, l. c., II, str. 109.

²⁹⁹⁾ *Fejér*, Cod. dipl., IV, 1, str. 287 n.

³⁰⁰⁾ *Fejér*, Cod. dipl., VIII, 3, str. 265.

³⁰¹⁾ *Fejér*, Cod. dipl., IV, 1, str. 287 n., V. *Chaloupecký*, Staré Slovensko, str. 134.

Roku 1328 vydal jí však Karel Robert privilegia, a to na prosbu Dominika Bebeka, takže od těch dob se řídí právem krupinským.³⁰²⁾

Už svým půdorysem Štitník prozrazuje, že byl původně báňskou osadou. Leží na cestě, vedoucí z Plešivce na sever do rudných hor; při ní vzniklo táhlé ulicovité náměstí, uzavřené na úzké straně velikým gotickým kostelem (v jádře z druhé čtvrtiny XIV. věku). Stavení kolem tohoto náměstí jsou však izolovaná a venkovského charakteru, takže výstavný kostel v tomto okolí nezvykle kontrastuje. Také uliční síť je velmi chudá; směr hlavní ulice je dán tokem štitnického potoka.

Na dolním okraji obce leží v zříceninách renesanční pravidelný kaštl, který je dědicem panské tvrze štitnických Bebeků.

Dobšiná.

J. Mikulík, Dobschau, Košice, 1878.

J. Lux, Siedlungsgeschichte und Rechtsverhältnisse der Stadt Dobschau, Ungarische Jahrbücher, XV, 1934, str. 37 n. a XVI, 1935, str. 259 n.

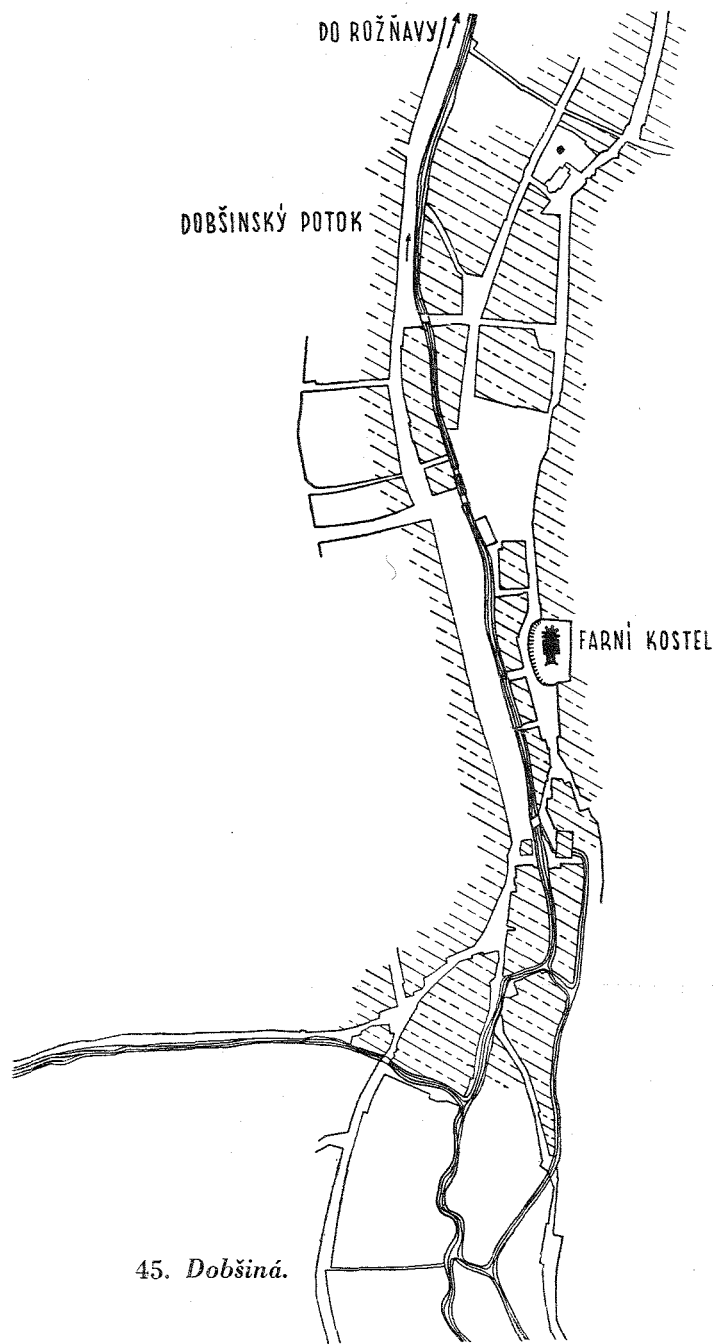
J. Lux, Der Name der Stadt Dobschau, Karpatenland, VIII, str. 118 n.

Báňská osada Dobšiná vznikla kolonisační teprve ve století čtrnáctém; víme totiž, že někdy po r. 1326 ji založil Mikuláš, syn Ladislava z rodu štitnických Bebeků a osadil německými hosty, kteří se spravovali právem krupinským.³⁰³⁾ Výsadní listinou se osadníci osvobozují na prvních 16 let od daní a ustanovuje se pro další leta poplatek z pozemku, upravuje právo obce na mlýn i právo várečné a přiznává se jim svobodná volba plebána. Avšak teprve r. 1411 povýšil král Zikmund Dobšínou na město a dal jí práva spišských měst báňských.

Půdorys obce je nepravidelný a váže se na směr potoka i na cestu z Rožňavy; při té vzniklo podélné náměstí a nad ním, na vyšším břehu, farní kostel. Jeho jádro, to jest presbyterium a ob-

³⁰²⁾ Fejér, Cod. dipl., VIII, 3, str. 265; srovn. též Tichý K., Phileciumtól Pelsőcig, Rožňava, 1932, str. 9 n.

³⁰³⁾ Wagner, Annal. Scepi., I, str. 448. Toho roku stvrzuje jagerská kapitula, že comes Mikuláš přebírá od svého otce Ladislava a svých strýců gemerskou zemi Dobšíná s podmínkou, že ji osadí podle krupinského práva. Mikuláš byl tedy škultétem svého otce a jeho bratrů. Avšak Ladislav Bebek ještě r. 1334 žaluje před spišskou kapitulou, že Mikuláš dosud svému úkolu nevyhověl, neboť z Dobšíně zběhl.

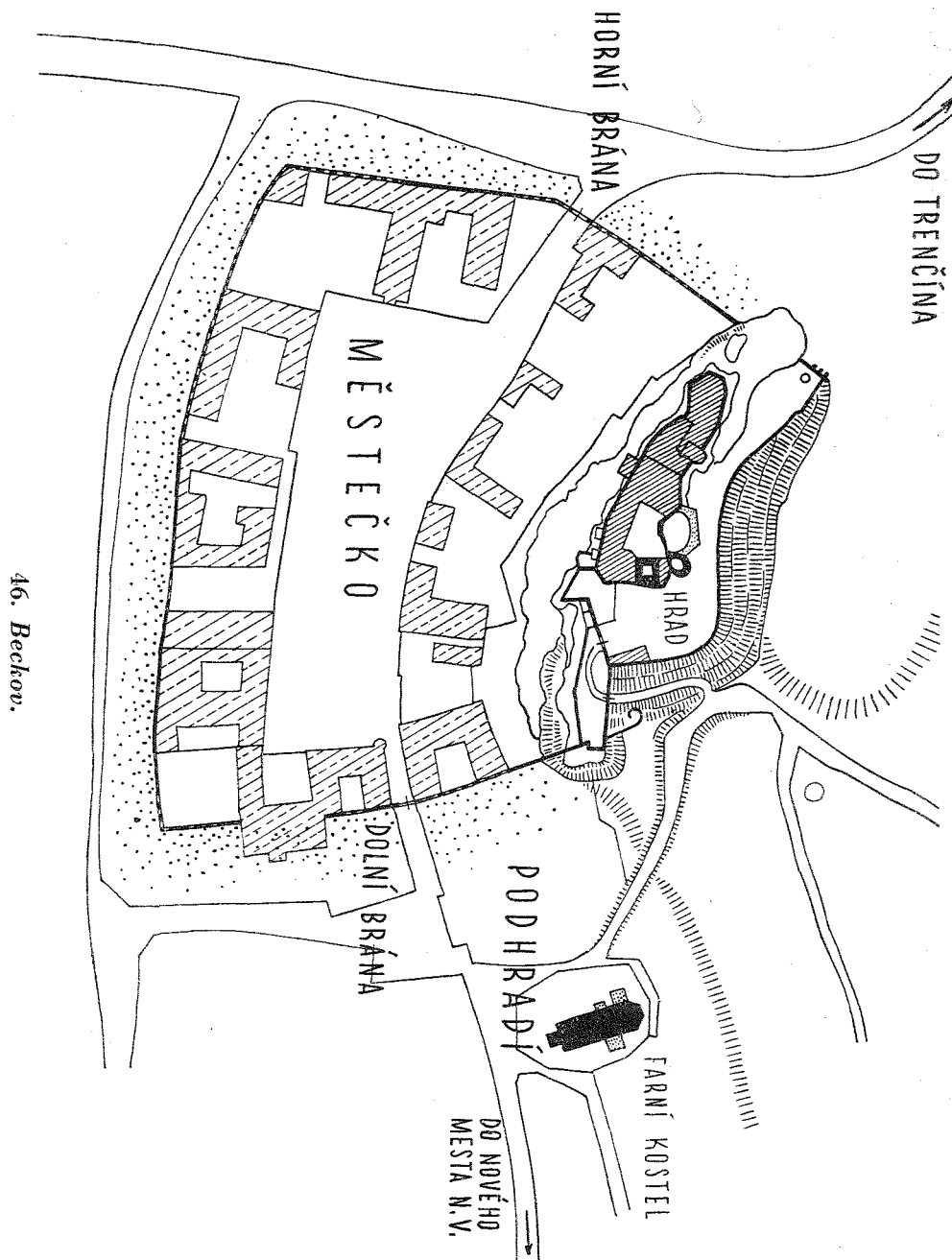

vodní zdi lodi, jsou z poloviny XIV. věku. Na šířku se obec nerozšiřovala, ležíc na dně poměrně úzké doliny; protože terén umožňoval rozvoj jen v podélném směru, dostávala stále protáhlejší a nepravidelnější tvar. Charakter zastavění je venkovský, budovy po většině stojí izolovaně.

D) MĚSTA POZDNE GOTICKÁ.

Něco málo tržních měst vzniklo na západním Slovensku také v XV. stol., ale proti době předešlé je to už část nepatrná; z pozdně gotických panovníků je to jediný Zikmund (1387—1437), za jehož vlády se počet měst ještě rozmnožuje. V době Hunyadovců a Jagellovců se sice tu a tam objevují i u nás nová oppida, tedy drobné městyse a poddanské tržové osady, ale typ města po právní i stavební stránce je tou dobou už tak vyhraněný, že do této kapitoly je zabírat nemůžeme.

Za to však v pozdní gotice nastává v našich městech neobyčejný vzrůst majetku a blahobytu a s ním přichází i rozkvět kulturní a především umělecký. Doba kolem roku 1400 je prvním kulminačním obdobím vývoje Bratislavy i Košic a brzy na to vrcholí politický i umělecký význam obchodních měst šarišských a spišských, Bardějova, Prešova, Levoče i Kežmarku a stredoslovenských měst báňských, jako jsou na př. Bystrica, Štiavnica, Kremnica a j. Měšťané a města, která hospodářsky zbohatla, stávají se finanční oporou moci královské a při neustálené situaci politické v Uhrách stávají se též mocným a významným činitelem politickým. Na venek jeví se věc tak, že již od roku 1405 účastní se aspoň významnější města uherská (a zejména města ze Slovenska) zemských sněmů a tak stávají se vedle prelátů a magnátů a zemanstva zemským stavem. Tento vývoj je podporován především králi, Zikmundem počínajíc; města získávají královskou milostí i nákupem mnohé výhody rázu hospodářského a bohatnou finančně i umělecky. Než sledovati tento další vývoj našich měst už není předmětem této práce, jež se obírá jen jejich stavebními typy a architektonickou výstrojí. V té době se totiž vnější vzhled města jako celku sice v mnohém podstatně mění a také jeho jednotlivostem se dostává definitivní tvárnosti, ale to vše zůstává jaksí na povrchu věcí a uplatňuje se spíše jen po zdobné stránce; nových prvků, jež by vlastní vnitřní funkcí zmnožily život v na-

46. Beckov.

ších městech, už téměř není. Do jisté míry jsou to snad stavby rázu fortifikačního, zejména složité brány a jejich předbranní, jež lze sem počítati; jediné, co doba na tomto poli přinesla vskutku nového, je vznik městského domu, tedy radnice. Je to jakoby další článek v složitém mechanismu městského ústrojí, který je od té doby pýchou měšťanů a kromě farního kostela přední znamenitostí každého města.

Z nově založených měst třeba jmenovati vlastně jen Nové Mesto nad Váhom a Beckov, jež však byly jen obcemi poddanskými; patřily Zikmundovu důvěrníku Stiborovi, který jim dal výsadní listiny. Stejně tak od Stibora dostalo úlevy městečko Ilava a starší Modra. Mezi panské tržní obce patřilo také městečko Děvín, které tu jmenujeme jen proto, že jediné z nich pomýšlelo na stavbu hradeb. A tak přímo z královské vůle vznikla pouze Senice — leč její privilegium mělo spíše význam právní než hospodářský a také po stránce stavební zůstala daleko za staršími městy v sousedství.

Těmito několika jmény podružných měst se tedy končí středověké zakládací hnutí na Slovensku. Utichá tak nenápadně a zvolna, jako se bylo před dvěma sty lety započalo; ale jaké trvalé hodnoty hospodářské a především kulturní této zemi poskytl do další cesty dějinami! Obraz, který se takto už ve středověku vytvořil, je dodnes základem všeho našeho života; těch několik měst, vzniklých v době barokní, ať už z vojenských pevností a táborů, jako jsou Nové Zámky a Levice, nebo při panských zámcích a dvorech, jako většina ostatních, nemohlo už jej pozměniti — hylat to města převážně zemědělská, jimiž se v té době počal vyplňovati rovinný jih a východ Slovenska. Mezi městskou aristokracií je už počítati nemůžeme; jejich život nikdy plně nevyzrál, jejich půdorys se nikdy nepodřídil vyššímu tvůrčímu úmyslu — a tak vlastně v době Zikmundově u nás ustala nejen stavba měst středověkých, ale skončilo se i jejich zakládání vůbec.

Beckov.

Wenzel G., Stibor vajda, Budapest, 1874, str. 42 n., 49, 65, 103 a 133.

Pod beckovským hradem, jenž v starších pramenech se označuje též jménem Bludinec,³⁰⁴⁾ vzniklo nejspíše už v XIII. století

³⁰⁴⁾ Srovn. V. Chaloupecký, Staré Slovensko, str. 54.

podhradí, a to při cestě, jež se tu štěpila z hlavní cesty povážské a stoupala vzhůru k hradu. Polohu této podhradské osady dosud určuje její farní kostel, zasvěcený ke cti sv. Štěpána, který se poprvé vzpomíná roku 1424, kdy v něm uherský magnát, vévoda Stibor, založil oltář; je však značně staršího původu, jak soudíme ze zmínek o jeho farářích.

Roku 1388 dostává hrad Beckov, dotud královský, od císaře Zikmunda Stibor starší ze Stibořic a rok na to, r. 1389, uděluje dědičně beckovskou rychtu Němci Petru Kirscherovi; z toho poznáváme, že beckovské podhradí bylo ještě poddanskou osadou. Z listin o málo mladších je však už patrné, že se poblíž něho tvoří samostatné městečko, jemuž roku 1392 už Stibor dává na prosbu rychtáře, starších a celé obce právo trnavské. Na tomto základě se asi brzo potom obehnilo hradbou, neboť jako ohrazené se vzpomíná už v listině z r. 1398, kterou císař Stiborovi potvrzuje starší donace.

Starší podhradí s farním kostelem zůstalo však i potom mimo městskou zeď, jsouc nadále poddáno hradu; roku 1396 daroval je dokonce Stibor svému beckovskému kostelánu. Ještě i Stiborova listina z r. 1411 rozlišuje „civitas nostra intra murum“ od podhradské vsi, jež se označuje jako „suburbium extra murum circum praedictam nostram civitatem“.

Stibor mladší založil v městečku špitál Sv. Ducha, jak víme z jeho závěti z r. 1432; městská práva potvrdili Beckovu i r. 1451 Bánffyovci, kterým Stiborovské zboží po r. 1434 připadlo.

Obě původní právní jednotky, z nichž Beckov povstal, lze dosud rozeznati v jeho půdorysu. Pod strmou hradní skalou leží městečko, obehnané prostou gotickou hradbou, jež se dosud na mnohých místech zachovala; tvoří je jedna řada domů, soustředěných kolem podélného náměstí. Tudy probíhala dálková cesta povážská, která protínala věnec hradeb ve dvou prostých branách, Horní a Dolní. V městečku nebylo dlouho kostela; teprve biskup J. Haško postavil tu r. 1691 františkánský klášter.

Na jižní straně tohoto městečka, před bývalou Dolní branou, leží starší část Beckova, původní podhradí. Rozkládá se při místní cestě, jež tu odbočuje od hlavní tepny povážské a vine se po strmé stráni vzhůru k hradu; na této odbočce leží také farní kostel.

Tento vývoj je tedy typický pro vznik města v podhradí staršího hradu a odpovídá tomu, co víme na př. o vzniku dnešního půdorysu města Bratislavy.

Nové Mesto nad Váhom.

Rupp J., l. c., I, str. 205 n.

Reviczky B., A boldogságos szűzről czimzett Vág-Ujhelyi prépostság története (Dějiny proboštví blahosl. P. Marie v Novém Městě n. Váhom), Trenčín, 1897.

Wenzel G., Stibor vajda, Budapest, 1874, str. 49 n. a 103 n.

V. Mencl, Chrám P. Marie v Novém Městě nad Váhem, Památky archeologické, n. ř. III. (XXXIX), 1933, str. 20 n.

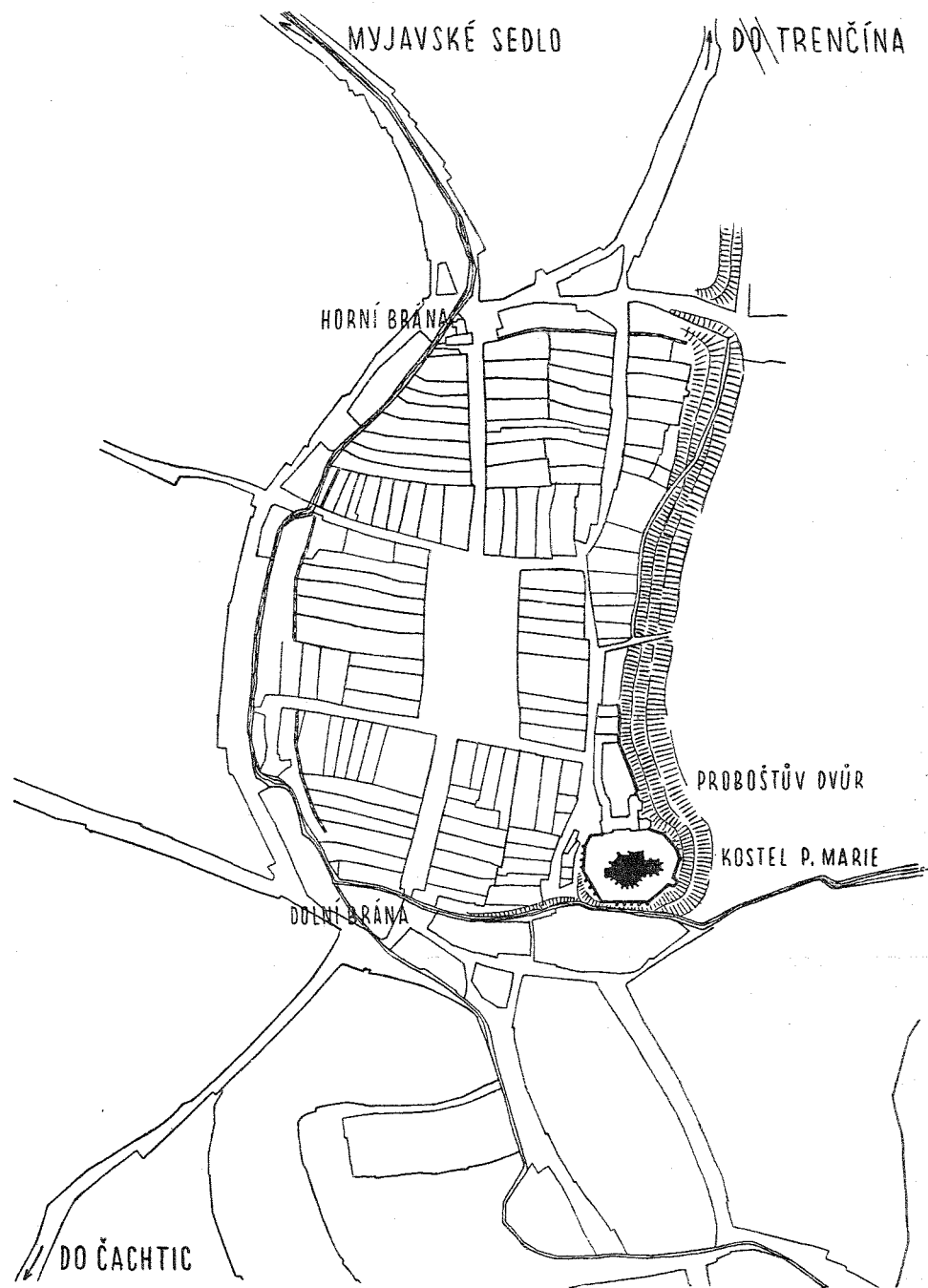
Prvou zprávou, která se týká této osady, je privilegium Bely IV. z r. 1253;³⁰⁵⁾ král dává svým věrným „de villa nostra regia Ujhelly juxta fluvium Vagh vocata“ svobody nejspíše jen rázu osobního za věrnost, kterou osvědčili při tatarském vpádu. Osada byla tedy privilegovanou královskou vsí. Ale už roku 1263 ji král i královna Marie darovali benediktínskému klášteru na Panonské Hoře,³⁰⁶⁾ v jehož majetku zůstala až do r. 1271, kdy ji Štěpán V. dává sriemskému vévodovi Vavřincovi. Mezi ním a klášterem nastávají pak o tuto ves dlouhé spory, jež se končí teprve za Ludvíka Velkého ve prospěch synů Vavřincových. Později připadla opět koruně a jen na čas ji měl snad Mikuláš Bánffy; teprve r. 1388 jako součást panství beckovského dostává toto oppidum od císaře Zikmunda vévoda Stibor ze Stibořic. Za jeho vlády tu vzniklo poddanské město, jež se už v listině Zikmundově z roku 1398, kterou král potvrzuje Stiborovi starší donace, vzpomíná jako opevněné (munita seu murata).

Nový majitel založil především u staršího kostela proboštví, při kterém usadil pražský řád augustiniánů; v listině z roku 1414, kterou král Zikmund založení kláštera potvrzuje, se obec vzpomíná už jako město (Wyhel alias Nova civitas).³⁰⁷⁾ Jeho syn Stibor II. dal r. 1430 proti husitům město obehnati šancemi, jimž musil ustoupiti proboštův mlýn, a postavil horní a dolní bránu;

³⁰⁵⁾ Fejér, Cod. dipl., IV, 2, str. 174 n.

³⁰⁶⁾ Fejér, Cod. dipl., IV, 3, str. 116 n.

³⁰⁷⁾ Opis u Reviczkého, l. c., str. 161 n. Srovn. též Wenzel G., Stibor vajda, str. 160.

47. Nové Mesto nad Váhom.

souvislých hradeb však nemělo a proto se ještě r. 1449, kdy se augustiniáni z obavy před nejistou budoucností utáhli na beckovský hrad, označuje jako „non murata“, to jest bez hradeb, na rozdíl od dobře opevněného Beckova. Po smrti Stibora II. (1434) dostává jeho panství Pavel Bánffy (od roku 1437); tehdy však vypálili město i klášterní kostel lidé Jana Švehly (1464—66).

Roku 1514 Augustiniáni sice probošství obnovili, ale už roku 1538, v době rozmachu učení Lutherova, toto navždy zaniká a zůstává po něm jenom titul.

Teprve roku 1550 osvobozuje král Ferdinand měšťany novoměstské z pod závislosti na beckovském hradě a dává jim právo trnavské; město si od té doby volí svobodně rychtáře i radu, má 4 trhy a hrdelní právo. Podací právo proboštství zůstalo však i tehdy beckovské vrchnosti, tedy rodině Bánffy a po ní, od roku 1648, jejím dědicům po přeslici, Pongrácovcům, kteří je mají dodnes.

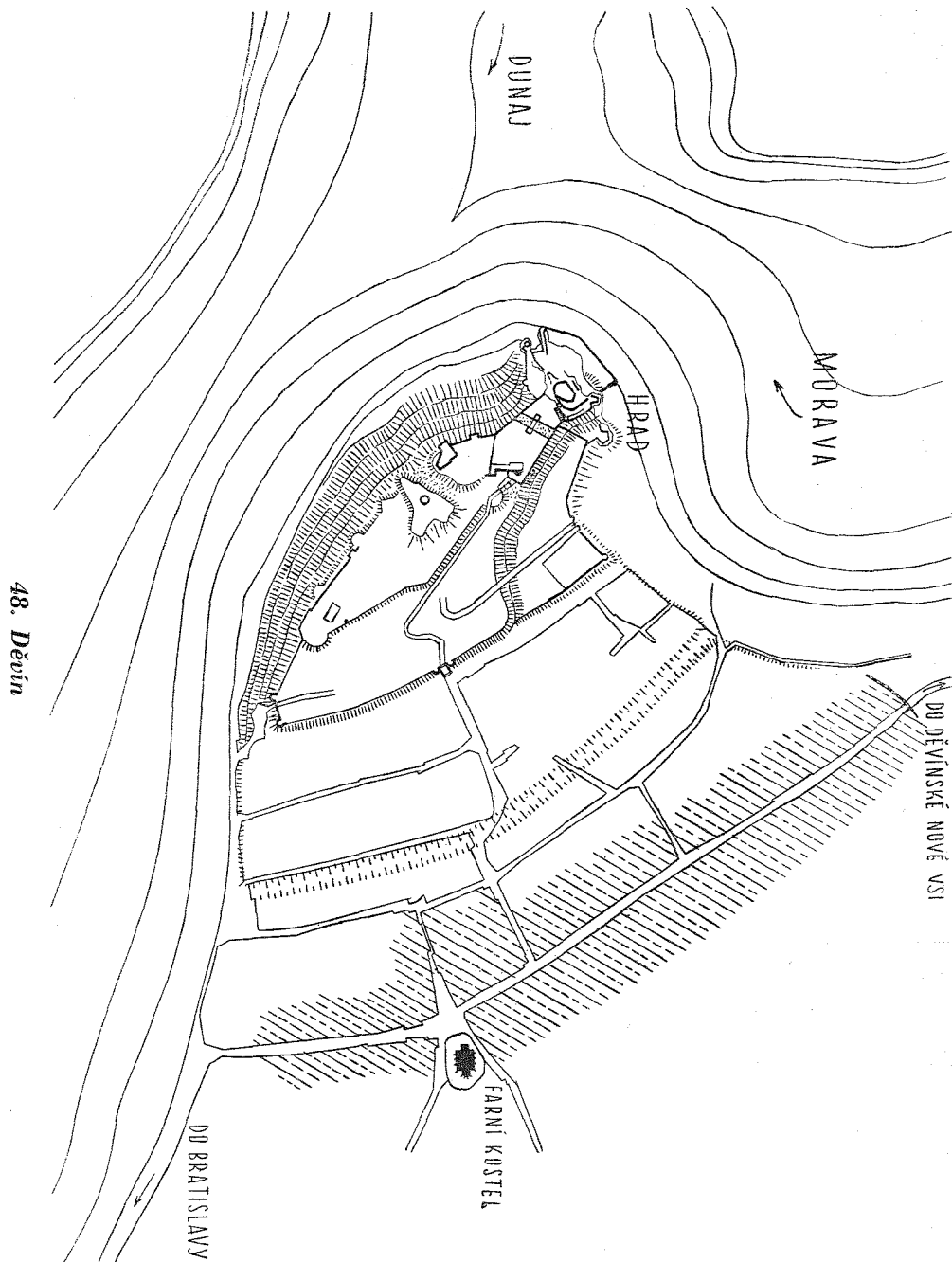
Město vzniklo na poměrně vysokém ostrohu, jsouc tak ochráněno s dvou stran už přírodou; teprve značně později bylo obtočeno příkopem a palisádou, jejíž běh lze dosud sledovati na plánu v hranicích parcel.

Při cestě z Trnavy do Trenčína, která městem procházela, leží obdélné a souvisle obestavené náměstí, z jehož koutů vybíhají podružné ulice; proboštský kostel zůstal však na téměř místě, kde stával kostelík původní vsi, protože se v něm z něho dosud zachovala románská věž. Je tedy patrné, že už starý kostelík počítal s tím přirozeným opevněním, které chránilo i kostel pozdější — stál takřka na konci téhož ostrohu, na němž bylo zbudováno i město. Z půdorysu původní vsi se však v novém gotickém městě nic nezachovalo.

Děvín.

V. Janouch, O zbytkoch mestského opevnenia v Devíne, Slovenský deník z 15. III. 1936.

Městečko Děvín bylo osadou poddanskou; uvádíme je proto, že na konci středověku je opevnili. Vzniklo totiž ze starší podhradské vsi nedaleko raně gotického hradu děvinského, odděleno od něho hlubokým příkopem ještě z doby hradištní; jeho jedinou ulici tvořila cesta, jež vedla z Bratislavy na západ podél Dunaje

a přetínala ostroh, který tu, na soutoku s Dunajem, vytvořila řeka Morava.

Jako oppidum se obec vzpomíná po prvé roku 1428,³⁰⁸⁾ tedy právě v době, kdy tu palatin Mikuláš z Gary, majitel hradu, přestavěl starší farní kostel. Koncem XV. věku na obou koncích hlavní ulice postavili sice brány, avšak k souvislému obezdění celého obvodu městečka — podobně jako i hradu — už nedošlo.

Senica.

Starší ves Senica dostala svobody od krále Zikmunda: listem z r. 1419 se jí udělují dva výroční trhy se skalickými svobodami a osvobozuje se od třicátka a mýta v celé zemi.³⁰⁹⁾ Roku 1435 dostává právo trnavské.³¹⁰⁾

Její starší půdorys zůstal i potom nezměněn: cesta, přicházející od jablonického průsmyku a přecházející tu potok se táhle rozšiřuje a tvoří tak ulicovité náměstí, uprostřed něhož stojí kostel. Privilegium z r. 1419 i 1435 mělo tedy v tomto případě jen právní význam, protože se tato změna už neprojevila po stránce stavební.

³⁰⁸⁾ Fejér, Cod. dipl., X, 8, str. 618.

³⁰⁹⁾ Fejér, Cod. dipl., X, 6, str. 214 n.

³¹⁰⁾ Fejér, Cod. dipl., X, 7, str. 622 n.

IV. STAVEBNÍ ROZBOR STŘEDOVĚKÝCH MĚST NA SLOVENSKU.

A) ZPŮSOB VZNIKU MĚSTA.

Města vyvinutá či založená? — Poměr města k starší osadě. — Města, založená na „novině“.

Starší literatura, zejména česká, věnovala velmi mnoho pozornosti vzniku středověkých měst. V popředí zájmu byla otázka: která z těchto měst byla zasazena do našeho prostředí uměle cizími hosty a vyrůstala jako cizokrajné květy na domácím záhoně, a která z nich vznikala pozvolným vývojem ze starších českých osad jako plod více domácích, v němž třeba spatřovati i stělesnění české kultury a výraz slovanského ducha? Města vyvinutá a města založená, to byly dvě sporné skupiny, o něž se tříštilo vědecké úsilí našich starších historiků od dob V. V. Tomka a J. Čelakovského a jež se v novější době pokoušeli rozlišiti B. Bretholz a zejména A. Zycha s A. Hoenigem.

Podstata neúspěchu, s nímž se jejich řešení setkala, záležela v tom, že otázka byla nevhodně formulována a oba základní pojmy neujasněny. Vznik našich měst třeba totiž hodnotiti současně s několika hledisk, neboť je nutno jej posuzovati po stránce právní, hospodářské a stavební. Avšak u těchto badatelů ponejvíce rozhodoval jen pravidelný či nahodilý tvar půdorysu, při čemž se dosud dostatečně nepřihlíželo k právní stránce zakládání měst. Proto na př. ještě Zycha rozuměl pod pojmem založení města pouze jeho náhlé vystavění na půdě dosud neosazené, nedbaje právní povahy tohoto aktu, takže není divu, že všechna města nepravidelná bývala pokládána za historicky „vyvinutá“. Tuto teorii zdánlivě podporovala i ta okolnost, že t. zv. „vyvinutá“ města obyčejně bývají, jak ještě ukážeme, zároveň městy, ležícími pod staršími hrady; tím se dostalo této „vývojové“ teorii zdánlivého historického základu.

Pro správné posouzení této otázky třeba si uvědomiti, co tvoří podstatu a charakter středověkého města. Říká se aforisticky: kapitál, privilegia a hradby. Vše to odděluje město od selského venkova. Ale privilegia jsou rozmanitého rázu: tržiště, živnostenská výroba, právní exempce, vlastní soudnictví, samospráva. A to vše opět v různé míře. Jedině souhrn jejich tvoří skutečné město. Proto není ještě městem trhová ves, ani skupina německých kolonistů, vysazených na právu německém. Nejdůležitější rys městské obce je její samosprávný, svéprávný ráz, který privilegované družstvo městských patriciů podržuje přímo panovníkovi a vlastnímu právnímu rádu. A tohoto rysu dostalo se vždy městu toliko privilegiem, právním založením. Proto už V. Vojtíšek celkem správně ukázal na příkladech českých, že po stránce právní lze v našich poměrech přijmouti jediné teorii zakládací. Není totiž pochyby o tom, že právním útvarem městským se třeba i starší osada stává teprve zeměpanským privilegiem, tedy vždy naráz; jeho podkladem je autonomní obec, kterou tvoří jakési patricijské družstvo, řídící se cizím německým právem, jež se k nám dostává kolonisační v pozdní době románské. Jestliže se i nám podařilo rozbořem dějinného vývoje měst na Slovensku u každého z nich nalézt jeho právní počátek, nezbyvá než pokládati také všechna slovenská města po stránce právní za „založená“, i když snad v některých případech mohli bychom poukázati na okolnosti, které jednotlivé součásti budoucího městského života už před jeho právním zřízením předcházely a tak vznik budoucího města vývojově usnadňovaly.

Tak zejména, posuzujeme-li věc s ohledu hospodářského a se stanoviska městské výstavby. Sledující vznik jednotlivých měst měli jsme příležitost ukázati, že v častých případech jim předchází starší ves, někdy ještě románská; případů založení od počátku nového, čili, jak říkáme, na „novině“, je méně, než by se na prvý pohled zdálo. Mají tedy některá naše města jakési zárodečné stadium, jež nelze opomenouti zejména tehdy, jestliže už v této době, před vznikem vlastní městské obce, původní osada dosáhla hospodářsky i stavebně takového stupně rozvoje, že její půdorys se stal disposičním jádrem nového města.

V podstatě lze rozeznávati tyto případy:

1. město vzniklo na podkladě starší vsi, a to tím,

- a) že tato ves byla od základů nově přestavěna a opuštěn také její půdorys;
 - b) že na obvodu starší vsi, jejíž půdorys zůstal nezměněn, byla postavena nová čtvrť, do níž se obyčejně přeneslo těžiště života, a takto vzniklá srostlice, často obehnaná společnou hradbou, se stala jednotným městem;
 - c) že městského práva se dostalo starší vsi, která však byla zatím stavebně do té míry hotová, že k její přestavbě od základů už nedošlo.
2. město vzniká v území, dosud neosazeném, tedy kolonizací „na novíně“, ať už bez staršího podkladu, nebo ve větší vzdálenosti od starší vsi, která však zůstala i nadále jednotkou samostatnou.

Vidíme tedy, že ke skutečnému stavebnímu „založení“ dochází nejen v tomto druhém případě, ale i tam, kde starší ves byla napřed úplně srovnána se zemí (1 a), ba i tehdy, jestliže nové městské čtvrti vznikají po obvodě této vsi (1 b). Avšak ani v případě 1 c, kdy se starší osada dodatečně stává městem, nelze vždy považovati její půdorys za „vyvinutý“, poněvadž zpravidla jen kolonie báňské vznikaly postupným a bezprogramovým zabíráním vždy další volné plochy, jak ještě ukážeme; nejčastěji i tyto vsi byly v minulosti naráz „založeny“, zejména byly-li to vsi kolonizační.

Na jednotlivých příkladech se lépe tyto různé způsoby vzniku měst ujasní. Města skupiny 1 a se obyčejně prozradí tím, že se v nich zachovaly zbytky farního kostela původní osady, jež na jejich místě stála; že však její půdorys byl úplně opuštěn, svědčí obyčejně pravidelná dispozice města, jež je tím průkaznější, jestliže město vzniklo na kostře šachovnicové.³¹¹ Sem lze počítati především Starou Ľubovňu, která je toho příkladem nejlepším; ale patří sem i Rožňava, Nové Mesto nad Váhom a Podolíneec, kde všude víme o tom, že na místě nynějších kostelů stávaly svatyně starší a že tedy i tato města vznikla na místě původních osad. Jindy soudíme tak z toho, že po této starší vsi nezbylo po založení

³¹¹ Je totiž, jak ještě uvidíme, téměř vyloučené, že by tento pravidelný půdorys měla už starší osada, kterou nad to si třeba vždy představit jako dřevěnou. Založení města znamená tedy v tomto případě tak pronikavou změnu v životě a tvářnosti starší obce, že si ji dnes sotva dovedeme v plné hloubce uvědomiti; proto král obyčejně jí napomáhá různými výhodami daňovými, jako na př. odpuštěním daně pozemkové (terragia), jež se jinak udělovalo jen tehdy, bylo-li město úplně od počátku zakládáno.

města ani stopy, že úplně mizí z dějin a že se i její jméno přeneslo na nové město, jako na př. u Rimavské Soboty, Bánovec, Prievidze a snad i Brezna a Zvolena. Ve všech těchto případech byla asi starší ves srovnána se zemí a její obyvatelstvo převedeno buď do nového města, nebo osazeno jinam.

Případ 1 b, kdy nová čtvrť, městsky vybudovaná, vzniká na obvodu starší vsi a pouze věncem hradeb se dociluje vnější obrysové jednoty, je poměrně vzácný. Z našich měst sem patří především Bratislava, jejíž jádro, obsahující všechny ty budovy, které určují její městský charakter, leží zcela vně původní podhradské obce; ale třeba sem počítati i Kežmarok, jehož půdorys vznikl obdobným způsobem, Skalici (stará osada obtočená novými bloky domů) a Trnavu (jádro města leží na obvodu starší vsi); o tom, patří-li sem i Košice a Prešov, se ještě zmíníme při jiné příležitosti. Pro tento typ měst je příznačné, že se sice do nových čtvrtí přeneslo tržiště, že tam vznikla radnice a kláštery žebavých řádů, ale farní kostel i s hřbitovem že zůstal v srdci původní osady, konservativně se vázaje k starému posvěcenému místu.

Případ 1 c nastává, jestliže osada se už v předměstské svojí fázi do té míry hospodářsky a stavebně vyvinula a její půdorys ustálil, že se na tom už při přeměně v město nic neměnilo. Tento akt má tedy v tomto případě pouze význam právní a dochází k němu vždy dodatečně, takže se tím jaksi vývoj dovršuje. Ale také jinak lze si tento postup vysvětliti: v některých případech není totiž vyloučeno, že jde o starší vsi, kterým se sice výsadní listinou má dostati hospodářských možností k přeměně v řádně vybavené město, u nichž však předpokládaná prosperita se nedostavila, takže k této přestavbě už nedošlo; poloha města se totiž neukázala vhodnou obchodně nebo zklamaly naděje v přírodní bohatství okolních hor. Mezi města tohoto druhu náleží Velký Šariš, Turčianský Sv. Martin, Zvolenská Ľupča, Modra i románská Trnava, možná též Plešivec, Štitník a Ľubietová. Lze-li sem počítati v zásadě i Sabinov a Spišskou Novou Ves, není zcela jisté. Všechna tato města mají dosud půdorys vesnický.

Druhou velikou skupinu tvoří města založená na „novíně“. I tu třeba rozeznávati dva případy; první obsahuje ta města, jež vznikají kolonizací v území dosud vůbec neosazeném. Sem patří kolonizační města obchodní, jako Krupina, Liptovský Sv. Mikuláš,

Bardějov a Kysucké Nové Mesto, nebo nová města báňská, tedy Banská Bystrica, Gelnica, Německá Lupča, Dobšiná, Kremnica, Smolník, Ružomberok a Nová Baňa. Při tom nevádí, že i tu někdy založení města předcházela tržní obec nebo osada důlní — město z nich vzniklo v několika málo následujících letech, tedy tak rychle, že tuto starší fázi skutečně třeba pokládati jen za jeho přípravné stadium. Druhým případem této skupiny jsou ta města, jimž sice předchází starší osada, jejíž jméno si město často také přivlastnilo, avšak která si vyhledala místo od této osady značně vzdálené, takže starší osada trvá jako samostatná jednotka právní i půdorysná nadále i po založení města. Vznikají tím charakteristické dvojice, které zejména v Čechách se projevují sdruženými názvy Starý — Nový; u nás sice k těmto označením zpravidla nedocházelo,³¹²⁾ avšak starší osada se prozradí svým kostelíkem a dějinami, jako je tomu u Žiliny nebo Hlohovce (nové město se nazývalo Freistadt) či Beckova, není-li to dokonce samo románské hradisko (Banská Štiavnica). Také v případě Levoče svědčí pro tento vznik dosud existující název blízkého návrší „Stará Levoča“, kde snad stávala starší levočská ves.³¹³⁾

To jsou tedy zhruba všechny způsoby, jimiž středověké město vzniká; jsou to však zároveň předpoklady jeho půdorysného typu, poněvadž tvar města není ničím náhodným; proto bylo třeba se s nimi poněkud blíže seznámiti.

B) PŮDORYSNÝ TYP MĚST.

Dva typy měst: pravidelná a nepravidelná. — Genealogie pravidelného města. — Pravidelná města na Slovensku. — Historické příčiny měst nepravidelných. — Nepravidelná města na Slovensku. — Rozšiřování měst.

V předešlé kapitole jsme si uvědomili, jakým způsobem město stavebně vzniká; tím si usnadníme studium jeho tvaru,³¹⁴⁾ neboť obé na sobě závisí. Podle půdorysných typů se běžně rozeznávají

³¹²⁾ Případ Staré a Nové Ľubovne je právě opačný: ves Nová Ľubovňa vznikla kolonizací z města Staré Ľubovne.

³¹³⁾ Jsou prý tu dosud patrné opevňovací valy.

³¹⁴⁾ Úvahami o půdorysném tvaru našich obcí se dosud stručně zabývali:

J. Martinka, Morfologické typy slovenských osád, Sborník Muz. slov. spol., XXI, 1927, str. 48 n. a

F. Koláček, Půdorys severoslovenských měst, Sborník II. sjezdu československých geografů v Bratislavě 1933, Bratislava, 1933, str. 147 n.

města pravidelná a nepravidelná, při čemž až do konce středověku se pod pravidelným městem rozumí město šachovnicové. Abychom se dopátrali příčin, které k jejich vzniku vedou a abychom si ujasnili, že rozdíl mezi těmito oběma půdorysnými typy měst není jenom formální, ale že tkví v rozdílném způsobu jejich založení, je třeba si uvědomiti charakteristické znaky obou těchto soustav.

Město soustavy šachovnicové užívá pravoúhlé sítě uliční. Domovní bloky jsou přesně obdélné, parcely pravidelně uspořádané; také velikost a tvar náměstí jsou podmíněny jednotkou bloku. Půdorys je tedy až šablonovitý; nezná plynule probíhajících komunikací a dálkové cesty se jím po většině proplétají v samých pravých úhlech; za to umožňuje dobrou zastavitelnost parcel i přehlednou povšechnou orientaci a při největším využití plochy poskytuje nejmenší obvod, což přichází v úvahu zejména z ohledu dobré obrany vojenské. Vnitřní logikou se podobá takové město středověkému kostelu: jeho základní blok je obdobný klenebnímu poli, jeho náměstí čtverci křížení; celek vzniká skládáním těchto jednotek za sebou a vedle sebe. Pravidelná města jsou proto řešena rozumově, někdy až šablonovitě stroze, a předpokládají vždy jednotný plán, podle něhož byla rozvržena; jsou to tedy města od počátku nově „založená“. Protože se při půdorysném jejich řešení vychází jen a jen z pravoúhlé podoby domu jako jednotky bydlení, který se tak stává praprvkem celé městské soustavy, a protože se šachovnicovou kostrou uliční teprve stanoví budoucí směr hlavních komunikací, jež se tedy až dodatečně této kostře přizpůsobuje, zapadají tato města do krajiny poněkud tvrdě; nedbají přirozených křivek terénních, daných přírodou i starými cestami a často je i znásilňují.

Opakem tohoto typu jsou města nepravidelná; samy však žádný typ netvoří, poněvadž jejich tvar vzniká vždy od případu k případu, třebaže i podle určitých přirozených směrnic, jak vždy dodatečně zjišťujeme. Jejich půdorys vychází z přírody a opakuje její charakteristické linie, jako na př. křivku vodního toku, okraj návrší a, což je důležitější a v našich poměrech nejčastější, váže se na průběh dálkových cest. Při tom ovšem často dochází k značnému pokrivení stavební jednotky, t. j. parcely a domu; pozemky jsou nepravidelně rozdělené, ulice plné zákrutů a náměstí má

povrch zvlněný, takže celé město je nepřehledné. Je-li město pravidelné řešeno takřka zvnitřka navenek, postupuje se u tohoto případu opačně, zvenku dovnitř. Protože při tom vznikají v dispozici celku i stavebních jednotek značné obtíže, je na snadě, že ideálem města plánovaného tento způsob není; nepravidelné město z toho důvodu nikdy nevzniká úmyslně, ale proto, že se počítalo s poměry, jaké před jeho vznikem na tom kterém místě už byly: především se starší vžitou komunikační kóstrou, kterou jeho uliční síť přejímá a jen rozmnožuje. Není tím ovšem řečeno, že tento pochod třeba označovat jako „vývoj“, protože ve většině případů jde zase jen o města nově „založená“ — založená ovšem nikoli už na „novině“, ale v území kulturním, obydleném, jehož komunikační spojky byly už hluboko vryty do krajiny. Proto vždy v případě města nepravidelného jest na místě otázka: jaký je toho zvláštní důvod, oč se město při založení opřelo, v čem třeba spatřovat starší jádro osídlení; neboť je přirozené, že tyto starší cesty odněkud vycházely a kamsi vedly. A tu přicházíme k závěru, že nepravidelná města se zakládají obyčejně při starších ohniskách kulturních, jež dosud v nich tvořívají stavební dominanty: nejčastěji při zeměpanských hradech a někdy také, na Slovensku jen výjimkou, při klášterích. Avšak nevyrostají tu, jak již pověděno, postupným stavebním vývojem ze starších osad, ale obyčejně vznikají naráz vedle nich, respektujíce vzdor tomu to, co zde už starší běh života vytvořil.

Protože nepravidelná města jsou velmi často příznačná pro „starou“ zemi, pro kraje dávno už obydlené a kulturně i hospodářsky propracované, nacházíme je v mateřské zemi našich měst, v Německu, jen v té části, která je jeho starým jádrem — tedy v těch krajích, o nichž jsme mluvili na počátku, vysvětlujíce vznik městského práva. Vznikají tu obyčejně vlastní silou pozvolným vývojem právním i stavebním pod starými kláštery a hrady a charakterisuje je — kromě zakřivených a nepravidelně uspořádaných ulic — obyčejně podlouhlé ulicovité náměstí; protože nejvíc je jich v oblasti podunajské, v Bavorech a Švábsku, dostalo se jim nepřesného označení „typu jihoněmeckého“. Uvědomíme-li si, že o skutečném „typu“ při nich nelze hovořiti, zejména nikoli jako o protikladu typu pravidelného — předpokládali bychom tím totiž při zakládání města možnost svobodné volby mezi dvěma různými způsoby,

které nebylo —, je nám pak třeba pohlížeti na ně spíše jako na nezbytný výsledek historického vývoje života v těchto krajích nežli jako na projev jihoněmeckého ducha ve smyslu etnickém. O tom se nejlépe přesvědčíme, všimneme-li si půdorysu těch měst a jejich čtvrtí, jež vznikly v oblasti „starého“ Německa za předpokladů, vhodných pro založení pravidelné; jejich jižní poloha nijak nezabránila tomu, aby tato města neměla půdorys pravidelný, jen když při tom byla splněna základní podmínka vzniku pravidelných měst, kterou je kolonisace na „novině“. A tak i v „staré“ části Německa nacházíme města pravidelná nebo alespoň pravidelně rozšířená, což je případ častější (Freiburg im Br., Řezno, Kassel, Neustadt v Hildesheimu), protože jen zřídka kdy se tu město zakládá od počátku nově.

Čím dále na východ, tím ovšem ubývá měst, založených u starších jader a přibývá těch, jež vznikla na „novině“. Protože však v těchto zemích, jak jsme už poznali, dochází k zakládání měst zcela nových až teprve v druhé fázi vývoje, kdežto s počátku převládají tu města, navazující na starší sídliska, lze také analogicky říci, že města starší bývají tu obyčejně nepravidelná a že o obce pravidelné se rozmnožuje jejich počet teprve postupem času. Tento vývoj je nápadný na příklad v Čechách a na Moravě. Po celou první polovinu XIII. věku nevíme tu o pravidelně založených městech téměř vůbec (teprve v posledním jejím desetiletí vznikají báňská města Stříbro a Jihlava způsobem pravidelným, protože jsou založená zcela nově), kdežto měst, založených nepravidelně, je už velmi mnoho (Opava, Hradec, Znojmo, Praha, Olomouc atd.); jak víme, vznikala tehdy v Čechách a na Moravě města především pod hrady a kláštery. Teprve od poloviny století se rychle tento vzájemný poměr převrací v zřetelný prospěch měst pravidelných.

Na Slovensku není vývoj jiný. I tu charakterisují nepravidelná města především fázi starší: od samého počátku XIV. století vznikl tu jen nepatrný počet měst pravidelných, a i ta nejsou starší než z polovice XIII. věku; města nepravidelná trvají však i ve století XIV. v mnohem větší míře nežli na př. v Čechách, a to proto, že jsou to obyčejně města báňská.

K nepravidelným městům patří na Slovensku především ta, jež vznikla podél starších cest pod hrady nebo výjimkou u klášterů,

tedy u starších stavebních dominant. Jsou to podhradí v Bratislavě i nové město, založené později vedle něho, Komárno, Starý Těkov, Nitra, Jasov, Trenčín a Hronský Sv. Benedik. Kromě nich náleží mezi nepravidelná města všechna ta, o nichž jsme řekli v předchozí kapitole, že vznikla ze starších vsí, aniž došlo k jejich přestavbě — jen velmi zřídka měly totiž naše vsi půdorys pravidelný, takže takové spišské Kolbachy jsou výjimkou velmi vzácnou. A konečně sem patří většina našich měst báňských.

U báňských osad, kde výskyt drahého kovu byl rozhodujícím činitelem při založení města, je nepravidelný půdorys zjevem přirozeným. Už sama příroda k němu vede: leží obyčejně v terénu už přírodou stíněném, na dně hluboce zaříznutých dolin, nejčastěji v jejich závěrech, kde se rozštěpují v údolí pobočná, a mohou se tak rozvinouti jen po délce, nikoli do šířky. Kromě toho vznikají obyčejně z kolonií ne o mnoho starších, sestávajících z jednotlivých volně stojících domků hornických, pro něž si jejich stavebníci vyhledávali místa bez vyššího plánu; tyto kolonie rostly tedy náhodně a třebaže neobyčejně rychle, přece jen postupným neustálým zabíráním další a další plochy. A tak jest mezi nepravidelné osady počítati báňská města starší, jako Banskou Štiavnicu a Bystricu, i vrcholně gotická, na př. Dobšinou, Ľubietovú, Ružomberok aj.

Pokud se týče základního uličního schematu našich nepravidelných měst, máme u nás tyto případy:

- a) schema cesty průběžné — osou dispozice a zároveň hlavní náměstí tu tvoří jediná cesta, vedoucí k hradu nebo obci jen probíhající, na níž je město jakoby navlečeno (Trenčín, Zvolen, Slovenská Ľupča, Nitra, Starý Těkov a všechna ta města, jež vznikla při kláštorech);
- b) schema vidlicového soucestí — město leží na vidlici dvou cest, které, spojivše se, ubírají se k říčnímu brodu; náměstí tu bývá ve vrcholu vidlice nebo poblíže ní na krátké spojce mezi oběma cestami (na př. Kežmarok, Bratislava);
- c) schema vějířového soucestí, jež je vlastně jen zmnožením případu předchozího; ve společném vrcholu se spojují tři cesty, jako na př. v Komárně, aby pak společně vstoupily do opevnění hradu.

Města báňská jsou buď schematu prvního — leží-li prostě na dně úzké doliny (Dobšiná) — nebo druhého, jestliže leží v jejím závěru, tedy tam, kde se tato dolina obyčejně rozštěpuje ve dvě údolí pobočná (Banská Štiavnica).

Se stanoviska historického méně zajímavá, avšak typologicky neobyčejně důležitá jsou města pravidelná. U nich lze hovořiti o skutečném typu: jedno město bylo předlohou druhému, a to vědomě a úmyslně; při zakládání městského půdorysu si lokátor prostě tento typ svobodně zvolil. Předpokládají ovšem, že k této volbě dojíti skutečně mohlo, to jest, že při tom nebylo třeba se ohlížeti na jiné okolnosti, které v případě města nepravidelného tuto volbu omezily a překazily — že tedy byla k dispozici plocha úplně volná, ať už nikdy před tím ještě nezastavěná, nebo alespoň prostor, získaný úplným zbořením starší vesnice.

Z toho důvodu jsou v dějinách pravidelná města vždy spojena s velkými kolonizačními podniky a charakterisují je; byla to hnutí často neobyčejně šíře, jež souvisela s hlubokými proměnami v životě národů a otrásala ustálenými pořádky v struktuře lidské společnosti.

Pokud dnes víme, objevují se po prvé jako hromadný zjev už v kultuře řecké, když došlo ke kolonizaci břehů Středoziemního moře; setkáváme se s nimi od V. století př. Kristem, a to v souvislosti se jménem stavitele Hippodama, na pobřeží Malé Asie, Egypta, Sicílie i v Řecku samém. Ovšem, že přicházejí v dějinách již dříve — tak už v Egyptě i v Babylonii —, ale i tehdy charakterisují města naráz založená. V starověku největšího rozšíření doznala v době římské expanse; patří totiž mezi ně všechny vojenské tábory, ať už vznikly v Galii, Anglii, ve Španělsku, na Rýně a Mohanu nebo na Dunaji, či dokonce v severní Africe. Byla to města nejen plánovitě vystavěná, ale i plánovitě rozložená k ochraně římské hranice; také v samotné Itálii se objevují.

Po pádu říše římské mizí na dlouho pravidelný půdorys z dějin. Středověk jej dlouho neznal, ačkoli ve zdech pravidelných římských měst na Rýně a na Dunaji se usadily nástupnické národy a opřela se o ně organizace římské církve; neznal jej proto, protože dlouho neznal městského zřízení vůbec a nových měst proto nezakládal. Teprve když ve Francii a v Německu dochází ve XII. století opět k městské kolonizaci, objevuje se pravidelné město

znovu na jevišti dějin a doprovází toto hnutí zase tak vytrvale, že se stává příznačným pro vznik městského života v celých rozsáhlých oblastech, jako na př. v jižní Francii a ve východní Evropě.

Jihofrancouzská pravidelná města, jež leží v poříčí Garonny a při ústí řeky Rhôny, jsou výsledkem houževnaté kolonisace, kterou prováděli zprvu přední šlechtické rody, mezi nimiž se od počátku nejvíce vyznamenala hrabata z Toulouse; a tak r. 1144 vzniká z jejich založení město Montauban, jedno z nejstarších evropských pravidelných měst pořimských.

K rozšíření tohoto typu neobyčejně přispěly poměry, které se v jižní Francii vyvinuly za válek anglo-francouzských v XIII. věku, jež se tu točily kolem hrabství Toulousského; zdejší města nabyla rychle na politickém významu a stávala se střídavě, jak se válečné štěstí měnilo, oporou vlády krále anglického i francouzského, jakož i toulousských pánů. Tito všichni proto zakládali v zpustošeném území města nová, a to většinou na poříčních rovinách; jejich řada se počíná brzo po r. 1229, kdy válka vypukla, a jejich zakladateli jsou francouzský Ludvík Svatý, anglický Jindřich III., Eduard I. a Eduard II. a místní páni z Toulouse a Poitiers; mezi lety 1240—1300 známe na dvacet takových nově vzniklých měst — nazývají se obyčejně villes-neuves nebo bastides — a všechna jsou přísně šachovnicová. Patří mezi ně na př. Aigues-Mortes (1240—46), Ste Foy la Grande (1241), dolní město carcassonské (1247), Libourne (1269) nebo Montpazier (1284), abychom z nich jmenovali největší a nejdokonalejší.

Tato jihofrancouzská pravidelná města uvádíme zde proto, abychom ukázali, že nejsou zvláště ryze německou, jak by se z dalšího mohlo zdáti, ale že doprovázejí každé městské kolonizační hnutí bez rozdílu národů, zemí i doby.

Nejstarším pravidelným městem německým je Freiburg im Br., o němž jsme už uvedli, že je zároveň prvním německým městem, které vzniklo kolonizací (zal. 1120 vévodou z Zähringen); pravidelný půdorys měla také všechna ostatní města, založená tímto rodem (Rottweil, Villingen a do jisté míry i Bern), jakož i města, jež založil Jindřich Lev (Mnichov, Lübeck). Avšak teprve neobyčejně rozvětvené kolonizační hnutí, které v polovici XII. století se počíná na Labi a záhy ovládá široké kraje, ležící od Labe a Sály na východ, je doprovázeno hromadným zakládáním pravidelných

měst; pravidelný půdorys je pro ně tak příznačný, že se často nepřesně označuje jako „severoněmecký“. A tak od r. 1150 se počíná na východě latinské Evropy nepřetržitá řada pravidelných, šachovnicově uspořádaných disposic, na jejímž začátku stojí Lipsko (1160) a Roztoky (1170); zasahují daleko na východ, po pruský Královec, polskou Stanislav a sedmihradský Klausenburg (Kolosvár) a patří mezi ně většina měst východoněmeckých, polských, českých a v bývalých Uhrách.

V Čechách a na Moravě počínají se pravidelná města objevovati v polovině XIII. století; proti Polsku a Uhrám se tu velmi brzo rozšiřují a už v druhé polovině tohoto věku dosahují neobyčejné velikosti a výstavnosti; na počátku XIV. věku se jejich počet opět zmenšuje, až kolem jeho poloviny téměř opět mizí. Jejich zakládáním se v Čechách i v zemích rakouských, které tehdy s nimi tvořily personální unii, proslavil zejména Přemysl Otakar II. a na Moravě biskup Bruno; nehledíme-li k něco málo starší Jihlavě a Stříbru, zahajuje jejich řadu založení Menšího Města Pražského r. 1257, po němž už pak přijdou Klatovy, Písek, Čáslav, Vysoké Mýto a mnoho větších měst jiných, jejichž počet se uzavírá za Václava II. založením Plzně, Jičína, Kroměříže a Nového Bydžova. Je tedy patrné, že to jsou vesměs města, jež se už neopírají o starší dominanty, jakými byly hrady nebo kláštery.

Nejinak je tomu na Slovensku. Prvá města, jež už mají čtverhranné, tedy pravidelné náměstí, jsou Krupina (1244), Gelnica a Německá Ľupča (1263), avšak nejsou to ještě města v pravém slova smyslu šachovnicová; nejstarším našim městem v tomto smyslu jsou teprve Topoľčany (před 1270). Avšak u nás spadá rozkvět měst šachovnicových teprve do doby vrcholně gotické a tím se náš vývoj tohoto typu města podobá polskému; teprve kolem r. 1300 se přetváří na pravidelné město Trnava a brzy po ní následují nové městské osady, jejichž půdorys má už všechny známky pokročilého typu: 1312 Bardějov a podle něho později vzniklý Stropkov, v té době i Žilina a její pozdější satelity Kysucké Nové Mesto (1325) a Prievidza, dále pak Levoča (před 1317), 1334 Rimavská Sobota, 1340 Rožňava, 1342 Stará Ľubovňa, 1376 Bánovce a 1380 Brezno; z pozdně gotických měst sem patří Nové Mesto nad Váhom. Jak vidíme, jsou některá z nich městy báňskými; to však jen proto, že se mohla volně rozvíjati, jsouce

založena v rovině, poněvadž terén obyčejně u báňských měst tuto dispozici znemožňuje.

Ve vrcholní době gotické však už šachovnicové město do té míry ustrnulo ve formální útvar, že se někdy tohoto půdorysného schematu užilo i přes to, že základní podmínka pro tento typ, t. j. rovinný terén, chybí. Máme na mysli půdorys města Kremnice (z r. 1328) a některých měst hornouherských, především Smolníka (z r. 1327); pravidelná náměstí a pravoúhlá síť ulic byly tu položeny do neobyčejně zprohýbaného kraje, takže tím nastaly nejen obtíže rázu technického, při zdolávání strmých ulic, ale příkře spadající náměstí do jisté míry ztratilo na zamýšlené prostorotvornosti, nemajíc jednotné výškové základny, jež by byla společná všem jeho stěnám.

Co do způsobu založení lze dělit naše pravidelná města na ta, jež vznikla úplně nově, tedy kolonisační na „novině“ (Lipt. Sv. Mikuláš, Bardějov, Kysucké Nové Město), na města vzniklá přestavbou starší vsi (Podolíneček, Stará Lubovňa, Bánovce, Prievidza, snad i Topoľčany) nebo postavená vedle ní (Levoča, Hlohovec, Žilina) a na nová města báňská (Krupina, Gelnica, Něm. Lúča, Rimavská Sobota, Kremnica, Smolník, Rožňava, Brezno); patří sem ale také nové čtvrti měst starých, pokud byly založeny úplně nově (Trnava).

Jestliže jsme si uvědomili podstatné znaky obou skupin našich měst, pravidelných a nepravidelných, s náměstím čtverhranným a podélným, a jestliže jsme přijali jako zásadu, že na tvaru těchto půdorysů má hlavní podíl způsob, jakým to které město bylo založeno, není nám dobře možno formulovati otázku, o jaký „vliv“ při tom jde, jež se tak často klade. Nelze totiž ani přibližně říci, že města nepravidelná s podélným náměstím se u nás vytvářejí pod „vlivem“ měst jihoněmeckých a města šachovnicová že jsou severoněmecká, jak se obyčejně tvrdívá; je tak sice možné povrchně vyložití půdorys toho kterého města, ale do jádra věci se tím nepronikne; už tato otázka sama prozrazuje neznalost problému. Pod starší dominantou nemůže nikdy ve středověku vzniknouti město jiné, než nepravidelné, nemá-li se tu celý dosavadní pořádek komunikací porušiti, a stejně tak je už v povaze lidské, že město, zakládá-li se od počátku nově, bude pravidelné; že se pak užívá schematu šachovnicového, v tom nelze spatřovati žádný

„vliv“, poněvadž doba jiného schematu neznala ani v oblasti gotické stavební kultury německé, ani, jak jsme poznali, francouzské, ba ani nikdy před tím, protože taková jsou už města antická. Šachovnicové město je totiž jediný neformalistický typ města pravidelného, protože pouze logicky vychází z domovní jednotky; tím se odlišuje od formalistických spekulací renesančních a barokních.

Je ovšem přirozené, že znalost těchto pravidelných měst přinesli k nám a na východ Evropy vůbec teprve němečtí kolonisté; na tuto skutečnost třeba pohlížeti jako na dějinný fakt. Nelze však z toho usuzovati na jejich původ: Jihoněmci jistě zakládali města stejně pravidelná, byly-li k tomu vhodné podmínky, a naopak. Tento fakt potvrzuje také ta okolnost, že proveniencie práva (jihoněmecká a severoněmecká) jednotlivých měst by nesouhlasila s jejich půdorysným typem, jestliže bychom chtěli podle něho města dělit na jihoněmecká a severoněmecká; podobné nesrovnalosti by pak nastaly i mezi půdorysným tvarem města a architektonickým slohem jeho památek a tuším i zabarvením nářečí, které si sem jeho měšťané z domoviny přinesli.

Posléze třeba se ještě zmíniti o zvláštním typu měst, který u nás přichází, jak se obyčejně soudí, jen na východním Slovensku. Jejich náměstí má podobu vřetene a vzniká obloukovitým rozšířením jediné cesty, která městem probíhá kolem farního kostela; protože postranní komunikace se k ní připojuje nejčastěji až na počátku či konci náměstí, je charakter těchto měst vysloveně podélný a průjezdní. Takové vřetenové dispozice mají z našich měst dosud Košice, Prešov, Sabinov a Spišská Nová Ves; vznikly tedy nejpozději v devadesátých letech XIII. století a udržely se po celou první polovinu století XIV., máme-li souditi podle toho, kdy se tomu kterému městu dostalo právního uznání.

Jsou to tedy také do jisté míry města pravidelná, protože jejich vřetenový tvar je jakýmsi jejich vnitřním výtvarným zákonem; můžeme proto při nich hovořiti o zvláštním typu. Je však otázkou, zda jde o typ, vytvořený v oblasti městské stavební kultury. Dějiny jmenovaných měst vedou totiž k závěru, že žádné z nich nebylo založeno „na novině“, nýbrž že všechna vznikla ze starších vsí, jejichž polohu máme určenu na př. v Košicích polohou dnešního kostela; z toho poznáváme, že tato města leží na téměř místě, kde se rozkládaly předchozí vesnické osady, takže není vyloučené, že svůj vřetenový půdorys od nich převzala.

Bude proto potřebné se přesvědčiti o tom, že tento půdorysný tvar se objevuje i u vesnických sídel starších, než z doby kolem r. 1290, kdy vzniklo prvé město toho typu, Košice. A tu shledáváme, že vřetenová návěs (náměstí) je základem půdorysu staré osady trnavské, jež vznikla r. 1238 ze starší vsi; její tvar určuje farní kostel sv. Mikuláše, který byl založen ještě v dobách před povýšením dědiny Trnavy na svobodné město. Tento půdorys se vyskytuje i jinde na západním Slovensku; pro nás je však důležité, že charakterisuje dosti často svobodné obce německých kolonistů na východním Slovensku, z nichž největší jsou Poprad (přip. 1268), Moldava (přip. 1331) a Lipjany (přip. 1322), ale je rozšířen i u jiných raně gotických obcí na Spiši a v Šariši. Jestliže tedy Košice (přip. poprvé 1249), Prešov (přip. 1247), Spišská Nová Ves (přip. 1268) i Sabinov byly původně jen kolonizačními vesnicemi přišedších Němců, není vyloučené, že už v tomto předměstském stadiu měly vřetenový půdorys, který byl pak i základem jejich kostry městské. Ukázali jsme na př. rozbořem půdorysu Košic, že toto starší vřetenové jádro z doby předměstské lze v nich dosud s určitou pravděpodobností rozlišiti od té části, jež vznikla teprve po vzniku města; podobné rozšiřování po vrstvách na obvodě staršího jádra spatřujeme také v Prešově.

Že jsme na dobré stopě, vykládající půdorysy těchto východoslovenských měst, dotvrzuje také poměr jejich farních kostelů k velikosti náměstí. Zejména v případě prešovském je velikost tohoto kostela neúměrná šířce náměstí, které uprostřed jeho délky opticky předěluje; při presbyteriu a západní věži zbývají tu z něho jen úzké štěrbinny, kterými se komunikace prodírá, poněvadž kostel, měl-li být orientovaný, bylo nutno postavit ve směru příčném. Tento nepoměr bije do očí ještě více v Košicích, kde ovšem nastal teprve v XV. věku přestavbou kostela menšího v nynější katedrálu; avšak ani kostel původní nebyl půdorysně výhodněji položen. Z toho poznáváme, že u těchto měst jde vesměs asi o náměstí starší, jež s tak velikými kostely nepočítala; přes to však překvapuje i tato jejich velikost a také rozlehlost co do šířky, která zejména v případě Sabinova a Spišské Nové Vsi dostačovala i později pro stavbu velikých kostelů — jejich podélná poloha byla tu ovšem výhodnější a umožňovala ji jen ta okolnost, že město nemělo směr severojižní. Lze však ukázati, že už vřetenové

návěs vesnických osad bývaly velmi široké (jako na př. v Popradě a Lipjanech), takže snadno dostačovaly i tehdy, byla-li osada právně přeměněna v město.

Vřetenový typ měst není tedy výlučně východoslovenský, ale není ani zjevem typicky slovenským. Přijmeme-li výklad, že vznikl ještě v předměstském stadiu těchto kolonií, nalezneme proň analogie všude v cizině; také na př. v Čechách, kde proň razili po vzoru polském název „oválnice“;³¹⁵⁾ Němci mu říkali Langdorf.

Patří tedy i Košice, Sabinov, Prešov a Spišská Nová Ves do skupiny těch měst, jež vznikla ze starších vsí, aniž by došlo k proměně jejich půdorysu; na starší půdorysné kostře vzniklo jen nové, výstavnější zastavení.

C) ZÁKLADNÍ PROSTOROVÉ A STAVEBNÍ SLOŽKY MĚSTSKÉHO ORGANISMU.

Náměstí. — Uliční prostory. — Hradby. — Městský hrad. — Farní kostel. — Klášter a kostel řádů městských. — Špitál a špitální kostel. — Radnice. — Ostatní výstroj města. — Měšťanský dům.

Podstata jednotlivých typů měst, které jsme poznali v předešlé kapitole, tkví v tom, že uvnitř města panuje jakýsi obvyklý pořádek věcí, tedy určitá ztrnulost a schematičnost, k nimž se městský život dopravoval během svého dlouhého vývoje. Je to ovšem míněno v dobrém slova smyslu; tyto vlastnosti jsou mu potřebné, neboť bez nich by nebylo město městem.

A tak vždy na určitém místě najdeme v dispozici města farní kostel, radnici a kláštery žebavých neb kazatelských řádů; pevné místo má i městský špitál a chudobinec. Ale také vzájemný poměr prostorových prvků města, náměstí a ulic, je v mezích jednotlivých typů přesně ustálen. Tyto vztahy jsou tak dokonalé a citlivé, že z existence jednoho z městských prvků lze souditi na existenci města jako celku; stáří města tedy obyčejně určuje nejen zakládací listina, ale také farní či řádový kostel nebo architektura hradeb.

Ze všech částí města je nejdůležitější náměstí. Na něm soustřeďuje se nejdůležitější funkce města: je tržištěm. Tam konají se trhy

³¹⁵⁾ Srovn. J. Pohl, Typy vesnických sídel v Čechách, Národopisný Věstník Československý, XXVII—XXVIII, Praha, 1934—35, str. 31.

týdenní i výroční, což je jeho předním úkolem; je však také shromaždištěm městských obyvatel při slavnostech, pobožnostech a hrách, při veřejných průvodech i za nepřátelského obléhání. Proto tak často bývá plocha náměstí neúměrně veliká vzhledem k ostatnímu zastavěnému okrsku, což platí zejména u těch měst, jejichž význam je převážně obchodní, nikoli tedy výrobní (Bardějov).

Náměstí leží vždy na hlavní cestě, jež městem probíhá, nebo na křižovatce cest; jen zřídka kdy je položeno mimo ně — na př. v Bratislavě —, a pak je k nim připojeno spojkou, jež zkracuje přechod z jedné cesty do druhé. U měst nepravidelných vzniká často pouhým rozšířením hlavní cesty: tak v Trenčíně, v Skalici, v Trnavě, v Turčianském Sv. Martině, v Slovenské Lupči a u všech nepravidelných měst báňských; je-li toto rozšíření vytvořeno souměrně, ve tvaru větene, vzniká tím, jak jsme poznali, dokonce samostatný městský typ. U měst pravidelných je pravoúhlé a je jejich nejcharakterističtější znakem; s pravoúhlým náměstím se totiž u měst nepravidelných jen zřídka kdy setkáváme (Bratislava). Je-li náměstí pravoúhlé, tedy obdélné nebo čtvercové, pak hlavní komunikace jím prochází buď při jedné straně (na příklad v Kremnici), nebo, častěji, po jeho úhlopříčně (příkladem jsou Topoľčany); setkává-li se tu více cest, pak se odštěpují od cesty hlavní v jeho koutech, a sice tak, že i poboční cesty obyčejně ještě sledují jednu z jeho stran.

Délka strany náměstí u měst šachovnicových je násobkem délky bloků, takže jeho plocha jakoby vznikla prostým vynecháním jednoho nebo více domovních obrazců. U měst nepravidelných však často se rozprostírá od brány k bráně, což je charakteristické zejména pro města typu větenevého; tím se mu ovšem dostává povahy prostoru průjezdního, na rozdíl od náměstí obdélných, jež jsou prostorově uzavřenější a vhodnější pro trh a shromaždiště lidu. Pro zjev náměstí je důležitá jeho orientace k světovým stranám, a to zejména tehdy, jestliže na něm stojí farní kostel. Je-li tento kostel uprostřed náměstí, není nutné, aby bylo náměstí souhlasně s ním orientováno, protože přesto, že kostel pak stojí šikmo vůči jeho stranám, neztrácí tím náměstí na pravidelnosti. Tvoří-li však kostel jednu z jeho stran, jako na př. v Bardějově a v Štitníku, je řádná orientace náměstí nezbytná. V mnohých případech nebýval ovšem vzájemný poměr kostela a obklopujícího

jej náměstí tak úzký, jako dnes, protože kostel býval obtočen ještě hřbitovem a obestaven kaplemi nebo jinými budovami povahy užitkové, takže se také jeho nepravidelná poloha tolik neuplatňovala; stávalo se však, že rozdílná orientace náměstí a kostela vedla k nesnázím, jako na př. v Košicích a v Prešově, jestliže kostel ležel napříč jeho hlavní osy.

Strany náměstí bývají u měst šachovnicových obyčejně přímé; města nepravidelná mívají často strany náměstí zakřivené, při čemž někdy jejich stěny zubovitě uskakují v pravoúhlých ústupcích — tento způsob je v středověku velmi oblíbený a užívá se ho dosud v našich vesnicích, neboť se jím vylučují kosé úhly v dispozici domu.

Jak bývalo ve středověku uspořádáno vyústění ulic do prostoru náměstí, zejména užívalo-li se už tehdy ústí překlenutých, s nimiž se v našich městech od dob renesančních dosti často setkáváme (Levoča, Prešov), dobře nevíme. Je však jisté, že prostorové uzavřenosti náměstí v systému šachovnicovém docílovali i u nás tím, že odsazovali ty ulice, jež ústily do náměstí v jeho koutech; při tom obyčejně jedna z těchto ulic probíhá v přímém prodloužení jedné stěny náměstí, kdežto druhá z nich, na prvou kolmá, má stěnu vůči náměstí posunutou nazad. Tento způsob je výhodný zejména tehdy, mají-li domy náměstí a radiálních ulic podloubí, jež v tom případě probíhají do bočních ulic přímočaře, aniž by se změnil jejich směr (Žilina). Uliční síť, která se u měst větenevých a u některých měst báňských redukuje na jedinou průběžnou cestu (Spišská Nová Ves), se skládá u měst větších z ulic radiálních a okružních. Radiály bývají nejdůležitějšími dálkovými cestami; uzavírají je proto v častých případech hlavní brány, kterými procházejí do městského okrsku. Z radiál podružného významu přichází pravidelněji ulička Rybářská, jež vedla k vodě; v okruhu hradeb mívala malou fortunu, obyčejně jen pro pěší. Obě stěny radiálních ulic jsou si rovnocenné a proto stejně umělecky vybaveny; tím se tento uliční systém odlišuje od ulic okružních. Parcely, na něž byly bloky města rozděleny, byly totiž neobyčejně hluboké, takže sahaly od náměstí až po prvou okružní ulici, po případě zase od té až po hradební věnec. Při tom se na nich stavělo pouze jednostranně: předky domů hleděly do náměstí, kdežto dvory s hospodářskými budovami se obracely do okružní

ulice. Tento směr domovních průčelí byl zachován i v blocích vnějších: tam se obytné části domů obracely do téže vnitřní okružní ulice, k níž přiléhaly zadní části parcel, lemujících náměstí, a jejich dvory ležely při uličce, která obíhala po vnitřní straně hradeb. Tím se stalo, že vnitřní okružní ulice měly jen po jedné, to jest vnější straně domovní průčelí, kdežto po druhé, vnitřní straně jen neozdobné ohrady s hospodářskými vjezdy; byly to tedy ulice po sociální stránce méněcenné a stavebně nevyvážené (Levoča, Prešov, Košice). Nejnepříznivěji vyhlížela ovšem ulička při hradbách; s jedné strany sevřena vysokou hradební stěnou otvírala se na druhé straně do zahrad a dvorců, a představíme-li si k tomuto jejímu zjevu patřičnou míru nepořádku a nečistoty, která ještě dnes charakterizuje tato odlehlá a křivolaká místa (Sabinov), jakož i sešlé konstrukce hradeb, jistě ji nekřivdíme, označíme-li ji za nejméně uspořádaný městský prostor, jemuž mohou po této stránce konkurovati už jen příkopy po vnější straně hradeb. Tento neuspořádaný stav, který byl vždy zlým svědomím měšťanů, se zrcadlí v mnohých položkách městských účtů.

Jmenované ulice náleží k prvotní komunikační síti města; ulic, proražených dodatečně, je velmi málo a vlastně jen v Bratislavě víme, že se ve dvou případech sáhlo k tomuto prostředku, a to spíše jen proto, aby se prodejem nových parcel pomohlo městské pokladně, než z důvodů komunikačních (ulice Nová čili Zelená, vzniklá parcelací většího bloku r. 1390,³¹⁶) a ulice Schneeweissova, příp. 1471). Nové ulice vznikají ovšem také na obvodu města, jestliže si město vytváří před hradbami nová předměstí (Bratislava) nebo rozšiřuje staré jádro (Prešov 1435, Trnava kolem r. 1300).

Vnější obrys města tvoří věnec hradeb.³¹⁷) Na Západě jsou hradby pro městský charakter jednotlivých obcí tak důležité, jako sama privilegia; bez nich si na př. v Německu a v Čechách středověké město představití nedovedeme. Naproti tomu na Slovensku nejsou hradby podmínkou toho, aby osada byla městem a proto jen zřídka kdy, téměř jen výjimkou, se s ním staví současně. Naopak, ve většině případů vznikají hradby až dodatečně, když se už město

³¹⁶) V. a D. *Menclovi*, Bratislava, Praha, 1936, str. 176, pozn. 69.

³¹⁷) Tímto thematem se zabýval u nás dosud jen J. *Holák*, a to článkem *Hradby a pevnosti stredovekých miest*, časop. „*Pero*“, Bratislava, 1935, roč. III, č. 9, str. 12.

hospodářsky upevnilo, ale stává se také, že po celý středověk zůstalo město bez zděného opevnění. V zakládacích listinách měst se mluví o stavbě hradeb jen velmi zřídka (jen u Podolínce roku 1292, Rimavské Soboty 1334 a Skalice 1372); a tak prvním všeobecným příkazem pro opevňování královských měst je teprve Zikmundovo rozhodnutí z r. 1405, vynucené vzrůstajícím nebezpečím se strany Turků.³¹⁸)

Stavba hradeb byla prací veřejnou a proto ji král velmi často podporoval odpisem několikaletých daní; někde při ní vypomáhal celý kraj, jak víme na př. u Podolínce, jehož hradby stavěli také Ľubovňanští a osadníci ze sousedních Gňazdů (1292). Královské listiny o odpuštění berně či osvobození od cel a mýt jsou vedle městských účtů jedinými bezpečnými prameny pro zjištění stáří hradeb našich měst. Tímto způsobem je datován počátek stavby městské zdi v Bardějově (1352), v Prešově (1378), v Kežmarku (1404) i v Trenčíně (1510); jindy jej známe alespoň z královských dekrétů, jimiž se stavba povoluje, jako na př. v Sabinově (1405). Ale i z jiných zpráv víme v našich městech o budování městských hradeb: tak v Bratislavě r. 1297, když král nařizuje, aby k nim použili kamene ze zrušené sousední vesnice Széplaku, i v Košicích, kde se po prvé o nich zmiňuje statut místního cechu kožišnického z roku 1307.

A tak už při svém založení si z našich měst pořizovala hradby jen Bratislava, Košice, Podolínec, Rimavská Sobota a Skalica; teprve během delšího vývoje vznikají v Bardějově, Prešově a Sabinově, v Kežmarku a v Trenčíně, kdežto jiná města, jako na př. Brezno, Pukanec, Spišská Nová Ves, Modra, Zvolen, Banská Štiavnica, Banská Bystrica a Krupina neměla po celý středověk vůbec opevnění a hradby se tu zřizují teprve v době tureckých nájezdů v XVI. a XVII. věku.

Na Slovensku však je také několik měst, o jichž hradbách dobře nevíme, kdy vznikly; zprávy o nich buď úplně chybí, nebo jsou to jen účetní záznamy o dodatečných opravách a inventáře hradební výzbroje. Platí to především o Levoči, jejíž archiv shořel, ale také o Trnavě (hradby tu vznikly teprve po rozšíření města, tedy ve XIV. století) a Kremnici, abychom jmenovali ta města, jejichž hradby dosud stojí; z těch měst, kde se už hradební věnce

³¹⁸) *Fejér*, *Cod. dipl.*, X, 4, str. 367 n.

nezachovaly, je to Komárno, Nitra, Rožňava a Žilina. Průběh hradeb jen zhruba tu dovedeme určití z hraničních čar parcel.

Neohrazena zůstala po celý středověk jen menší města zemědělská, jako na př. Modra, Liptovský Sv. Mikuláš a Turčiansky Sv. Martin, a města báňská. U těch bývá pravidlem, že opevnění neměla; výjimkou je snad jediná Kremnica a Rožňava. O dobrou ochranu báňských osad se totiž postarala sama příroda: stačilo ohraditi dno úzké doliny, v níž město leželo, aby bylo úplně odříznuto od okolního světa. Teprve v XV. století, když modernější vojenskou technikou se bezpečnost těchto měst zmenšila, horníci si budují zvláštní městské hrady, a to opevněním starších farních kostelů; protože souvislý věnec hradeb byl vzhledem na složitý terén často nepravidelný, ohradili si totiž pouze kostel a jen v jediném případě, v Kremnici, navázali na tuto citadelu vlastní opevnění města. Takové kostelní městské hrady jsou tedy pevnosti městského kolektiva podobně jako u sedmihradských Němců, a stávají tu proto často radnice (v Kremnici a Banské Bystrici) i jiné městské budovy, jejichž účel dnes už s jistotou určití nedovedeme („Himmelreich“ na hradě v Banské Štiavnici).

Zdi městských hradeb bývaly obyčejně kamenné a jen zřídka kdy z cihel (v Trnavě); o opevnění, vybudovaném ze země a dřeva na způsob valu a palisády slyšíme v Novém Městě nad Váhom (1431) a u vnějších předměstí Bratislavy (palisády, příp. 1434), ale i tu byly u vstupů cest zděné brány. Zdi byly proloženy vstupními věžemi a baštami a po vnější straně je lemoval parkán s nižší poprsní zdí, v níž bývaly také bašty, a vyzděný příkop; brány mívají složitá předbranní. O jednotlivých těchto ochranných zařízeních a jejich datování nelze ovšem pojednávat v rámci této práce, protože je to thema tak složitě a k všeobecnému vývoji fortifikační architektury se vázající, že jest mu vyhraditi studium zvláštní.

Při této příležitosti bude však vhodné se zmíniti o tom, jaký byl poměr městského organismu k prvkům krajinným, především k vodním tokům. U velké většiny měst jsme pozorovali, že lokátoři s oblibou vyhledávali místa vyvýšená, terasy a diluviální břehy, které nejen že poskytovaly ochranu před zátopami, ale umožňovaly i snadné opevnění (Žilina, Bardějov, Stará Ľubovňa). Od vlastního toku řeky se tedy města obyčejně vzdalovala, protože

odtud hrozilo nebezpečí povodní; neznáme případu, že by jejich hradby stály přímo na říčním břehu. Přes to však většina našich měst leží na řekách, a to nejen proto, že při nich šly hlavní zemské cesty, ale i z toho důvodu, že řeka poskytovala jejich obyvatelům výživu (rybolov) a pohonnou sílu (mlýny) a přinášela jim i jiný užitek (splavnost), nehledíc k běžným potřebám hospodářského života. Proto u všech porýčnických měst se opatřovala voda tak, že od hlavního toku odvedli boční koryto, mlýnskou strouhu či náhon, který svedli kolem městské hradby; jindy posloužily k tomuto účelu poboční potok nebo vedlejší rameno řeky, jako v Košicích a v Bratislavě, kde je odloučenost města od vlastní řeky až dodnes velmi nápadná. Také z důvodů požárních docházelo k regulacím vodních toků a strouhy i potoky byly sváděny často prostředkem náměstí nebo hlavních ulic (Košice, Skalica, Modra).

Ale ještě v jiném směru souvisel věnec hradeb s křeshou krajiny. Protože brány byly jeho nejslabšími místy, omezoval se jejich počet na nejnútnejší míru; to ovšem předpokládalo, že do jedné a téže brány bylo svedeno několik dálkových cest. Tím před hradebními branami vznikly v krajině jakési vějíře silnic, které bývají charakteristické pro opevněná města; tento vějířový tvar zachovávají také před branami městská předměstí, protože jejich osídlení vycházelo zevnitř města (Bratislava) a sledovalo cesty, jež z těchto bran vedly.

Z jednotlivých městských budov byl ovšem nejvýznamnější farní kostel; byla to pýcha měšťanů a přední ozdoba města, na jehož stavbu se nešetřilo obětí finančních a k níž měšťané z daleka přivolávali schopné stavitele a kameníky. Proto v jeho zdech bývají ztělesněny dějiny města, jež lze odtud vyčísti jako z otevřené knihy.

Už svojí polohou poskytuje kostel mnoho užitečného pro poznání městských počátků. Jeho místo je totiž v půdorysu města dosti přesně vymezeno a zejména jeho vztah k hlavnímu náměstí bývá stálý i určitý. V zásadě přicházejí dva případy: kostel buď stojí uprostřed náměstí nebo je úplně mimo ně, na samostatném prostoru, který ovšem vznikl až dodatečně a poměrně nedávno zrušením původního hřbitova. Případy, že kostel tvoří jednu stranu náměstí, jsou vzácné (Bardějov, Štítník). Při volbě polohy

farního kostela téměř nerozhoduje půdorysný typ města — na náměstí stává kostel jak u měst šachovnicových, tak i u nepravidelných; směrodatná je při tom spíše ta okolnost, že kolem kostela býval vždy hřbitov, takže měšťané leckdy raději umístili kostel mimo náměstí, zejména bylo-li toto menších rozměrů, jen aby hřbitov neležel přímo v srdci města. A tak u pravidelných měst bývá kostel stejně často uprostřed náměstí (šachovnicová města Topoľčany, Rimavská Sobota, Smolník, Bánovce, Hlohovec, Levoča), jako stranou něho (Prievidza, Žilina, Brezno, Rožňava); pouze u měst vřetenových je vždy uprostřed náměstí (Košice, Prešov, Sabinov, Trnava, Spišská Nová Ves), a to proto, že kostel sám byl tu tou příčinou, proč se hlavní ulice města vřetenovitě rozšířila. Města nepravidelná také někdy mívají kostel na náměstí, zejména, je-li toto náměstí prostranější a uceleného obrysu (Zvolen, Podolínec, Skalica), tedy blíží-li se městům pravidelným; je-li však náměstí úzké a ulicovité, bývá hřbitov i s kostelem zakládán na obvodě města. Zejména u báňských měst je tento případ běžný; kostel tu obyčejně stojí nad obcí na vyvýšeném místě a dominuje celému kraji, zvláště, je-li opevněn. Jeho věž byla vskutku velmi často městskou hláskou a zvony na ní umístěné sloužily netoliko úkolům bohoslužebným, ale svolávaly z pravidla „velkou obec“, ať už šlo o důležitá rozhodnutí či z důvodů poplašných.

V několika málo případech je poloha kostela starší, než město samo a tehdy se tato nesourodost projeví v půdorysu města, jak jsme ukázali při rozboru dispoic Bratislavy, Trnavy a Kežmarku; jen zřídka kdy se totiž nové město může už rozložit tak pravidelně kolem něho, jako na př. Stará Ľubovňa. Kostel zůstane obyčejně obklopen starším zastavěním, z něhož se časem vytvoří zvláštní kostelní čtvrť.

Také ze slohu kostela lze ve velmi četných případech usuzovat na stáří města i na způsob jeho založení, protože se leckdy stává, že z kostela starší vsi, jež městu předcházela, se části užilo při stavbě kostela městského (Nové Mesto nad Váhom). Styl městského kostela datuje obyčejně velmi spolehlivě založení města a proto jím kontrolujeme data zakládacích listin; někdy pomůže z rozpaků tam, kde těchto listin není (Banská Štiavnica, Krupina), jindy zase nabádá ke kritičtějším jejich hodnocení (Banská Bystrica, Zvolen). Třeba míti při tom ovšem stále na zřeteli nejstarší

jádro kostelní budovy, protože je už v povaze stavby samé, že se u měst jen trochu významnějších dlouho vlekla, a to proto, že během ní docházelo k stále novým a novým změnám; sotvaže byla dokončena loď, nevyhovovalo už staré presbyterium, a bylo-li i toto přestavěno, už zase rozšiřovali k němu úměrně trojlodí. Tento postup, který není u nás zvláštností (bratislavský sv. Martin, prešovský sv. Mikuláš, bardějovský sv. Jiljí, košická sv. Alžběta a j.), oddaloval tedy dokončení stavby na celá století, takže farní kostely našich předních měst byly vlastně skončeny až na samém prahu doby renesanční. Ale také povaha stavby a její finanční vedení způsobilo, že se do nekonečna protahovala stavební doba kostela: jak už bývalo zvykem, začalo se se stavbou hned při založení města, aniž by byl pohromadě nutný peníz na celou stavbu, načež, obyčejně po ukončení presbyteria, práce uvázly a stavba pokračovala velmi líně z drobných donací a odkazů, jimiž na ni měšťané pamatovali v testamentech, nebo z výtěžků odpustků a darů, kterými stavbu obmyslili papež a panovník. Tedy i stavba našich kostelů je jakýmsi kolektivním dílem celých generací, a třebaže měřítkem úměrná našim poměrům, přece jen stavební dobou se neliší na př. od francouzských katedrál.

V rámci této studie nelze ovšem hovořiti o vývoji slohu našich městských kostelů, ačkoli i toto je pole velmi vděčné, poněvadž právě gotika se vyvíjela z velké většiny v rámci stavitelství městského a farní kostel byl jí po celou dobu tohoto vývoje předmětem nejbližším. Zmíníme se proto jen o těch složkách jejich stavby, na něž mělo měšťanstvo a vůbec městský živel podstatný vliv; je to především jejich prostorová kompozice.

Nejstarší městské kostely u nás, pokud je ještě známe, jsou románské trojlodní baziliky v Krupině a Banské Štiavnici; vznikly krátce před tatarským vpádem. Je to na svoji dobu velmi vyspělý typ kostela, který města převzala z umění románských klášterů; jejich rozlehlost a velikost ukazuje, že už tehdy byla Krupina i Štiavnica bohatá počtem obyvatel. Druhá polovina XIII. věku znamená po této stránce krok zpět: většina raně gotických farních kostelů našich měst jsou stavby jednolodní s krátkým polygonálním presbyteriem (Košice, Banská Bystrica, Podolínec, Německá Ľupča) a pouze kostel v Liptovském Sv. Mikuláši vznikl jako trojlodní bazilika, ovšem že velmi malých rozměrů.

Obrat nastává až ve vrcholní době gotické, za Karla Roberta. I tehdy se v menších městech ještě staví plochostropé jednolodní kostely, jako na př. v Dobšíně, Plešivci, Sabinově, Ružomberku a v Pukanci (jakož i později v Zvolenu a Prievidzi), avšak větší města, ku př. Štitník a Kremnica, mají už bazilikální kostely plochostropé. Dlouhý chór, který je charakterisuje v té době na př. v Čechách, se na Slovensku sice nevyskytuje, avšak houževnatost tohoto typu je tak veliká, že se udržuje ještě za vlády Ludvíka Velkého (Bardějov, Prešov a Trnava); jsou to už ovšem baziliky ve všech třech lodích sklenuté.

Někdy okolo poloviny XIV. století rozrušuje tento typ vliv, který, vycházející z rakouského Podunají, přináší myšlenku kostela stejnolodního. Jak je dnes už obecně známé, je stejnolodí konečným cílem kostela kazatelského. Proti starším bazilikám s úzkými lodmi a silnými pilíři poskytuje totiž prostory jednotné a přehledné, příhodné pro šíření mluveného slova, jež se v těch dobách stávalo základním prostředkem pro utužení víry. Stejně tak, jako se církevní život přizpůsoboval novým poměrům v městech tím, že ustupoval mystický význam bohoslužby a že se naopak hlavní důraz přenášel na slovo, mluvené s kazatelny, stejně tak rostla trojlodí kostelů do šířky a výšky a jejich prostor se zceloval a měnil v rozlehlé shromaždiště posluchačů, takže praktickým i uměleckým významem záhy předstihl samotný chór; délka chóru se proto zmenšuje a kostel ztrácí na hloubkové působivosti, stává se mělkým a do široka rozloženým. Halový prostor je tedy uměleckým ztělesněním nových tendencí a životních potřeb církevních, jejichž základem byl laický živel městský.

Stejnolodní kostel se po prvé u nás objevuje na Spiši, avšak nikoli ještě v podobě čisté, ale po způsobu tak zv. pseudohaly, to jest s bočními lodmi jen o málo nižšími než je loď hlavní. Náleží sem farní kostely měst Levoče, Spišské Nové Vsi a Gelnice, jež vesměs spadají ještě do vrcholné doby gotické. Hala čistá, s třemi lodmi stejně vysokými, přicházejí u nás jako farní kostel po prvé v Bratislavě (od poloviny XIV. století); její zaklenutí je však pozdější. Do jaké míry se tento prostorový systém u nás ujal a vžil, vidíme z toho, že zakrátko se stává nezbytným uměleckým požadavkem, který má takovou průbojnost, že se v pozdní době gotické už nejen jinak nestaví, ale že se v tomto duchu pře-

stavují téměř všechny starší trojlodní kostely našich měst — bazilikální schema se ponechává jen v Štitníku a v Bardějově, kdežto starší baziliky v Banské Štiavnici, Prešově, Kremnici, Stropkově i starší jednolodní kostely v Banské Bystrici a patrně i v Rožňavě se přeměňují na haly. Stejnolodí se stává od poloviny XV. století nezbytnou uměleckou potřebou a starší kostel se v ně nákladnou přestavbou proměňuje i tehdy, jestliže — jako v Prešově — se tím dokonce plocha trojlodí zmenšuje. Od té doby proto vysoké stanové střechy těchto halových kostelů, pokryté šindelem či červenou taškou, určují charakteristickou linii městského prospektu (Bratislava).

Kolem farních kostelů bývaly hřbitovy, odstraňované teprve od dob josefinských, a na nich menší kaple a kostnice; karnery známe z románských dob v Bratislavě a v Banské Štiavnici, gotické v Kremnici, v Trenčíně a v Skalici. Kromě toho doprovázela farní kostel také budova fary a církevní školy, o níž slyšíme v každém městě; od renesančních dob ujal se v protestantských krajích zvyk stavěti v obvodní zdi hřbitova ozdobnou zvonici, která bohatě doplnila siluetu tak mnohých východoslovenských kostelů.

Pro dějiny našich měst neméně důležité jsou kostely a kláštery řeholí žebrevých a kazatelských, které, jak známo, vždy doprovázejí městskou koloniaci, jsouce na městský živel odkázány svým duchovním posláním. Údělem těchto mnichů byla dobrovolná chudoba, kterou si uložili ve smyslu učení evangelia, a jejich posláním služba těm nejchudším; měli to býti poutníci, hlásající evangelium, a proto snad také s oblibou se připojovali k německým kolonistům, kteří byli právně i mravně považováni od domácího obyvatelstva za pouhé „hosty“ a jaksi za stálé cizince. Řády žebrevé a kazatelské odříkaly se proto všeho majetku a horlivě kázaly a zpovídaly, přibližující se tím ve smyslu nových církevních reforem drobnému lidu, chudině a městské periferii stejně tak jako přednímu měšťanstvu. Ale se zpovědí spojovala se přecasto i útěcha před smrtí. Proto také kostely řádu žebrevých stávaly se oblíbeným pohřebištem měšťanů a také předmětem dosti bohatých jejich odkazů a nadání. Proto příchod Františkánů, Dominikánů nebo Klarisek býval uvítán nejen dvorem — král obyčejně daroval řádu v novém městě příslušný pozemek —, ale i měšťanstvem a lidem, z jehož darů a odkazů záhy pak vzrostla provisorní klášterní budova a sám kostel.

Dobrovolná chudoba těchto klášterů se také projevuje v jejich stavebním zjevu. Jejich kostely nemívaly až do konce XIV. století věží, takže nikterak neobohacovaly městskou siluetu; jejich místo bylo vždy na obvodu města, z vnitřní strany při hradbách, a to především proto, že to bylo místo méněcenné, uprostřed chudší vrstvy obyvatel. Protože v dobách prvních počátků bývalo v městě o kamennou stavbu nouze, vkládali často klášterní budovu i s kostelem přímo do hradeb, aby měšťané nemusili stavěti hradby i kolem klášterního pozemku;³¹⁹⁾ jindy leží klášter uvnitř těsně za městskou hradbou. Této okolnosti s výhodou využíváme, máme-li stanovit původní rozsah toho kterého města, po případě terminus ante quem pro datování jeho hradebního věnce; protože alespoň presbyterium klášterního kostela nebývá časově daleko od vzniku města, lze totiž z jeho slohu město i jeho hradby dobře datovati.

Je však příznačné pro naše poměry, že klášterní kostely našich měst zůstávaly jen jednodlné. Pouze první kostel toho druhu na naší půdě, románský chrám dominikánů v bohaté Banské Štiavnici a později založený minoritský kostel v kvetoucí Levoči jsou stavby trojlodní; všechny ostatní kostely, ať už raně gotické (františkánů v Bratislavě a dominikánů v Košicích), z vrcholní doby (klarisky v Trnavě a v Bratislavě, františkáni v Košicích a augustiniani v Prešově a v Bardějově) i pozdní (františkáni v Skalici a Humenném) jsou jednodlné.³²⁰⁾ S těmito malými poměry souvisí i to, že je v našich městech jen málo řeholí, které si stačily během středověku úplně svůj klášter postavit; zejména gotických ambítů je u nás jen nepatrný počet (v Levoči u minoritů; zbytky nalezeny u dominikánů v Košicích). Také počet těchto řeholí v městě byl nepatrný; jediná Trnava měla po třech (dominikány, klarisky i františkány), kdežto Košice a Bratislava jen po dvou a ostatní města hostila jen jediný žebravý klášter, což tedy odpovídá jejich hospodářské únosnosti.

Charitativní činnost ve zvýšené míře vykonávaly městské špitály. V městech bylo záhy mnoho chudiny, jež, jsouc odkázána na

³¹⁹⁾ O tom se zmiňuje výsadní listina dominikánů v českém Nymburce — že u nás byly poměry obdobné, svědčí na př. minoritský klášter v Levoči, jehož věž a celá západní strana tvoří městskou fortifikaci.

³²⁰⁾ Jako trojlodní vzniká v pozdní gotice klášter františkánů v liptovské dědině Okoličnu; zakladatelem byl tu však člen královské rodiny.

dobročinnost bližních, uchýlovala se ke kostelům, lázním a jiným čteněji navštěvovaným místům, aby si tam vyprosila almužnu. Soucitnost měšťanů projevuje se u nás hromadným zakládáním útulků pro chudé, jimž se říkalo špitály (hospital); zpočátku jejich správu obstarával sám zakladatel, obyčejně přední ze zámožných měšťanů, a později město samo; také křižovnický řád se jimi zabíral. Proto ve XIV. věku nacházíme téměř v každém z našich měst špitální kostelík (v Kremnici, Nové Bani, Banské Štiavnici a Bystrici, v Trnavě, Levoči a Košicích, Německé Lúpci a později v Prešově), dokonce v Bratislavě dva vedle sebe (starší, sv. Ladislava, a mladší, sv. Alžběty). Tyto kostelíky mívaly charakteristické jméno i polohu: bývají nejčastěji u nás zasvěceny sv. Alžbětě, uherské princezně z XIII. věku, která žila v chudobě a odříkání, a leží vždy u dolní městské brány, pokud možno daleko od středu města, na samém jeho obvodě; v Košicích a v Bratislavě byly vysunuty dokonce mimo hradby, do předměstí, protože asi tu bylo semenišť hromadných infekcí, středověkých morů a protože chudoba nedodávala jádru města lesku a vznešené povahy. Pro nás jsou dnes ovšem tyto okolnosti vítanou pomůckou, máme-li stanovit rozsah města, poněvadž špitály leží obyčejně na hlavní komunikační ose městské.

Ze staveb městských vynikla ovšem budova radnice. Třeba si však uvědomiti, že po celé XIII. a XIV. století jí naše města neznala — sídlem zeměpanské správy města i shromazdištěm městské rady byla v těch dobách královská rychta, o níž se nám zachovaly zprávy zejména v Bratislavě; její výnos hospodářský i výtěžek z výkonu jejího práva přináležel městskému rychtáři, kterého si město mohlo voliti na rok (nebyl-li jím doživotně nebo dokonce dědičně původní lokátor), jehož volbu však potvrzoval vlastník města. Teprve časem, když si městská rada vydobyla právo na městského purkmistra, zřizuje si také vlastní radní dům; u nás se to po prvé stává v Bratislavě, a to v poslední čtvrti XIV. věku.

S tímto vývojem se přirozeně při zakládání půdorysů našich měst nepočítalo. Obtíž se projevila teprve tehdy, když bylo třeba pro radní dům vyhledati vhodné místo; podobně, jako kdysi rychta, tak i radnice měla státi v srdci města, při tržišti, kde však všechna místa byla už dávno zabrána měšťany a kde na úzkých a drahých parcelách se tísnily v té době asi už kamenné domy.

Naše města řešila tuto situaci několikerým způsobem. Za prvé, byla-li plocha náměstí rozlehlejší, byla radnice postavena do jejího středu; vznikají tím budovy izolované, se všech stran volně přístupné a viditelné, jež proto mají přesný obdélný půdorys a pravidelnou, symetrickou výstavbu. Jsou to obyčejně budovy jednopatrové, s patrem přístupným po vnějším volném schodišti; když pak v době renesanční se u nás ujala móda vlašských loggií, obepínala se jejich průčelí arkádovými chodbami. Do této skupiny radnic patří levočská, bardějovská i jádro radnice kežmarské, jež vesměs vznikly v pozdní době gotické; podobná radnice stávala i v Košicích.

Druhý případ tvoří radnice některých báňských měst, zejména Banské Bystrice a Kremnice. Město je tu ukrývá do kostelních hradů, takže jsou to budovy, s jedné strany přistavěné k jejich hradbám. Tato situace vtiskla tvar radnici banskobystrické: je to pozdně gotická čtverhranná budova s jedním patrem, jež částečně vyčnívala do hradebního příkopu; v renesanční době byla po vnitřní straně lemována patrovou arkádou.

K třetímu typu radnic dochází, jestliže se radnice vestavuje z nedostatku jiného místa do obvodu náměstí (Bratislava, Prešov). Městu v tomto případě nezbyvá než hledati příležitost ke vhodným koupím; protože se však program radnice nedal vtěsnati na místo jediného měšťanského domu, nastávalo zdoluhavé jednání o prodej celé skupiny domů navzájem sousedících, jež se protahovalo buď tím, že se nenaskytla vhodná příležitost, nebo snad i proto, že majitelé těžili z této potřeby města, žádající přemrštěné ceny. Když se městu konečně podařilo získati několik takových domů, tu nezřídko docházelo už jen k jednotné úpravě jejich průčelí, kdežto vnitřek, jen zběžně adaptován, si zachoval původní rozdělení na několik budov.

Tímto postupem vznikají radnice řadové (Prešov) nebo nárožní (Bratislava), jimž se dodává monumentálního zjevu teprve stavbou městské věže. I tyto budovy bývají patrové; nemívají však předložených schodišť a v renesanční době se vyzdobují arkádami jen jejich dvory.

Jestliže tedy v našich poměrech dochází ke stavbě radních domů vesměs až ve století XV., není divu, že jsou to budovy už dobře pročleněné, z nichž je vlastní městský obchod z největší

míry už vyloučen; slouží-li přízemek ještě více k účelům hospodářským, je celé patro věnováno vlastní správě; v patře je proto nejen ústřední hala nebo alespoň chodba, ale i radní síň, úřadovny představenstva a nezřídko i kaple, v níž se konaly přísahy. Obchod je vytlačen na obvod těchto radnic, později obyčejně do arkádových chodeb; proto ještě v XVI. století vznikají při vnějším schodišti radnice v Levoči kupecké kotce a krámky, které si přes poměrně pozdní dobu zachovávají středověký charakter.

Při volbě polohy radničního domu bývala už ve středověku rozhodující jeho správná orientace vůči světovým stranám. V Levoči, v Bardějově, v Kežmarku i v Bratislavě se obrací hlavní, vstupní průčelí radnice k jihu a sem proto míří okna hlavního zasedacího sálu v prvním patře; teprve později byl v Bardějově tento smysl obrácen, když při restauraci budovy vybourali nový vchod v přízemí na straně severní.

Stavbu a všechny opravy radních domů lze téměř v každém případě dobře sledovati zápisy v městských účtech; protože si je vyplácela městská správa sama, dbala toho, aby se zjednávaly řádné smlouvy se staviteli a s řemeslníky a každý výdaj aby se zapisoval. Radnice proto obyčejně bývají co do stavebního postupu nejlépe doloženými budovami našich měst.

Z ostatních městských staveb rázu veřejného i poloveřejného se nám ze středověkých dob téměř nic nezachovalo. Pouze v Prešově dosud stojí v radničním dvoře podélná budova s gotickými štíty, vzniklá však až v XVI. věku, jež se označuje pozdějším jménem jako Carafova věznice; její původní účel však neznáme stejně tak, jako u tak zv. Matyášova domu na hradě v Banské Bystrici. A také už nevíme, jak byla zařízena středověká lázeň, špitál a tržnice, městská váha a zbrojnice, solnice a krčma, rychta, mlýn a škola, z nichž mnohé byly samostatnými budovami; jen v Bratislavě se zachoval zbytek stavení, v němž našla roku 1467 útluk korvínská universita (na Venturské ulici č. 7.). Ale nevíme ani, jak vypadala čtvrť židů, pro středověké městské poměry tak charakteristická, s níž se setkáváme už v zakládacích listinách Nitry a Bratislavy; rovněž tak beze stopy zmizely dvorce panské i jednotlivých klášterů, které stávaly v předních ulicích našich měst, a zejména královské kurie, o nichž víme v XV. století v Bratislavě (na Venturské ulici č. 15., příp. 1441) a o něco dříve

v Bardějově (1412). Pouze v Kežmarku se dosud ve zdech tamního Thökölyho hradu uchovalo jádro původního zámku Zápolských, kteří v pozdní době gotické drželi toto město; je to jediný z panských hradů, který vznikl teprve dodatečně v městě už hotovém.³²¹⁾

Zbývá nám proto jen se ještě zmíniti o měšťanském domě jako jednotce městského půdorysu. O tom, jaký byl vzhled našich měst po celé XIII. a XIV. století, máme jen velmi kusou představu. Zdá se totiž, že kromě kostelů a hradeb bylo v nich kamenných staveb jen velmi pořádku; nejenom že se zřídka kdy zachovaly,³²²⁾ ale i v souvěkých zprávách jich nacházíme velmi málo, a to jsou vždy nápadně vyznačeny.³²³⁾ Měšťanské domy byly ještě velmi pozdě v XVI. a XVII. století většinou dřevěné nebo jen ze zdiva hrázděného, t. j. měly dřevěné kostry, do nichž se vsazovala cihelná omítaná náplň; tím spíše lze pak tyto poměry promítati do dob počátků našich měst.

Rozdíl v obrazu ulic století XIII. a XV. však spočívá také v různé hustotě jejich zastavení. S výjimkou hlavního tržiště, jehož fronty tvořily asi už od počátku souvislé stěny domů, neměly ostatní ulice patrně ani ještě ve XIV. věku souvisle uzavřených stěn; protože každý z měšťanských domů stál uprostřed svého hospodářství, skládala se ulice z řady ohrazených dvorců a zahrad, v nichž stály dřevěné chalupy a hospodářská stavení. Takový obraz poskytovaly i dvorce církevní, z nichž zejména kláštery se vyznamenávaly rozlehlostí a bohatstvím zeleně; jejich konservatismus nám na mnohých místech zachoval tento stav až do doby přítomné.

Tento obraz městského interieuru se podstatněji změnil teprve v pozdní době gotické. Dřívější volné dvorce ustupují teď zastavení souvislému, dřevěné a hrázděné dvory domům kamenným; prospekty ulic se počínají podobati dnešním, protože se v nich ustaluje průběh stavebních čar. Z této doby se také zachovalo po našich městech už dosti měšťanských domů, u nichž se kámen a cihla stále více uplatňuje jako stavební hmota.³²⁴⁾

³²¹⁾ Poměr mladšího hradu zvolenského k sousednímu městu není totiž dosud naprosto jasný.

³²²⁾ Nejstarší obytný dům, pokud víme, je úmrtní dům Ludvíka Velkého z první poloviny XIV. věku v Trnavě.

³²³⁾ První kamenné domy v Bratislavě přicházejí r. 1396; srovn. T. Ortway, l. c., II, 1, str. 343; v Ostríhomu už r. 1242, viz Wenzel, Cod. Arp. cont., VII, str. 127.

³²⁴⁾ Zprávy o cihelnách a kamenolomech jsou v XV. století už velmi četné; také se mnozí účetní položky za zedníky a kameníky.

Proto také jsme už lépe zpraveni o jejich podobě a půdorysu a lze všeobecně říci, že vše to, co víme o středověkém obytném domu, se týká vlastně až XV. století.

Jeho základní tvar je dán podobou stavební parcely. Jak vidíme na př. ještě dodnes v Bardějově, jsou bloky mezi ulicemi rozděleny ve velmi úzké a dlouhé pruhy země, jichž počet byl ve středověku měřítkem velikosti města. Přední část každé takové parcely jest zastavěna obytným domem, velmi úzkým a hlubokým, se složitými dvorními křídly a nepříznivými osvětlovacími poměry. Jednotná šířka těchto pruhů vystačuje na tři okenní osy v prvním patře domovního průčelí, kde jsou nejdůležitější místnosti domu; v přízemí jim odpovídá buď dvojosý široký mázhaus, obyčejně plochostropý, jež doprovází po jedné straně malá komora s jedním oknem, nebo dvojosá větší místnost a úzká hluboká chodba s kamenným sedilem a gotickým portálem. Střechy těchto domů, jichž hřebeny byly vždy kolmo k uliční frontě, hleděly do ulic a náměstí vysokými štíty, jež ukončovaly jejich jednopatrová průčelí; jedinou architektonickou ozdobou fasády — kromě maleb a drobných plastik — bývaly římsy nad přízemky, doprovázené někdy obloučkovými vlasy. Kamenné arkýře a malebné věžičky, cimbuří, dřevěné pavlače a vikýře i ozdobnější rámy oken mívaly asi jen domy bohatších měšťanů v městech obchodních nebo „waldbürgerů“ v městech háňských.

Tento pravidelný rytmus domovních průčelí dodal středověkým interieurům našich měst zvláštního půvabu a způsobil, že gotický měšťanský dům lze posuzovati vždy jen jako článek této řady, tedy nikoli jako samostatný umělecký celek. Jeho střešní rozčlenění zůstává však nezměněno, slučuje-li se několik pruhů v jednotnou parcelu; průčelí se tím sice začně rozšiřuje, avšak rytmus ulice zůstává zachován tím, že se nad ním vztyčuje několik štítů vedle sebe. Tento způsob členění střeš se v našich městech nemění ani později, v době renesanční, kdy vede k neobyčejně ozdobným štítům a rytmicky zvládnutým atikám — nejlepší doklady toho si zachoval z našich měst Prešov.

Jinak se ukazuje ve vnitřním uspořádání středověkého domu největší pestrost a různost, jež spočívá v tom, že každý z měšťanů měl tu nejen své obydlí, ale že tu provozoval své řemeslo a obchod. V tomto ohledu je třeba posuzovati každý dům jako jednotku pro

sebe; co je tu navzájem spojuje, je jejich vnitřní výzdoba, pozůstávající nejen z bohatých kamenných portálků a krbů (v Levoči, Prešově, Bardějově a hlavních městech báňských), ale i z bohatě řezaných dřevěných stropů (v Bardějově a Banské Štiavnici); žebrové klenby jsou však v nich velikou vzácností (některé domy v Trnavě).

Také motiv podloubí, tak vděčný výtvarný a užitkový prvek měst českých a moravských, je na Slovensku takřka neznámý. Ve formách značně mladších a po estetické stránce velmi ochuzeno přichází dosud v Žilině, kde tyto arkády lemují celé náměstí a zabíhají i do radiálních ulic, a ve zlomcích v Levoči, Staré Ľubovně a v Kysuckém Novém Městě; gotickou formu si však už nikde nezachovalo. Jest toho tím více litovati, že u nás téměř nemáme, jak jsme ukázali, ani podobného prvku v stavitelství církevním, gotického ambitu; snad obé pramení z těchže příčin.

V. VÝTVARNÝ CHARAKTER STŘEDOVĚKÉHO MĚSTA.

Město jako souhrn funkcí jeho složek. — Adiční princip v plastickém i prostorovém obrazu města. — Individualisace jednotlivých městských čtvrtí. — Nedostatek estetického formalismu při výstavbě středověkého města a z něho plynoucí neznalost teoretických zákonů. — Dynamický charakter středověkých měst. — Spirituální náplň středověkých měst. — Vztahy gotického města k duchovému životu doby.

Zkoumajíce půdorysné typy středověkých měst a probírajíce se jejich základními stavebními i prostorovými složkami dopátrali jsme se toho, co vlastně stmeluje tyto jednotky v městský organismus a co je podstatou vnitřního pořádku věcí v každém středověkém městě. Poznali jsme, že je to účel, tedy vnitřní funkce těchto věcí; jejich organizací, ukázněním, uspořádáním podle úloh, které vykonávají, vzniká město, a to nejen po stránce sociální, ale i hmotně-výtvarné a stavební.

Středověké město je tedy pevné a logické schema, vznikající seskupením jednotek, stmelených funkčním pořádkem, který je zároveň jeho výtvarným zákonem. Po této stránce se tedy podobá každému složitějšímu útvaru středověkému, ať už je to hrad nebo klášter; i u nich, v jejich dispozici a stavebním zjevu rozhoduje jen organizace úloh, nikoli forem. A tak v každém středověkém městě estetický řád závisí na pořádku sociálním, hospodářském, církevním i politickém, takže město je opravdovým výrazem středověkého kolektiva, které se jím po prvé od zániku římské říše opět kladně projevuje v oboru hmotné kultury.

Tím, že všechny složky, které město tvoří, mají svoji niternou funkci, která určuje a podmiňuje jejich bytí, nabývají zcela určitého smyslu a vnitřního života. Dostává se jim tak duchové náplně, jež zdůvodňuje jejich hmotnou existenci a vytrhuje je ze světa hrubé reality, čímž je účastna na ideové organizaci současného života.

Spirituální náplň, již se takto městu dostalo, zdůrazňuje ještě to, že každá jeho část má při tom funkci individuálně vymezenou. Tím v plastické výstavbě města úplně na příklad zmizela na prvý pohled mrtvá a bezduchá šablonovitost jeho šachovnicového půdorysu. Na místo rovnovážných a navzájem si podobných shluků ulic vznikají tím jakoby samy do sebe uzavřené a pro sebe žijící čtvrti, zejména na obvodu města, z nichž každá měla jiný charakter, určený příslušnou dominantou: je tu čtvrť pod hradem, u farního kostela, u špitálu, u kláštera; a bylo už v samotné podstatě středověkého života, jak jsme poznali, že význam těchto dominant jest hledati původně nikoli tak na poli výtvarném a estetickém, jako ve vztazích sociálních a náboženských. Tím se městskému obrazu v celku i v částech dostalo zajímavého a skutečně osobitého charakteru, třebaže účinný výtvarný se tu dostavil teprve druhotně, jako následek zámyslů jiných.

Vnitřní život i duchovní náplň, jimž se organismus města v celku i v částech takto podřizuje, jsou vlastně jenom jednou z tvárností onoho zvláštního procesu odhmotňovacího, který charakterisuje celý středověký smyslový svět. Je proto přirozené, že tomuto obecnému zákonu podléhá také hmotný obraz města, posuzovaný s hlediska výtvarného. Tak, jako jeho půdorys je plošně rozčleněn na množství drobných jednotek, jež jsou odůvodněny vnitřním životem měšťanstva, vzniká i jeho celkový hmotný obraz jen adicí drobných reliefních prvků, vyplývajících z jeho půdorysné konfigurace a podřízených výtvarným tendencím doby; tak se stává, že celková plastická výstavba města se rozpadá v tříšť individuálních hmotných jednotek, takže nepůsobí jako jednotný kubus, ale dává ve své složitosti tušiti celou důmyslnou sestavu života, který se v ní skrývá.

Na tuto organizaci hmotného obrazu města navazuje také soustava jeho vnitřních prostorů; není však, jak by se na prvý pohled snad zdálo, jen jeho pasivním důsledkem, jen jakýmsi negativem tohoto reliefního pozitivu, ale zdůvodňuje ji její vlastní individuální poslání — i ona má svoji vnitřní funkci a výtvarný zákon. Středověké město je totiž také jednotným společným prostorem, uzavřeným městskou zdí a rozděleným v prostory menší, jejichž ohraničením povstávají teprve domovní bloky. Jeho ulice a náměstí nejsou tedy jen zbylé prostory mezi hmotami těchto bloků, ale vlastními interieury města, jejichž uzavřenosti a ucele-

nosti se dosahuje i za cenu, že tím utrpí praktická stránka věci: radiální ulice u měst šachovnicových se odsazují, aby se zvýšila prostorová uzavřenost náměstí, a stěny ulic se modelují nikoliv z mrtvé hmoty bloků, ale vytvářejí se rytmem jednotek, na něž je rozložena, což je prvek vyšší a životnější. Prostorotvorný smysl středověký je patrný i na profilu a vedení ulic; vedl k ulicím sice úzkým, s vysokými domy a vlnícím se ve volných křivkách, avšak vždy opticky uzavřeným; není v nich přísné geometrie, ale každá jejich část je oživena hrou linií a tím, že otvírá vždy nové a nové prostory, což je velmi nápadné zejména u měst nepravidelných. Báňská města slovenská, jejichž uliční prostory jsou dosud zcela středověké, jsou toho příkladem velkolepým.

Tím si ovšem také vysvětlíme podstatu onoho zvláštního pocitu dobré zabydlenosti, který nás v prostorech středověkých měst tak často napadá. Středověká náměstí a ulice jsou zařízeny pro přebývání, a dosud jsou to jakoby salony veřejného života našich měst. Dosud také na nás tímto dojmem působí, ačkoli už dávno zašel a byl odklizen jejich mobilní inventář, který tato náměstí a ulice naplňoval stejně tak, jako obytný pokoj jeho nábytek, ať už to byly ozdobné kašny, kamenné i kované, malebné kaple, kříže a kupecké boudy, tržnice a pranýře. U mnohých měst jen o výročních trzích, kdy náměstí zaplňuje množství venkovských lidí v pestrých krojích, kdy jsou tu rozestaveny plátěné stánky prodávaců, plné sukna a zemědělských produktů a kdy jejich dláždění pokrývá polévaná keramika, podestlaná rozhozenou slamou, si tento původní dojem náměstí dobře ještě dovedeme představití.

Prostorotvornou schopnost středověkou však doprovázel také vyrovnaný smysl pro přirozené měřítko věci; jím tato doba s počátku nahrazovala nedostatek smyslu situačního, protože se tím jednotlivým částem města poskytovaly dominanty přirozené a opravdu funkčního charakteru. Nad střechy drobných měšťanských domků, které sotva přesahovaly v našich poměrech výšku jednoho patra, se týčily obrovské hmoty kostelů, s věžemi, zabodnutými přímo do azuru nebe; jejich měřítko odpovídalo vřelosti a hloubce poměru středověkého člověka k Bohu stejně tak, jako jeho dům byl svými rozměry přiměřený jeho všednímu životu.

Toto vyrovnané měřítko vyplývá z celého způsobu středověkého života a jeho organisace. Sociologicky bylo totiž tehdejší město útvarem homogenním, v němž nebylo neúměrných rozporů a přílišných individuálních kontrastů; jednotlivec formátem svého duševního i hmotného života nevybočoval z celkového průměru, takže nebylo popudů, které by se mohly rušivě projevit v harmonickém obrazu města. Protože doba neznala ještě protiv, které v lidské společnosti vyvolal teprve později vyvrážděný kapitalismus, podléhal městský život jakési ukázněné svobodě, která byla zároveň základnou, z níž vyrůstalo výtvarné úsilí městského kolektiva.

Z těchto vlastností města plyne také jeho výtvarný charakter. Poznali jsme, že jeho základní výtvarný zákon vyplývá z jeho vnitřní funkce. Nemá tu proto místa umělecký formalismus. Tvar každé věci vyvěrá jen z ní samé, nikoli z jejího vztahu k celku; proto středověké město nezná ani symetrie — základního výtvarného zákona antického, vzkrášeného renesancí —, ani jiných úmyslných situačních hříček, kterými tak plýtvala doba barokní. Tak na příklad podobu farního kostela určuje jen a jen jeho vnitřní úloha — nic nerozhoduje, stojí-li na náměstí či mimo ně nebo je-li toto náměstí pravidelné nebo nepravidelné; bylo by lze jej přenést kamkoli jinam v městě i mimo ně a zasadit ho tam zcela libovolně, na jeho podobě by se tím nic nezměnilo. Nám, pozorovatelům odchovaným výtvarnými zákony renesance, se sice leckdy vtírá úmysl, vysvětlovati si některé nepravidelnosti středověkých staveb důvody situačními, avšak ve většině případů — v raní a vrcholní době gotické patrně vždy — promítáme při tom do minulosti představu dneška, posuzujeme její úmysly a schopnosti měřítkem, kterého neznala. Zejména slovenská středověká města poskytují toho doklady opravdu významné: jaký vliv mělo na př. na tvar kostela náměstí, s ním tak úzce srostlé a na něm tak závislé, jako u měst vřetenových? Orientace k světovým stranám, kterou si žádala vnitřní funkce tohoto kostela, byla tu o mnoho směrodatnější, než vlastní forma náměstí, takže pranic nezáleželo na tom, ležel-li na př. kostel podél nebo napříč náměstí, třebaže tím město utrpělo i citelnou újmu praktickou. Proto také ani směr ulic nerozhodoval o tom, jaký bude míti půdorys na př. kostel klášterní nebo špitální: kostelík špitálu v Banské Bystrici se beze všeho obracel do hlavní ulice podélnou stranou, v Prešově

dokonce presbyteriem, takže bylo jej třeba téměř úplně obcházeti; tento stav přetrval tu celý středověk, XVI. a XVII. století, až teprve doba barokní se svým nadměrně citlivým situačním smyslem se proti tomu jakoby vzbouřila a tyto kostely přeorientovala, zrušivši zároveň jejich vnitřní funkční logiku.

Z tohoto nedostatku formalistního cítění plyne také to, že doba začasť ani nedbala o přísnou rovnost a přímou stavebních čar; byly tu spíše jen k vůli pořádku, než z důvodů vysloveně estetických. Proto také vzniká tolik nepravidelností a dnes bychom řekli „nepřesností“ nejen v půdorysu města, ale i v tvaru jeho náměstí a v stavbách jeho kostelů; drobné nepravidelnosti doba nepokládala za estetickou újmu stavby ani města. Víme na příklad, v kolika případech navazuje u kostelních staveb mladší mistr vědomě neorganicky na práci svého předchůdce. Každý sebedrobnější výtvarný lidský rukou pokládali tehdy za hodný zachování, a to z úcty k práci samotné; trvala-li stavba farního kostela po celá staletí, nedivíme se, že k ní použili všech částí kostela starého, pokud jen se dalo, ať už tím vznikly formální obtíže sebevětší, a nejinak tomu bylo při stavbě radnice, při budování hradeb a při výstavbě celého města. Ani tu úctu k vykonané práci neomezovaly ohledy formalistní: netřeba proto této době vytýkati nedovednost, nedokonalost, technickou nevyspělost: nikdy neměla v programu být naprosto přesnou a nesnažila se o to, poněvadž její mysl zaujímaly otázky důležitější a problémy vyšší, z jiného světa. Jedinou směrnicí při volbě formy jí bylo: dobře sloužit — o nic jiného tak nedbala a z toho jí také odvodila. V tom je základní klíč, jak pochopiti rozdíl mezi městem antickým a novověkým na jedné a středověkým na druhé straně; gotické město nezná totiž ani řecké disposiční jednoosovosti, ani římského středobodu, poněvadž je mu cizí řaditi věci a členiti prostory podle stanoviska pozorovatele, ale činí tak podle jejich vnitřní absolutní funkce.

Vysoká výtvarná úroveň našich středověkých měst, která se jevila zejména v ozdobném detailu, se ovšem opírá také o tehdejší šťastné a v dnešních dobách už sotva představitelné spojení výtvarného umění s obecným životem. Umělec tehdy ještě tomuto životu opravdu sloužil, naplňuje svou dovedností všechny předměty jeho denní potřeby; cechovní řemeslník a výtvarný umělec

bylo jedno a totéž, protože mimo cechy a tedy mimo praktickou výrobu nebylo již jiného umění. Doba neznala dnešní rozpoltnosti mezi obecnou potřebou a uměním, které se v novější době vůči životu uzavřelo zdi akademismu; protože umění kořenilo v řemeslné výrobě, dodával každý kameník i každý tesař a zámečnick práci výtvarně hodnotnou, která byla jeho pýchou a výrazem jeho dovednosti. To ovšem vedlo k tomu, že nebylo na trhu věcí výtvarně nehodnotných, jako dnes; obecný průměr byl daleko vyšší a poskytoval tak přiměřenou základnu i pro práce mimořádně hodnotné, které se objednávaly jen jedenkrát v životě města, jakými na příklad byla stavba kostela a jeho zařízení a výstavba klášterů. Ale i výzdoba pouhého měšťanského domu, městských bran a věží i radnic odpovídala této hladině; bohužel, že po této stránce dosud uniká celkový obraz městských interieurů naší představě.

Naprostý nedostatek smyslu pro formální stránku tvorby nutně ovšem vede k tomu, že si doba pro stavbu měst nevytvořila teoretických zákonů. Protože město nebylo úmyslně a formalisticky „řešené“, nemohlo naplňovati ani nějaký předem stanovený výtvarně-disposiční plán, který by předem omezoval a přesně určoval jeho další růst. Tento fakt má ovšem i svoji kladnou stránku: nebylo v něm proto ničeho, co by mohlo městu brániti v jeho svobodném rozvoji a co by z něho jednou mohlo učiniti tak dokonalé a formálně hotové dílo, že by se jeho další vývoj musil úplně zastaviti, neměla-li se jím pokřiviti základní formální jeho myšlenka. Středověké město nebylo tedy organismem statickým, ale měnilo neustále svou vnější tvářnost, nikdy neustrnulo a bylo stále schopno dynamických proměn; jeho výstavba a hmotný zjev se tedy měnily s časem, jehož byly funkcí. Tento dynamický moment v povaze gotického města mu tedy propůjčoval jeho věčné mládí.

Funkční povahou a z ní plynoucím produševněním, důsledným promodelováním hmotným i dynamickým charakterem nabývá gotické město těže duchovní náplně, jako každé výtvarné dílo středověké a stává se tak ryzím projevem výtvarné vůle gotického člověka, jehož smysl jest hledati v oblasti kultury duchovní. Je proto přirozené, že transcendentální povaha středověké kultury nalézá v plastické gradaci městského reliéfu dokonalý odraz. Ze

široké základny drobných domků a nad horizontály jeho hradeb se zdvihají dominanty kostelů a jejich věží, jež svými hroty se jakoby dotýkají světa nadpozemského, ukazující výmluvně tam, kam směřovaly všechny touhy středověkého člověka a kde ve svých myšlenkách i skutečném životě nalézal cíl i východisko ze svého dočasného pozemského bytí. Suverénní postavení, které zaujímal kostel v obrazu středověkého města, nemá tedy nikterak důvody formální a kompoziční, ale dokonale a přímo vyplývá z nadřazené funkce náboženského názoru v myšlení středověkém.

Než v složitém městském organismu, jak jsme jej právě vylíčili, v jeho hmotném obrazu i duchovní náplni, se konečně také projevuje onen dualismus, k němuž dospěl křesťanský životní názor na sklonku středověku. Spatřujeme v něm totiž tentýž kompromis s reálným životem, který gotický člověk zatím byl uzavřel. Už prostá existence měst a jejich zřízení svědčí o tom, že křesťan doby gotické se už necítil cizincem na tomto světě, ale že svoje duchovní ideály smířil s životními potřebami a že naopak všechny své reální projevy produševnil a přizpůsobil svým transcendentálním ideám. Městské zřízení nebylo by možné, kdyby dosud ještě platilo nekompromisně-ideální stanovisko, které se tak účinně projevuje v starokřesťanském přikázání: „Znáte-li svoje město, v němž máte sídliti, co kupujete zde pole, strojíte skvostný život a zbytečné domy a sídla? Kdo takové věci připravuje v tomto městě, nepomýšlí, aby se vrátil do města svého!“ Zapadá tedy i po této stránce gotické město do onoho zvláštního spojení idealismu a naturalismu, které nabylo v pozdním středověku vůdčího významu v obecném životě.

LES VILLES MÉDIÉVALES EN SLOVAQUIE.

En Hongrie, durant la période romane, c'est-à-dire jusque vers la fin du XIIIe siècle, la conception de l'Etat est fondée sur le principe que tout est propriété privée ou familiale de la dynastie régnante et du roi, donc aussi la totalité du sol, cultivé ou non. Le souverain régit ses biens et de leur rendement entretient ses gens, couvre les dépenses de l'Etat.

Sur cette propriété, l'unité économique de base était la „*curia*”, où se rassemblaient les produits du travail des champs accompli aux alentours par le peuple attaché à la glèbe. Le territoire de plusieurs *curiae* formait un comitat; son centre était le château du comitat, administré par le *comes*, représentant du souverain. Contre participation aux revenus, ce fonctionnaire réunissait tous les pouvoirs; intendant, officier fiscal, chef militaire, il avait autorité de police et de justice sur les hommes libres, les seigneurs de son comitat et sur leurs serfs. Les autres châteaux royaux avaient une valeur purement défensive; un petit territoire leur était dévolu, de sorte qu'ils jouissaient d'une situation identique à celle de la *curia*.

L'économie se réduisait à la production dite primitive. Ce que donnaient les champs, ce que la nature fournissait dans les forêts et dans les eaux était consommé par le roi et ses gens qui, n'ayant pas de résidence fixe, visitaient *curia* après *curia* selon la coutume, d'origine franque, de l'Europe centrale et de l'Europe occidentale. Les hautes régions boisées et les vastes massifs forestiers des frontières restaient inviolés. La population, en majeure partie serve, sans grandes exigences, se contentait de pourvoir aux besoins journaliers et ignorait le travail pour un gain.

L'échange de produits, le commerce, ne se pratiquait que là où demeurait un plus grand nombre d'hommes, menant une vie plus élevée: dans les châteaux des comitats, surtout sis aux confins, et dans les principaux couvents; de temps immémorial, le trafic des esclaves, des chevaux, du sel, des vêtements se concentrait au - dessous et près d'eux. Destiné par essence à procurer ce que le pays même ne possède pas, le commerce ne se bornait point aux limites de l'Etat et se trouvait par suite, en général, aux mains d'étrangers. Les premières colonies de marchands comptent, outre des Allemands, des Juifs, des Wallons et jusqu' à des Arabes.

Il en était déjà ainsi avant la naissance de l'Etat hongrois, à l'aube de l'histoire de la Slovaquie. J. Cibulka estime qu' en faisant construire une église à Nitra, le prince Pribina, encore païen, ne songeait pas à répandre la foi parmi les Slaves; il entendait doter d'un édifice religieux convenable une vieille colonie d'étrangers, de marchands allemands sans doute, commu-

nauté chrétienne pour qui l'archevêque de Salzbourg consacra la chapelle. La chose paraît d'autant plus vraisemblable que les voies de terre formaient en ce lieu un carrefour avantageux et la présence d'un élément allemand est prouvée par le fait que, de 830 à 880, Nitra fut un foyer de politique germanophile dans l'empire de la Grande Moravie. La charte de fondation de la ville, de l'année 1248, mentionne la présence d'un *Castrum Judaeorum*; mais les Juifs étaient venus auparavant puisque les décrets de Koloman, de 1100 environ, leur prescrivaient d'habiter les résidences épiscopales, afin que le trafic des esclaves fût sous la surveillance des services ecclésiastiques. V. Chaloupecký a montré qu' au XIIe siècle Nitra possédait un marché royal dont, en 1183, Géza II affecta à l'église le tiers des bénéfices.

Sous le château de Bratislava des marchands allemands s'établirent aussi de très bonne heure, attirés par la position à la frontière occidentale, sur un gué du Danube, le seul dans un secteur de 100 kilomètres; nous ne l'apprenons cependant que par hasard, par une charte de Géza II, de l'année 1151.

Le soin de la sûreté du négoce incombait au roi qui, seigneur du marché en sa qualité de possesseur du sol, percevait traite, accise et prélevait une part des bénéfices. On peut supposer qu'en Slovaquie comme ailleurs, dès la période romane, les commerçants étrangers, fixés dans le *suburbium*, étaient dotés de privilèges d'un caractère personnel et constituaient une classe particulière; le moyen âge les tient pour des „*hôtés*”, auxquels il est permis notamment de continuer à observer leurs us juridiques, d'être jugés par leurs propres arbitres. Néanmoins nos sources n'en font pas mention; c'est seulement à partir du XIIIe siècle que nous sommes mieux informés de leurs rapports avec le droit territorial indigène et avec la population antérieurement établie.

*

Environ l'année 1200 un changement général de la vie s'opère en Hongrie; les signes prémonitoires s'étaient accumulés dans toute la seconde moitié du XIIe siècle, mais un large courant irrésistible ne s'ensuivit que sous André II (1205—1235). A l'économie d'Etat se substitue le régime des exploitants, tenus envers le roi à une redevance et à l'obligation militaire; le souverain, en effet, partage non seulement la propriété foncière jusque là exclusive, mais les charges qu'il avait, auparavant, assumées seul.

La nouvelle structure de la société, le féodalisme n'aurait pas eu une telle efficacité, n'aurait pas déterminé une telle activité féconde s'il n'avait été accompagné du phénomène de la colonisation, commun à l'Europe entière. La nécessité s'affirmait d'accroître la productivité de la terre; ce n'était possible que par la multiplication de la main-d'oeuvre et l'extension du sol cultivé. Aussi, depuis la moitié du XIIe siècle et bien davantage au XIIIe, un afflux rapide d'étrangers se produit-il, dirigé spécialement vers les régions minières, surtout aux confins du pays; il apporte à la fois technique de travail, méthode plus parfaite dans la lutte avec la nature et bien-être, existence sociale et culturelle meilleure.

Une branche tout à fait indépendante de ce mouvement est la colonisation des villes. Parallèle à la colonisation agricole, elle a des buts et des conditions autres; sa base n'est pas tant le rendement de la terre, quoique les villes en vivent, que l'échange des marchandises et l'instauration des métiers. L'élévation du niveau économique de la population rurale et l'augmentation de sa puissance de travail contraignirent à organiser d'une part la vente des produits agricoles, d'autre part la production des objets dont la campagne avait dorénavant besoin dans une beaucoup plus grande mesure. Il s'agissait donc de concentrer le marché en des lieux favorables et d'y assurer les conditions utiles pour le développement des métiers. Due à ce motif économique, la naissance des villes fut en même temps facilitée par la généralisation du système financier du change et par l'évolution du droit étranger auxquels étaient soumis les hôtes.

La Slovaquie, avons-nous vu, possédait à l'époque romane des colonies de marchands étrangers, à Nitra, Bratislava par exemple. Sans doute, grâce à l'octroi de privilèges royaux, formaient-elles des communes autonomes; on ne saurait pourtant les qualifier de villes, car les privilèges, strictement personnels, n'étaient pas liés à un certain lieu. A défaut de documents directs, nous en jugeons ainsi par analogie avec les pays voisins où pareil type d'établissement était semblablement dénommé „burgum”. Les normes importées par les hôtes ayant déjà évolué en Allemagne au cours de cent années, la ville apparaît chez nous au XIIIe siècle comme une entité juridique et administrative accomplie, d'origine allemande. Implantée sur le fonds indigène, elle ne tarda pas à s'acclimater, à s'adapter si bien aux circonstances locales qu'elle devint un facteur organique, indispensable de la culture slovaque au moyen âge.

De même que pour la construction d'un château seigneurial ou d'un couvent le consentement du souverain était nécessaire, fonder une ville était droit régalien. En conséquence, la grande majorité des villes, dites royales, naquirent sur le sol de la couronne; quelques-unes, dites sujettes, furent créées par l'Eglise ou par la noblesse avec l'assentiment du roi. Dans l'un et l'autre cas, l'acte originel est le privilège de fondation, équivalant à la charte de location de la colonisation rurale; il énonce les droits des citoyens, précise leur autonomie et leur indépendance juridique, mais aussi stipule leurs devoirs envers le fondateur. De caractère constitutionnel s'il se rapporte à une fondation nouvelle de par la volonté du roi, il est de caractère déclaratoire, si le roi, ordinairement sur la prière des habitants, reconnaît et confirme un fait acquis depuis peu. Quoi qu'il en soit, on ne peut parler d'un droit urbain slovaque, le privilège homologuant toujours un apport de l'étranger; plus tard seulement l'enrichissement des droits fondamentaux, qui donna aux villes une individualité marquée, représente une évolution dans le sens indigène.

Exemptes de toute subordination au comitat, les villes royales s'acquittaient à la chambre royale de leurs impositions et contributions; c'est pourquoi le trésorier du roi, *tavernicus*, les administrait directement et, par exception, le souverain en personne. Le pouvoir royal fut ensuite représenté

par le maire, sur l'élection duquel les bourgeois eurent dès le début une influence décisive; chef de l'organisation municipale autonome, il rendait la justice, assisté par un conseil de bourgeois jurés, d'où sa qualification de „rychtár”, dérivée de l'allemand *Richter*.

Chacune des villes slovaques obéissait à ses propres règlements juridiques. Les plus anciennes accueillirent les modèles étrangers; les plus récentes se dirigèrent d'après le droit de leurs aînées. Ainsi naquirent entre elles des „filiations” juridiques assez complexes, que l'on parvient néanmoins à discerner même lorsque le privilège ne notifie pas le prototype et n'institue pas de lieu d'appel. Après l'achèvement de la colonisation, les filiations de l'étranger furent, pour des motifs d'unité de l'Etat, remplacées par des indigènes; d'autres fois, avec l'assentiment royal, la ville échangeait, à l'occasion, son droit contre un autre plus avantageux.

En ce qui concerne le mode de fondation, on distingue les villes nées par colonisation „sur le vert gazon”, de celles nées par la venue d'hôtes dans des colonies antérieures. Le premier mode ressemble à la colonisation des villages: le possesseur de la terre, le roi le plus souvent, charge de l'entreprise son mandataire, *scultetus* ou *locator*, qui mesure le sol, accepte les colons, les établit et convient avec eux des obligations financières, dont il est, en bonne règle, fait remise pour les premières années; le *locator* reçoit la charge de *rychtár*, d'habitude à titre héréditaire. L'initiative vient alors du vouloir royal. L'octroi du droit de ville à une colonie existante répondait à deux fins, l'une: séduire de nouveaux hôtes par les prérogatives accordées et remédier aux vides causés, notamment, par les guerres; la seconde: assurer la protection indispensable à un marché ou à une production des métiers d'une réelle importance économique, et, en effet, la mesure prise avait pour résultat presque invariable un essor matériel rapide. Les négociations avec le roi étaient menées par le *rychtár*, ensuite élu pour une année comme auparavant, éventuellement par un des notables; on ne saurait préciser davantage, faute de documents.

*

L'histoire des plus vieilles villes remonte à la période romane tardive que clôt l'invasion tatarre de 1241; leur naissance se place donc sous le règne d'André II et de Béla IV.

Les chartes de fondation de l'époque, du moins leur copie littérale, nous sont parvenues très rarement. L'invasion mit fin à toute vie régulière; la Slovaquie n'était plus qu'un vaste théâtre d'incendies et il faut s'étonner que quelques édifices de maçonnerie, églises et couvents, aient subsisté. Seuls se défendirent avec succès les principaux châteaux royaux, Bratislava, Nitra, Komárno. Peu de villes survécurent et encore durent-elles être repeuplées; l'existence de certaines est attestée par les chartes renouvelant les privilèges. Mais nombre de ces pièces complémentaires manquent; il n'est, d'ailleurs, pas impossible que le roi — ainsi que cela se pratiquait en Bohême — ait, au commencement, conféré les libertés par un simple acte verbal et n'ait délivré aucune confirmation écrite. Nous sommes, dans ce cas, limités à des

preuves indirectes, telles que analyse du style de l'église paroissiale, renseignements relatifs aux mutations de propriété, à l'extension de la banlieue.

Les premières villes slovaques sont ou commerçantes, pourvues d'un marché, ou minières, créées près des gisements.

Les villes à marché se forment avant tout au siège de l'administration territoriale, sous le château du comitat. Dans la deuxième décennie du XIIIe siècle, une grande commune, *burgum*, grandit ainsi à Bratislava; elle possède une église capitulaire; les libertés de ses hôtes, strictement personnelles, ne répondent cependant pas à la notion juridique de ville. Une confirmation royale nous apprend qu'une semblable commune existait sous le château de Zvolen avant l'invasion tatar. Ses hôtes avaient bien la pleine autonomie; mais là non plus, il n'est pas certain qu'il y eût ville régulièrement constituée au point de vue juridique, social, économique et surtout architectural. Des tentatives de colonisation urbaine en ce temps et ce lieu s'expliquent par la richesse naturelle du pays de Zvolen, qui attirait nombre de colons venus par la vieille voie de Šahy et par la vallée du ruisseau de Krupina.

Outre ces agglomérations dans le *suburbium* des châteaux de comitat, des villes à marché utilisent seulement la position favorable sur les routes importantes. Ainsi, sur la voie de colonisation de Zvolen, non loin des antiques mines d'or, à proximité du mont Sitno, naissent vers 1230 la ville de Krupina et, en 1254, les colonies Babiná et Dobrá Niva, qui, malgré des privilèges identiques à la précédente, n'atteignirent jamais ni par leur construction, ni par leur développement économique, à l'état de véritables villes; toutes entretenaient des relations commerciales avec Zvolen et le territoire minier. Aux confins occidentaux, sur la route de Bohême, Trnava succède en 1238 à un village non-libre; placée dans la partie occidentale des plaines fertiles de la Slovaquie du sud, elle ne tarde pas à y devenir le centre du trafic. L'initiative de sa création revient à la reine de Bohême, Constance, qui, sur les terres sises au pied des Petites Carpathes et reçues en dot de son père Béla III, colonisa tant du côté hongrois que du côté morave.

En même temps naissent les premières villes minières. Le plus ancien entrepreneur de mines en Slovaquie fut le couvent de Svätý Benedik nad Hronom; ses biens s'étendaient sur le cours supérieur du Hron et dans le massif forestier du Hont. Des essais d'exploitation des gisements se firent très tôt, au nord du château de Sitno. La plus vieille cité minière, Banská Štiavnica, dont, malheureusement, nous ne connaissons pas bien le commencement, se fonde dans le premier tiers du XIIIe siècle, sans doute en connexion avec la ville voisine de Krupina. Près du couvent même de Svätý Benedik, une commune étrangère se forma; mais son privilège de l'année 1217 est un faux, de sorte que nous n'avons pas de renseignements touchant la date exacte de son apparition et son caractère juridique.

D'après la charte de fondation de Trnava, les libertés des hôtes de Stoličný Bělehrad servirent de modèle juridique aux premières villes; nous ignorons finalement la teneur du droit urbain initial de Banská Štiavnica puisque la ville morave de Jihlava, tenue pour prototype, naquit en réalité quelques années plus tard.

Après le départ des Tatars, le soin de restaurer le royaume dévasté absorbe Béla IV. La province, „*antea plena populo*” comme le souverain l'écrivit en l'an 1242, était fort dépeuplée; une période d'activité fébrile, la recrudescence des donations à la noblesse, des fondations de villes, du développement de l'industrie minière font qu'aux environs de 1260 les ravages de l'invasion se trouvent à peu près réparés.

A cette époque remontent les plus anciens privilèges collectifs, par lesquels la couronne soutient la régénération de l'ensemble de la Slovaquie, tel celui décerné aux hôtes du Liptov, de l'année 1265, réglant leur subordination au comitat. Il arrive que le roi accorde l'autonomie à des groupes entiers de colons. Ici prennent place le privilège édicté en l'année 1243 pour les piquiers du Spiš et, surtout, la charte octroyée aux Allemands libres du même territoire, dont Etienne V ratifia dans la suite la position juridique; à côté d'avantages économiques, financiers, militaires, ils reçurent le droit d'élire leur propre *comes* qui, de Levoča, sa résidence assignée, administrait toutes leurs colonies, la plupart qualifiées de villes. Une liste de l'année 1317 en dénombre 43, parmi lesquelles Lubica, Vrbová, Belá, Poprad, Stráž, Milbach, Veľký Slavkov, Matějovce, Veľká Lomnica, Spišský Štvrtok. Trop rapprochées pour devenir des centres régionaux, elles ne s'élevèrent jamais au niveau des villes royales; leur cachet mi-urbain se manifeste, par exemple, dans la construction des églises paroissiales. La particularité de leur charte consiste en ce qu'il n'y est point spécifié de noms; les avantages s'appliquent personnellement et exclusivement à la partie allemande de la population et ne sont pas acquis par le simple établissement dans l'une des colonies.

Une étude détaillée s'imposerait pour élucider le caractère juridique de certains privilèges se rapportant, au contraire, à des lieux désignés et bien délimités. La discrimination entre libertés locales et personnelles n'a pu être faite avec certitude en ce qui concerne les colonies que des hôtes allemands créèrent dans les dix premières années après l'invasion tatar, près du couvent de Jasov (1243), sous le château de Těkov (1244) et à Svätý Kríž nad Hronom (1246), sur les propriétés de l'archevêque d'Osztergom; déterminer dans quelle mesure il s'agissait de villes réelles est malaisé du fait que les conditions économiques n'ont pas permis le développement de formations architecturales urbaines.

Des droits personnels, analogues à ceux dont jouissaient les Allemands du Spiš, furent accordés à différentes colonies étrangères du Šariš et du Spiš, notamment à Spišské Vlaky, devenue commune libre en 1243, mais qui n'offrait pas les conditions propices d'évolution. Des libertés de même ordre échoient à Kežmarok en 1269 et à Prešov en 1299; beaucoup plus tard, sur la base d'un nouvel acte royal, l'une et l'autre s'élevèrent au rang de villes directement soumises à la couronne. Sont également personnels les droits accordés aux colonies allemandes de Nové Mesto nad Váhom (1253) et de Rimavská Baňa; la dernière, fondée sur les biens de l'archevêque de Kalocsa et dotée de deux privilèges successifs (années 1268 et 1270), fut ensuite éclipsée par la croissance, à son voisinage, de Rimavská Sobota, de sorte qu'elle cessa de se développer.

Avant la moitié du XIIIe siècle il y eut peut-être une seule vraie ville de recréée, Nitra; la vieille colonie sous la résidence épiscopale reçut, en 1248, un privilège à l'imitation de Stoličný Bělehrad, pour les services rendus au roi pendant l'invasion tatare.

La notion juridique de ville ne commence à se fixer et le droit personnel à fusionner avec le droit local que dans la seconde moitié du XIIIe siècle. Dès lors les doutes touchant le caractère des colonies cessent; dans les privilèges le terme „*civitas*” se distingue plus nettement du terme „*villa*”, de sorte que nous avons un critérium plus sûr, quoique la différence ne soit absolue qu'au bout d'une centaine d'années. Le modèle pour les villes à marché est maintenant, outre le droit de Stoličný Bělehrad, celui de la ville de Bude.

Les nouvelles villes à marché naissent avant tout sous les châteaux de comitat sis à l'intérieur du pays, dans la Slovaquie occidentale; appelées à la vie par un acte juridique, elles ne s'en rattachent pas moins à un établissement antérieur, par exemple Bratislava (1291), Komárno (1265), Trenčín (avant 1300), où des villages à marché occupaient auparavant le même emplacement. Elles se multiplient aussi dans les lieux favorables au commerce sur les voies de colonisation; édifiées „sur le vert gazon”, elles peuvent avoir été précédées d'un village, mais leur fondation signifie toujours sa complète reconstruction. Il faut citer, dans la Slovaquie occidentale, Topoľčany (avant 1271), sur la route conduisant de Nitra en Pologne, le long de la Nitra et du Turiec; dans la Slovaquie orientale, Podolínec (1292), sur la route de Hongrie en Pologne, la plus ancienne ville libre due à un élément polonais. Un autre noyau urbain se forme dans la Slovaquie orientale: Košice, bâtie en 1290 sur territoire hongrois, au pied des chaînes de montagnes parmi lesquelles la route de Pologne montait sous la garde du château.

Pendant cette période du prime gothique, le nombre des villes minières s'accroît dans la vallée supérieure du Hron et dans le bassin métallurgique du Liptov; issue de la cité mère Banská Štiavnica, la famille de colonisation y reçoit un centre administratif commun, dénommé chambre, et constitue le cercle des villes minières de Basse-Hongrie, bientôt florissantes. D'autre part, Gelnice ressortit à la chambre d'Abaujvar et le cercle de Haute-Hongrie en procède, étendu au Spiš et au Gemer.

*

L'âge d'or des villes slovaques s'ouvre à la fin du XVIIIe siècle. Les années 1290—1310 marquent bien une certaine stagnation: la situation de la Hongrie est ébranlée par des troubles intérieurs sous les derniers Árpád, puis par les guerres pour leur succession; mais, dès que la royauté se fut affermie avec la maison des Anjou, l'organisation féodale s'épanouit, appuyée par de nombreuses réformes et le mouvement urbain reprit, accéléré.

Les villes ne recherchent plus autant la protection des châteaux. Elles choisissent les lieux le plus indiqués pour le trafic, au croisement des routes, aux points guéables des rivières, au débouché des cols, soit sur un sol inculte, soit sur l'emplacement d'anciens villages de colonisation. La proximité de la frontière polonaise joue, au début, un rôle décisif, car le souverain

dirige et favorise de plus en plus le négoce extérieur par des prescriptions détaillées, introduites dans les chartes de fondation des villes limitrophes, notamment par l'institution profitable d'entrepôts obligatoires. A peine libérée du primitivisme, la vie commerciale adopte, surtout aux confins, des itinéraires fixes, qu'il n'était plus possible d'éviter. Les villes du XIVe siècle cessent de se disséminer sporadiquement; en quelque sorte enfilées sur les parcours, elles les partagent en segments proportionnés à la longueur d'une étape et imposent des haltes aux marchands étrangers.

Charles - Robert (1308—1342) acquit des mérites tout particuliers. Une vingtaine de communes urbaines lui sont dues dans la seule Slovaquie; avantageusement placées, elles ont, pour la plupart, gardé leur valeur. Dans le Šariš et dans le Spiš les voies se multiplient, presque suivant un plan, et desservent des régions entières. Sur la route qui va du sud à Košice et de là au nord, en Pologne, Prešov, Veľký Šariš, Sabinov sont créées simultanément par le même privilège, à l'instar de Košice; sur l'embranchement qui se détache à Prešov, Bardějov naquit après 1312 et, en amont, Stropkov fut probablement fondée d'après elle. Levoča, antérieure à 1317, et Kežmarok au milieu des communes libres allemandes, peuvent bientôt rivaliser avec Košice; par contre, Stará Ľubovňa, à peine issue, en 1342, d'un village allemand sur la route de Poprad, passe à l'arrière-plan. Au sud, par la fondation de Rimavská Sobota en 1334, le Gemer reçoit un important marché dans la vallée de la rivière aurifère Rimava. A l'ouest, la principale ville nouvelle est Žilina; établie avant 1312 dans une courbe du Váh, au confluent de la Kysuca que suivait la grande route venue du pays de Těšín, elle capta tout le commerce qui, des territoires riverains du Váh, gagnait la Moravie, la Silésie et la Pologne. Kysucké Nové Mesto fut fondée par elle en 1325, sur la route de Těšín; Prievidza, sur la route de Pologne, dans la vallée de la Haute Nitra. Le bassin du Turiec, à l'écart des voies de communication lointaines, acquiert un centre en la colonie de Svätý Martin (1340), dont la valeur commerciale ne dépassa pas des limites régionales.

L'industrie minière grandit extraordinairement à l'époque de Charles - Robert. Le roi a pris soin de lui donner, sur le modèle tchèque, une base juridique avantageuse; en 1327 il instaura la liberté minière souveraine, par laquelle se trouvaient supprimés les us et coutumes jusque là en vigueur. Alors qu'auparavant l'exploitation était réservée à la chambre royale, les propriétaires du sol pouvaient désormais extraire les métaux; ils n'étaient, en retour, débiteurs que de l'„*urbara*”, soit un huitième environ du métal brut. La chambre royale se réservait le monopole du métal pur, qu'elle achetait aux entrepreneurs à un cours plus bas que sur le marché. Le souverain avait donc intérêt à ce que les anciens gîtes fussent épuisés et à ce que de nouveaux fussent découverts.

La colonisation due aux recherches et aux travaux procède des deux villes minières initiales: Banská Štiavnica à l'ouest, Gelnica à l'est, et deux groupes s'ensuivent: celui de Basse-Hongrie, noyauté autour de Kremnica, fondée en 1328, à l'imitation de la cité tchèque de Kutná Hora; celui de

Haute-Hongrie, dont les agglomérations, dérivées de Gelnica, surgissent dans le Spiš et dans le Gemer, spécialement sur les propriétés des Bebek, de Štitník.

Conjointement s'effectue une réorganisation. Au lieu des anciennes chambres minières de la période des Arpád, les villes de Basse-Hongrie se joignent dans la chambre, récemment constituée, de Kremnica, ainsi héritière de Banská Štiavnica; les villes de Haute-Hongrie, dans celle de Smolník qui, fondée en 1327, était bientôt passée au premier plan.

Le développement se poursuit sous le règne sage et ordonné du successeur de Charles-Robert, l'ami des arts Louis le Grand (1342—1382); néanmoins, ralenti, il ne fait que parachever le système terminé en principe. Les villes nouvelles n'atteignent plus d'ordinaire l'étendue des antérieures, qui continuent, du reste, à se peupler. Lúbietova (1379), Brezno (1380), dans le bassin supérieur du Hron, ressortissent à la Basse-Hongrie; Spišská Nová Ves, à la Haute-Hongrie.

De même sur les voies commerciales le mouvement décroissant se borne à compléter le réseau des communications à l'intérieur du pays et à sa frontière occidentale, la zone limitrophe polonaise étant déjà occupée. Aux confins de la Hongrie et des Pays tchèques par exemple, Skalica (1372) procède d'une ancienne colonie et assure le trafic avec la Moravie; sous les Petites Carpathes, la ville apanagère de Modra devient le centre de la région vinicole; depuis 1376 Bánovce jalonne la route de Trenčín à Nitra; près d'un gué du Váh, à côté de la commune sise sous le château de Hlohovec, naît Freistadt.

L'évolution de la colonisation urbaine en Slovaquie subit ainsi une baisse lente et la période glorieuse de la fondation des villes se trouve close vers les dernières années de Louis d'Anjou.

*

La majorité des auteurs, notamment tchèques, ont recouru soit au droit, soit à l'architecture pour discerner les villes „fondées” de celles „développées” progressivement.

Pour juger de la question, il faut se représenter ce qui forme l'essence de la ville médiévale. On l'exprime par l'aphorisme: capital, privilèges, fortifications. Tout cela différencie, en effet, de l'agglomération rurale. Mais les privilèges sont multiples — marché, métiers et artisanat, exemptions, tribunaux spéciaux, administration autonome — et varient quant à la mesure; seul leur assemblage compte. Le trait le plus important est l'autonomie qui soumet directement au souverain et à un ordre juridique propre le corps des patriciens; or ce trait n'était acquis que par l'octroi de privilèges. C'est pourquoi, comme V. Vojtišek l'a montré par des exemples tchèques, l'unique théorie acceptable est celle de la fondation. Il n'y a pas de doute qu'une colonie ne devient formation urbaine que par privilège royal, donc toujours d'un coup. L'analyse de l'évolution historique des villes de Slovaquie permettant de trouver le commencement juridique de chacune, il ne reste qu'à les tenir toutes pour „fondées”, si nettes que puissent être les circonstances par lesquelles leur naissance fut facilitée.

Examinons le point de vue architectonique. Très souvent un village précède, quelquefois depuis l'époque romane; les cas de fondation „sur terre novale” sont beaucoup moins nombreux. Certaines villes ont donc un stade rudimentaire, qu'on ne saurait oublier, surtout si la colonie originelle atteignait un tel niveau que sa disposition servit de noyau au tracé de la commune urbaine. En substance, les cas suivants peuvent être distingués.

1. La ville est née sur la base d'un village antérieur,

a) soit que ce village, rasé, ait été reconstruit des fondements et que le plan en ait été abandonné (Stará Ľubovňa, Podolíne, Nové Mesto nad Váhom);

b) soit que dans la banlieue du village dont le plan n'était pas modifié, un quartier nouveau ait été bâti, dans lequel le centre de la vie se transporta et qui, souvent ceint de remparts, devint une agglomération homogène (Bratislava, Kežmarok, Skalica, Trnava);

c) soit que le village auquel le droit de ville était accordé, fût déjà si parfait qu'on ne procédait pas à sa reconstruction des fondements (Turčianský Svätý Martin, Veľký Šariš, Modra).

2. La ville naît sur un sol inculte, donc par colonisation sur terre novale, sans base plus ancienne ou à une assez grande distance du village antérieur, qui demeura dans la suite une unité indépendante (Krupina, Bardějov et villes minières, Žilina, Hlohovec, Levoča).

Il y a, en définitive, fondation réelle non seulement dans le second cas, mais dans les subdivisions 1a) et 1b). Dans le cas 1c) même on ne peut guère considérer le plan comme „développé”, car, sauf les colonies minières, constituées par l'acquisition progressive, sans programme, d'une nouvelle surface libre, le village initial avait, lui aussi, été „fondé” d'un coup.

*

D'après le type des plans on distingue villes régulières et irrégulières, et jusqu'à la fin du moyen âge la première dénomination s'applique aux villes en échiquier. Pour découvrir les causes de leur naissance et pour montrer que la différence effective réside dans le mode de fondation, il est nécessaire de déterminer les caractéristiques de l'un et l'autre système.

La ville en échiquier utilise un réseau de rues à angle droit. Les parcelles sont régulières; les blocs de maisons, strictement oblongs, fixent les dimensions et la forme de la place. Le plan, quasi immuable, méconnaît les voies de communication, brise perpendiculairement routes et chemins; il permet, en revanche, une orientation facile, une bonne constructibilité et du fait de la plus grande utilisation de la surface offre le plus petit périmètre, ce qui est à considérer pour la défense militaire. La logique de la disposition interne rappelle les églises médiévales: le bloc est analogue à la travée, la place au carré central du transept; l'ensemble résulte de l'agencement de ces unités. Tracées rationnellement, presque au patron, les villes régulières sont „fondées”, de toute nécessité; la configuration obligatoire des habitations et des blocs, la direction imposée aux rues sans égard aux routes, aux mouvements de terrain les rendent impropres aux régions âpres, accidentées.

Au contraire, les villes irrégulières présentent un type imprécis, en harmonie avec les circonstances. Leur plan procède de la nature, en respecte les lignes, sinuosités d'un cours d'eau, pied d'une colline, et ce qui est plus fréquent, se plie au trajet des voies existantes. Il s'ensuit des incurvations notables des parcelles, des maisons; les terrains sont inégalement répartis, les rues tortueuses, la place allongée et bossuée. Tandis que la ville régulière semble conçue de l'intérieur à l'extérieur, l'irrégulière donne l'impression inverse; peu favorable à la réalisation d'un plan préétabli, elle s'est adaptée aux conditions locales, surtout aux routes et chemins que ses rues empruntent. Cela ne signifie pas que le processus doive être qualifié d'„évolution”; il s'agit bien, en général, d'une „fondation”, non sur terre novale, mais sur un sol cultivé, peuplé, déjà pourvu de communications stables. Les villes irrégulières se juxtaposent ordinairement à un noyau plus ancien, proche d'un château ou, par exception, d'un couvent; elles naissent d'un coup, en laissant subsister ce qu'avait créé le passé.

Caractéristiques des „vieux” pays, depuis longtemps habités, à culture et économie avancées, nous les trouvons dans la terre mère des villes de Slovaquie, en Allemagne, surtout dans le bassin du Danube, en Bavière, en Souabe. L'appellation „type de l'Allemagne du Sud”, qui leur a été attribuée, n'est cependant pas juste. Outre qu'on ne saurait parler d'un véritable type, elles ne résultent pas d'un choix; il faut plutôt les regarder comme une conséquence de l'évolution historique que comme une manifestation ethnique. Même la „vieille” Allemagne méridionale eut des villes régulières ou accrues suivant un plan régulier lorsque se trouvait remplie la condition capitale de la colonisation sur terre novale.

A mesure qu'on avance vers l'est, les communes urbaines précédées d'un noyau au voisinage immédiat duquel elles se fondèrent, deviennent les moins nombreuses. Quant au temps, la plupart des villes irrégulières de Slovaquie, ainsi que de Bohême et de Moravie, appartiennent à une première phase, initiale; les villes régulières ne remontent pas au delà de la moitié du XIIIe siècle et le chiffre en reste insignifiant jusqu'au début du XIVe.

En Slovaquie sont irrégulières avant tout les villes nées sur des routes, au-dessous ou, exceptionnellement, près de châteaux, donc avec constructions antérieures; ainsi Bratislava, Komárno, Starý Tekov, Nitra, Jasov, Trenčín, Hronský Svätý Benedik. Ensuite, celles nées de villages dont la réédification ne fut pas effectuée; finalement, la majorité des cités minières.

Moins intéressantes au point de vue historique, les villes régulières présentent une extrême importance typologique. On peut, pour la Slovaquie, vraiment parler d'un type: telle ville servait de modèle à telle autre; le choix était fait consciemment par le *locator* lorsque, sans nulle contrainte, il pouvait user d'une surface absolument libre, jamais construite, ou d'un espace acquis par la complète démolition d'un village.

Les villes régulières sont toujours liées à de vastes entreprises de colonisation parfois associées à des changements profonds dans la vie des nations, sinon dans la structure de la société. Pareil mouvement, extraordinairement ramifié, part de la Saale et de l'Elbe au milieu du XIIe siècle; en marche

vers l'est, il s'accompagne de la fondation collective de villes en échiquier, de sorte que le plan urbain régulier a été abusivement dit „de l'Allemagne du Nord.” La série ininterrompue va de Leipzig (1160), Rostock (1170) à Königsberg en Prusse, Stanislawow en Pologne, Cluj en Transylvanie et comprend maintes villes de l'Allemagne orientale, de Pologne, de Bohême, de Hongrie.

Les premières villes de Slovaquie dotées d'une place carrée furent Krupina (1244), Gelnica, Nemecká Ľupča (1263). Elles ne méritent pourtant pas encore la dénomination de villes en échiquier; la plus vieille de cet ordre est Topoľčany (avant 1270). L'épanouissement correspond à l'époque culminante du gothique, point commun avec la Pologne. Seulement aux environs de l'année 1300, Trnava prend figure de ville régulière. Suivent de nouvelles, dont le plan est déjà évolué: en 1312, Bardějov d'où dérive Stropkov; dans le même temps, Žilina et ses satellites Kysucké Nové Mesto (1325), Prievidza; puis Levoča (avant 1317), Smolník (1327) et Kremnica (1328), Rimavská Sobota (1334), Rožňava (1340), Stará Ľubovňa (1342), Bánovce (1376) et Brezno (1380); au gothique tardif ressortit Nové Mesto nad Váhom. Certaines des villes énumérées sont minières, mais, contre la norme, fondées dans la plaine, avec faculté d'extension.

Il convient, pour conclure, de mentionner un aspect spécial à la Slovaquie orientale. La place en fuseau est obtenue par l'élargissement et la courbure en cintre de la voie unique qui parcourt la ville et contourne l'église paroissiale; une communication latérale venant s'embrancher à l'une des extrémités de la place, ces agglomérations, exactement longitudinales, ont le caractère de passages. Košice, Prešov, Sabinov, Spišská Nová Ves ont conservé jusqu'à nos jours la disposition en fuseau qui, apparue vers 1290, se maintint durant toute la première moitié du XIVe siècle. Aucune des cités où elle existe ne fut fondée sur terre novale. Toutes naquirent d'un village dont, à Košice par exemple, l'emplacement est indiqué par la situation de l'église actuelle, et il est fort probable qu'elles héritèrent son plan.

REJSTRÍK.

Půdorysy (půd.) jsou mezi textem, vyobrazení (obr.) na křídových přílohách na konci knihy.

- Abovci, v Hlohovci 129
 Adam II., biskup nitranský 59
 Afrika, šachovnicová města římská 175
 Aignes-Mortes 176
 Abrož, stavitel v Diósgyőru a Prešově 99
 Anglie, šachovnicová města římská 175
 Arras 22
- Babiná, ves u Krupiny 35
 Babylonie, šachovnicová města 175
 Bakócz Tomáš, arcibiskup ostráhomský 107
 Bánffyovci na Beckově 160
 Bánffyovci v Novém Městě nad Váhom 161, 163
 Bánovce n. Bebr. 97, 133, 169, 177, 178, 188, půd. str. 131
 Banská Belá 51
 Banská Bystrica 7, 85n., 170, 174, 185, 186, 188, 189, 191, 193, 194, 195, 202, půd. str. 84, obr. 26
 Banská Štiavnica 7, 35, 36, 49n., 56, 96, 170, 174, 175, 185, 186, 188, 189, 191, 192, 193, půd. str. 50, obr. 3, 10, 17 a 21.
 zemní hradiště na Glanzenberku („Staré město“) 51
 Bamberg 23
 Bardějov 4, 12, 81, 95 103n., 107, 170, 177, 178, 182, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 196, 197, 198, půd. str. 104, obr. 22 a 27
 bastides 176
 Beauvais 22
- Bebekovci v Gemeru 149n., 153, 155
 Beckov hrad 159, 161 n.,
 městečko 159, 170, půd. str. 158
 Bél M., historik 8
 Bern 24, 176
 Beyerle F., 24
 Bircken G. 8
 Birkenstein B. von, 8
 Bludinec (Beckov), hrad 159
 Bodenehr G., kreslíř 9
 Boleslav, kníže krakovský a sandoměřský 77
 Bonn 23
 Bouttats G., kreslíř 8
 Bratislava — římský tábor 36
 královský hrad 33, 36n.
 podhradí král. hradu 16, 33, 36n., 69n., 73, 174
 město, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 56, 57, 65n., 169, 174, 182, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, půd. str. 68, obr. 1, 7, 15 a 18
 Braun J., nakladatel v Kolíně n. R. 5, 59
 Braunschweig 24
 Bremy 23
 Bretholz B. — o vzniku měst 166
 Brezno n. Hr. 96, 97 145n., 169, 177, 178, 185, 188, půd. str. 144
 Brno 26
 Bruggy 22
 Bruno biskup, zakladatel měst na Moravě 177
 Budatín, hrad 121
 Bzovík, klášter 15

- Cambrai 22
 Carcassone 176
 Cibulka J. — o Pribinově chrámu v Nitře 16
 cizinecké kolonie v době románské na Slovensku 16n.
 Congesbergh (Kysucké Nové Mesto) 123
 Csorba A., kreslíř 10
 Cudarovci v Stropkově 107
 Čák Matúš 63
 Čáslav 177
 Čechy, počátky měst. zřízení 25
 pravidelná města 177
 nepravidelná města 173
 Čelakovský J. — o vzniku měst 166
 Červený Kameň, hrad 45
 Děvín, městečko 159, 163, půd. str. 164
 Dinkelsbühl 24
 Dobrá Niva 35
 Dobšiná 155n., 170, 174, 190, půd. str. 156
 Donč, liptovský župan 141, 142, 147
 Douai 22
 dvorec královský v době románské 13
 Eduard I. anglický, zakladatel měst 176
 Eduard II. anglický, zakladatel měst 176
 Egypt, šachovnicová města 175
 Eichstätt 23
 Elwangen 23
 Endlicher S. L. 11
 Erfurt 23
 Fejér G., historik 11
 Fejérpataki L., historik 12
 feudální soustava v Uhrách 17n.
 Flandry, počátky měst. zřízení 22
 Francie, počátky měst. zřízení 22, 24
 šachovnicová města římská 176
 Frankfurt n. R. 23
 Freiburg im Br. 24, 173, 176
 Freiburg im Uechtland 24
 Freising 23
 Freistadt (Hlohovec) 97, 129n., 170
 Fric (Fritsch) A. E., geometr 4
 Fulda 23
 Fürst P., nakladatel 7
 Galeazo Gualdo Priorato, spisovatel 7
 Gallie, šachovnicová města římská 175
 z Gary Mikuláš, na Děvíně 165
 Gelnhausen 23
 Gelnica 56, 91n., 149, 170, 177, 178, 190, půd. str. 90
 Gent 22
 Gerardus, farář v Banské Štiavnici 51
 Geza J., nakladatel 6
 Gňazdy, ves na Spiši 78, 115, 185
 Gotofred J. L. 6
 Halberstadt 23
 Halle a. d. Saale 23
 Hamburg 23
 Hamm E., 24
 Hanuš, rychtář v Ružomberku 147
 Haško J., biskup nitranský 160
 Henrik, rychtář v Podolínci 77
 Henrik de Hornics, fojt v Kysuckém Novém Městě 123
 Hervin, syn com. Rudgera 49
 Hiebner, rytec 6
 Hildesheim 23, 173
 Hippodamos, stavitel měst 175
 Hlohovec (Freistadt) 97, 129n., 170, 178, 188, půd. str. 130
 Hnězdno 27
 H. M., signatura rytce 5
 Hodonín 26
 Hoenig A. — o vzniku měst 166
 Hoogenbergh F., 5, 59
 hornictví 95
 Houfnagl G., kreslíř v Antverpách 5
 hradby městské 184n.
 hradby komitátní 13
 královské mimo centra komitátní 13
 Hradec Králové 26, 173
 Hričov 119
 Hronský Sv. Benědik, klášter 14, 18, 35, 49, 137
 cizinecká obec a městečko 36, 174, půd. str. 34
 Humenné 192
 Húščava A. — o trnavské listině z r. 1267 45
 Hypolit, kremnický komorní gróf 137
 Chaloupecký V. — o kolonizačním úsilí románských klášterů 18
 o kulturním rozvoji Slovenska v době feudální 27
 o majetcích románské šlechty 15
 o nitranském podhradí 16
 o původu jména Bratislavy 36
 o soustavě feudální 19
 o správní soustavě románské 13
 o vzniku měst na Slovensku 2, 21
 soupis diplomatů 11
 Chrudim 26
 Hlava 159
 Itálie, šachovnicová města římská 175
 Iványi B., historik 12
 Jakub, rychtář bratislavský 39
 Jánošovce n. R., klášter 15
 Jasov, klášter 149
 městečko 55, 93n., 174, půd. str. 92
 Jičín 177
 Jihlava 26, 173, 177
 Jindřich III. anglický, zakladatel měst 176
 Jindřich Lev, vévoda bavorský a saský, zakladatel měst 24, 176
 Jiskra Jan z Brandýsa, v Kežmarku 113
 Kaltschmidt A., rytec 9
 Karácsony J., historik 12
 Kassel 173
 Kemény L., historik 12
 Kerekeš O., geometr 5
 Kežmarok, ves spišských Němců 55, 111n.
 město 4, 95, 111n., 169, 174, 185, 188, 194, 195, 196, půd. str. 112, obr. 8 a 25
 Kilian G. Ch., nakladatel v Augsburgu 9
 kláštery 191n.
 Klatovy 177
 Klausenburg 177
 Knauz F. 11
 Kolbachy, ves na Spiši 174, obr. 20
 Kolín n. R. 23
 kolonisace městská 20, 30n.
 zemědělská 18
 Kolosvár 177
 Komárno, stoliční hrad 33, 61
 město 8, 9, 56, 61, 174, 186, půd. str. 62
 Konstancie, uherská princezna a česká královna 35, 44
 Kont Mikuláš, v Hlohovci 129
 Koppmayer J., nakladatel 8
 kostel farní 180, 182, 187n.
 Košice, hrad 79, 81
 ves svobodných Němců 79n.
 město 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 56, 57, 79n., 95, 97n., 169, 179, 180, 181, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 192, 193, 194, půd. str. 82, obr. 6
 Košice Horní, země a zaniklá ves u Košic 79, 81
 Kouřim 26
 Kunhuta, vdova po Boleslavovi, knížeti krakovském a sandoměřském 77
 kurie královská v době románské 13
 Königsberg (Nová Baňa) 137
 Krakov 27
 Královec 177
 Krekwitz J. 8
 Kremnica 9, 12, 96 134n., 170, 178, 182, 185, 186, 190, 191, 193, 194, půd. str. 136, obr. 5 a 23
 Kroměříž 177
 Krupina 7, 35, 43n., 169, 177, 178, 185, 188, 189, půd. str. 42, obr. 13
 Krušovič, čabradský kapitán 44
 Kynusbergh (Nová Baňa) 137
 Kysucké Nové Mesto 95 123n., 170, 177, 178, 198, obr. 29

Ladislav, arcibiskup kaločský, v Rimavské Sobotě 117
Ladislavž měšťan v Pukanci 141
Laon 22
Leles klášter 15
Letherzyn (Kysucké Nové Mesto) 123
Levice 159
Levoča, ves 54, 107, 170
 město 4, 5, 54, 81, 95, 107n., 170, 177, 178, 183, 184, 185, 188, 190, 192, 193, 194, 195, 198, půd. str. 110, obr. 24
Libourne 176
Lille 22
Liopold J. C., rytec v Augsurku 9
Lipjany 180, 181
Lipsko 25, 177
Liptovský Sv. Mikuláš 91, 169, 178, 186, 189, půd. str. 89
Litoměřice 26
lokátor 30
Lubica 54
Lubietová 96, 143n., 169, 174, půd. str. 142
Lučenec, klášter 15
Ludvík Svatý, zakladatel měst ve Francii 176
Lübeck 24, 25, 176

Magdeburg 23
Malá Asie, šachovnicová města 175
Mályusz El. — o vzniku měst 2
Matějovce 54
Matunák M. 12
Marburg 23
Markquart M., geometr 4
Menší Město Pražské 26, 177
města báňská 31, 35, 170, 174, 175, 186
města báňská dolnouherská 49n., 56, 85n., 96, 134n.
města báňská hornouherská 56, 91n., 96, 149n.
města nepravidelná 171n.
města pod stoličními hrady 33, 36n., 57, 173n.

města šachovnicová 171n., 175
města tržní mimo hrady v době románské a raně gotické 35, 43n., 56, 75n., 77n.
města vřetenová 179, 202
městské hrady v báňských městech 186
městské právo a jeho filiace 28n.
 banskoštiavnické 141, 143, 145
 budínské 27, 56, 61, 63, 99, 106, 125
 jihlavské 36
 košické 106, 115
 krakovské 77
 krupinské 121, 125, 141, 155
 kutnohorské 135
 Německé Lupče 147
 Pešti 27
 skalické 165
 stolnobělehradské 27, 36, 45, 55, 56, 59, 63
 těšínské 119
 trnavské 160, 163, 165
 žilinské 125
měštanský dům 196
Merian Kašpar, kreslír 6
Merian M., kreslír 6
Mikovyni S., kreslír 8
Mikuláš, měšťan v Pukanci 141
Mikuláš Bebek, syn Ladislavův, lokátor v Dobšíně 155
Mikuláš, syn Markův, zakladatel Lipt. Sv. Mikuláše 91
Milbach 54
Minden 23
Míšeň 23
Mnichov 24, 176
Modra 96, 134, 159, 169, 185, 186, 187, půd. str. 132
Mohuč 23
Moldava 180
Montauban 24, 176
Montpazier 176
Morava, nepravidelná města 173
Morava, pravidelná města 177
Münster 23
Myskovszky V. 12

Nagy J., historik 11
náměstí 181n.
Německá Lupča 87n., 170, 177, 178, 189, 193, půd. str. 88
Německo, počátky měst. zřízení 22n.
 nepravidelná města 172n.
 pravidelná města 176
Nitra, slovanské hradiště kmenové 59
 biskupství 14
 hrad biskupský 33, 57
 podhradí biskupského hradu 16, 57
 město 6, 7, 8, 9, 16, 55, 56, 57n., 174, 186, 195, půd. str. 58, str. 9
Norimberg 23
Nová Baňa 137n., 170, 193, půd. str. 138
Nové Mesto n. Váhom, ves 55
 město 159, 161n., 168, 177, 186, 188, půd. str. 162
Nové Zámky 159
Nový Bydžov 177
Noyon 22
Nördlingen 23

Obl, Němec v Košicích 79
Offenburg 24
Olomouc 26, 173
Ondřej, rychtář banskobystrický 86
Opava 26, 173
Országovci, v Modre 134
Ortelius 7
Ortvay T., historik 12
Osnabrück 23
Ostřihom, podhradí 16

Paderborn 23
Panonská Hora, klášter 14, 161
Párovce, zaniklá ves u Nitry 60
Paschasius, biskup nitranský 59
Pasov 23
Peeters J., 8
Perényiovci v Stropkově 107
Pezinok 9
Písek 177
plány měst na Slovensku 4n.
Pleidell Am. — o vzniku měst 2

Plešivec 153, 169, 190
Plzeň 177
Podlaha A., o kresbách Willenbergových 6
podloubí 198
Podolínce 56, 77n., 95, 109, 117, 168, 178, 185, 188, půd. str. 76
z Poitiers, páni, zakladatel měst 176
Polabí, počátky měst. zřízení 25
Polsko, počátky měst. zřízení 27
Pongrácovci, v Novém Městě nad Váhom 163
Poprad 54, 180, 181
Praha 26, 173
Prešov, ves Němců v Šariši 55, 97
 město 6, 9, 10, 12, 81, 95, 97n., 103, 169, 178, 180, 181, 183, 184, 185, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 198, 202, půd. str. 98, obr. 4 a 19
Prievidza 95, 123n., 169, 177, 178, 188, půd. str. 122
privilegium při založení města 28
 pro hosty liptovské 54
 pro spišské kopinníky 54
 spiš. Němců z r. 1271 54, 107
prospekty měst na Slovensku 5
Přemysl Otokar II, zakladatel měst 177
Pukanec 137, 141, 185, 190, půd. str. 139
Pustý hrad u Zvolena 41

Quedlinburg 23

radnice 193
Rakousko, počátky měst. zřízení 26
Rimavská Baňa 55, 117
Rimavská Sobota 55, 95, 117n., 169, 177, 178, 185, 188, půd. str. 118
Rostock 25, 177
Roth H. J., kreslír 9
Roth Ch. H., rytec 6
Rothenburg 23
Rottweil 24, 176
Rožňava 151n., 168, 177, 178, 186, 188, 191, půd. str. 152

Ružomberok 3, **147n.**, 170, 174, 190,
půd. str. 146
Van der Rye, kreslíř 6
rychta královská 193

Řecko, města šachovnicová 175
řeka, její poměr k městu 187
Řezno 23, 173
římská města šachovnicová 175

Sabinov 81, 95, 99, **101n.**, 169, 179, 180,
181, 184, 185, 188, 190, půd. str. 102
Samphleben, Němec v Košicích 79
Saint Omer 22
Saint Quentin 22
Sandoměř, městské právo 77
Sandrart J., kreslíř 8
Scala E. 8
Sebechleby 49
Sedmihradsko, počátky měst 27
německá kolonisace 18
Seňa, privilegium 79
Senica 159, **165**
Schennych (Nová Baňa) 137
Schmitzer L., rytec v Norimberku 7
Schöndorf (Széplak), zaniklá ves u Bra-
tislavy 37, 70, 71, 185
Schwerin 25
Sicilie, šachovnicová města 175
Skalica 96, **127n.**, 169, 182, 185, 187,
188, 191, 192, půd. str. 126
Sklabiňa hrad 125
Slezsko, počátky měst. zřízení 27
Slovenská (Zvolenská) Lupča 86, **141n.**,
169, 174, 182, půd. str. 140
půd. str. 148
Smolník 93, 96, **149**, 170, 178, 188,
Soest 23
Spiš, německá kolonisace 18
Spišská Belá 54
Spišská Nová Ves 96, **151**, 169, 179,
180, 181, 183, 185, 188, 190, půd.
str. 150
Spišské Vlchy 55
Spišský Štvrtok 54
Stanislav 177

Stará Ľubovňa, ves 78, 115
město 80, 95, **115n.**, 168, 177, 178,
185, 186, 188, 198, půd. str. 116
Starý Těkov 55, **73n.**, 174, půd. str. 72
Ste Foy la Grande 176
Stendal 25
Stiborovci na Beckově 159, 160
v Modre 134
v Novém Městě nad Váhom 161, 163
v Skalici 127
Stráža 54
Stropkov 95 **107**, 177, 191, půd. str.
108
Stříbro 26, 173, 177
Sv. Jur 9
Sv. Kríž n. Hronom 55, 56, **75**
Széchy Tomáš, v Rimavské Sobotě 117
Szentpétery Em. 11
Széplak (Schöndorf), zaniklá ves u
Bratislavy 37, 70, 71, 185
Széplak, klášter u Košic 15

Šimák J. V. — o vzniku měst 2
Šmilauer V. 11
Španělsko, šachovnicová města římská
175
špitály městské 193
Špýr 23
Štěpán, arcibiskup kaločský, v Rimav-
ské Sobotě 117
Štitník **153**, 169, 182, 187, 190, 191,
půd. str. 154

Těkov, stoliční hrad 73
podhradí 55, **73n.**, 174, půd. str. 72
Tomáš comes, v Skalici 127
Tomáš, ostříhomský arcibiskup 61
Tomáš, syn Šimonův, v Německé Lup-
či 87
Tomek V. V. — o vzniku měst 166
Topoľčany 56 **75**, 177, 178, 182, 188,
půd. str. 74, obr. 28
Torňa hrad 153
z Toulouse, hrabata 24, 176
Tournai 22

Trnava ves 169, 180
město 4, 8, 9, 35, 36, **44n.**, 57, 169,
177, 178, 182, 184, 185, 186, 188,
190, 192, 193, 198, půd. str. 46, obr.
14
Trenčín, stoliční hrad 61
ves 63
město 7, 56, **61n.**, 174, 182, 185,
191, půd. str. 64, obr. 11 a 16
Turč. Sv. Martin 95, **125n.**, 169, 182,
186, půd. str. 124

Uhrovec hrad 133
Uhry, počátky měst. zřízení 27
z Ujlaku páni, v Hlohovci 129
ulice 183n.
Ulm 23

Václav II., král český a velkokníže
polský 77
Vavřinec, rychtář v Bardějově 105
Vavřinec, vévoda sriemský, v Novém
Městě nad Váhom 161
Veľká Lomnica 54
Veľký Slavkov 54
Veľký Šariš 95, 99, 169
Víděň 26
Víděňské Nové Město 26
villes-neuves 176
Villingen 24, 176
Vojtišek V. — o vzniku měst 167
Vrbov 54
Vydrica, ves u Bratislavy 37, 73
Vysoké Mýto 177

Wagner C. 11
Wagner J. Ch., z Augsburgu 8
Walter, budínský rychtář či župan 61
Weber J., kreslíř v Prešově 6
Wenzel G., historik 11
Werner F. B., kreslíř 9
Willenberg J., kreslíř 6, 41
Wocho, měšťan bratislavský 38
Wolff J. P., 9
Worms 23
Würzburg 23

Ypry 22

Zahradník J., — o kresbách Willen-
bergových 6
Zápolský Štěpán a Emerich, v Kež-
marku 113n., 196
z Zähringen, vévod. rod 24, 176
Zeiller M. 6
Zhořelec 27
Znievský klášter 113
Znojmo 26, 173
Zoborský klášter 14
Zvolen, stoliční hrad 41, 85
podhradí pod stolič. hradem 35, **39n.**
město 6, 7, **39n.**, 169, 185, 188, půd.
str. 40, obr. 2 a 12
Zvolenská (Slovenská) Lupča 86, **141n.**,
169, 174, 182, půd. str. 140
Zycha A. — o vzniku měst 166

Žilina, ves 121, 122
město **119n.**, 170, 178, 183, 186, 188,
198, půd. str. 120.

SEZNAM VYOBRAZENÍ.

PŮDORYSY V TEXTU

	Strana		Strana
1. Sv. Benědik nad Hronom	34	25. Stará Ľubovňa	116
2. Zvolen	40	26. Rimavská Sobota	118
3. Krupina	42	27. Žilina	120
4. Trnava	46	28. Prievidza	122
5. Banská Štiavnica	50	29. Turčiansky Sv. Martin	124
6. Nitra	58	30. Skalica	126
7. Komárno	62	31. Hlohovec	130
8. Trenčín	64	32. Bánovce nad Bebr.	131
9. Bratislava	68	33. Modra	132
10. Těkov	72	34. Kremnica	136
11. Topoľčany	74	35. Nová Baňa	138
12. Podolíneec	76	36. Pukanec	139
13. Košice	82	37. Zvolenská Ľupča	140
14. Banská Bystrica	84	38. Lubietová	142
15. Německá Ľupča	88	39. Brezno	144
16. Liptovský Sv. Mikuláš	89	40. Ružomberok	146
17. Gelnica	90	41. Smolník	148
18. Jasov	92	42. Spišská Nová Ves	150
19. Prešov	98	43. Rožňava	152
20. Sabinov	102	44. Štitník	154
21. Bardějov	104	45. Dobšiná	156
22. Stropkov	108	46. Beckov	158
23. Levoča	110	47. Nové Mesto nad Váhom	162
24. Kežmarok	112	48. Děvín	164

PŘÍLOHY

1. Bratislava. (Merianův pohled z J. L. Gotofredovy kroniky Neue archontologia cosmica, Frankfurt n. M., 1649.)
2. Zvolen. (Prospekty J. Willenberga z r. 1596. Sbírký strahovského kláštera v Praze.)
3. Banská Štiavnica. (Gualdo Priorato, Continuatione dell' historia di Leopoldo Cesare, Vídeň, 1676.)
4. Prešov. (J. Weber, Wappen der Königl. Freyen Stadt Epperies in Ober Ungarn, Levoča, 1668; ryl Ch. H. Roth.)
5. Kremnica. (Vložka z Mayerlovy Historia Cremmiciensis Conventus, 1772. Konvent františkánů v Kremnici.)
6. Košice. (Houfnagliův pohled) podle předlohy J. van der Rye) z Braunova díla Urbium praecipuarum totius mundi liber sextus, Kolín n. R., 1618.)
7. Bratislava. (Houfnagliův pohled z Braunova díla Urbium praecipuarum totus mundi liber quartus, Kolín n. R., 1618.)
8. Kežmarok. (Záhlaví z výučního listu. Ryl Jan Jiří Lumnitzer, 1814.)
9. Nitra. (Nejspíše z Braunovy kroniky Civitates orbis terrarum, Kolín n. R., 1618.)
10. Banská Štiavnica.
11. Trenčín. (Vesmés ilustrace z díla Gualda Priorata, Continuatione dell' historia di Leopoldo Cesare, Vídeň, 1676.)
12. Zvolen.
13. Krupina. (Vesmés ilustrace z díla Gualda Priorata, Continuatione dell' historia di Leopoldo Cesare, Vídeň, 1676.)
14. Trnava. (Záhlaví ze seznamu členů magistrátu z r. 1781.)
15. Bratislava.
16. Trenčín.
17. Banská Štiavnica.
18. Bratislava.
19. Náměstí v Prešově.
20. Kolbachy (Spiš).
21. Městský hrad v Banské Štiavnici.
22. Náměstí v Bardějově.
23. Náměstí v Kremnici.
24. Náměstí v Levoči.
25. Stará osada v Kežmarku.
26. Městský hrad v Banské Bystrici.
27. Model Bardějova.
28. Topoľčany.
29. Kysucké Nové Mesto.

OBSAH.

I. Úvod	1—12
II. Všeobecné příčiny zakládání měst v Uhrách	13—32
A) Hospodářská a správní soustava v Uhrách v době románské	13
B) Počátky soustavy feudální v Uhrách. Vznik našich měst	17
III. Vznik a půdorysný rozvrh jednotlivých měst na Slovensku	33—165
A) Města z pozdní doby románské	33
1. Tržní osady pod stoličními hrady	36
Podhradí hradu Bratislavy	36
Podhradí hradu Zvolena	39
2. Prvá tržní města mimo hrady	43
Krupina	43
Trnava	45
3. Vznik dolnouherských měst báňských	49
Banská Štiavnica	49
B) Města raně gotická	53
1. Nejstarší tržní města pod stoličními hrady ve „starém“ Slovensku	57
Nitra	57
Komárno	61
Trenčín	61
Město Bratislava	65
Osada u těkovského hradu (Starý Těkov)	73
2. Západoslovenská tržní města mimo hrady	75
Topoľčany	75
Sv. Kríž nad Hronom	75
3. Počátky obchodních měst na východním Slovensku	77
Podolíneec	77
Košice	79
4. Počátky rozvoje dolnouherských báňských měst na horním Hronu a v Liptově	85
Banská Bystrica	85
Německá Lupča	87
Liptovský Sv. Mikuláš	91

5. Vznik báňských měst hornouherských	91
Gelnica	91
Osada při klášteře v Jasově	93
C) Města z vrcholné doby gotické	94
1. Obchodní města na východním Slovensku	97
Prešov	97
Sabinov	101
Bardějov	103
Stropkov	107
Levoča	107
Kežmarok	111
Stará Ľubovňa	115
2. Obchodní města na jižním Slovensku	117
Rimavská Sobota	117
3. Obchodní města okruhu žilinského	119
Žilina	119
Kysucké Nové Město	123
Prievidza	123
Turčiansky Sv. Martin	125
4. Obchodní města na západním Slovensku	127
Skalica	127
Hlohovec	129
Bánovce nad Bebravou	133
Modra	134
5. Rozvoj dolnouherských báňských měst	134
Kremnica	134
Nová Baňa	137
Pukanec	141
Zvolenská Ľupča	141
Ľubietová	143
Brezno	145
Ružomberok	147
6. Rozvoj báňských měst hornouherských na Spiši. Zakládání měst na panství Bebeků v Gemeru	149
Smolník	149
Spišská Nová Ves	151
Rožňava	151
Plešivec	153
Štitník	153
Dobšiná	155
D) Města pozdně gotická	157
Beckov	159
Nové Město nad Váhom	161
Děvín	163
Senica	165

IV. Stavební rozbor středověkých měst na Slovensku	166—198
A) Způsob vzniku města	166
B) Půdorysný typ měst	170
C) Základní prostorové a stavební složky městského organismu	181
V. Výtvarný charakter středověkého města	199—205
	*
<i>Les villes médiévales en Slovaquie</i>	206—217
	*
Rejstřík	219—225
Seznam vyobrazení	226—227
Obsah	228—230
Fotografické přílohy	

VÁCLAV MENCL

STŘEDOVĚKÁ MĚSTA NA SLOVENSKU

(str. VIII + 230 in 8° s 48 vyobr. v textu a s 20 obrazovými přílohami).

LES VILLES MÉDIÉVALES EN SLOVAQUIE

Vydala v roku 1938

UČENÁ SPOLEČNOST ŠAFAŘÍKOVA V BRATISLAVĚ

jako 26. svazek „Prací USŠ“ v 1000 výtiscích.

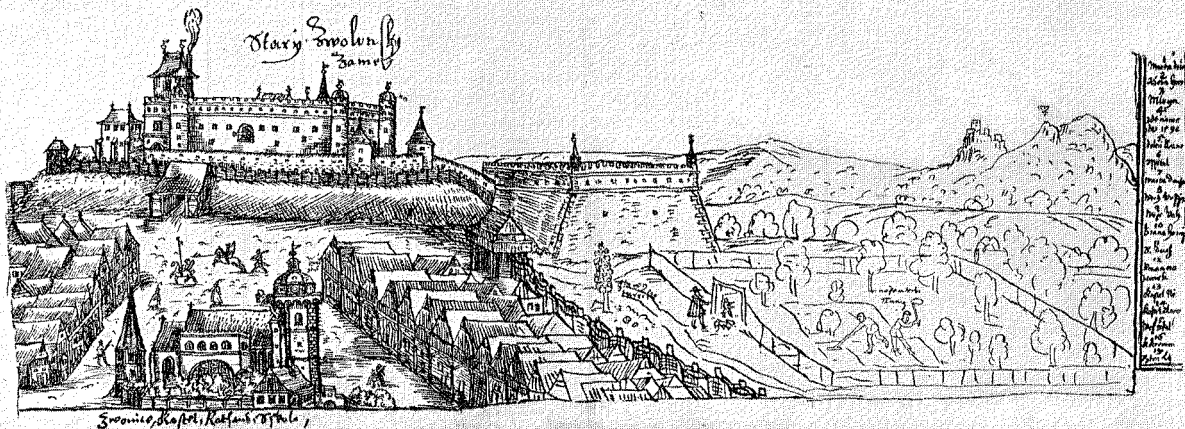
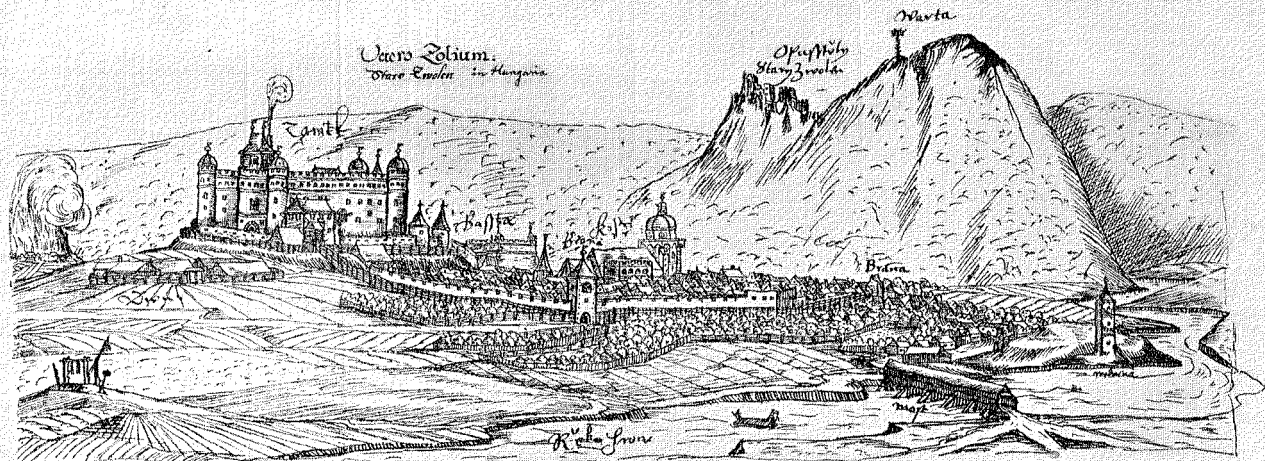
Tiskla akc. tiskárna „Universum“ v Bratislavě.

TOPOGRAPHIA REGIAE LIBERAEQ. CIVITATIS POSONIENSIS UVLGO *Stressburg* HUNGARIAE SUPERIORIS AD DANUBIVM
 SITA CVM ADIACENTI CASTRO VBI SACRA REGNI HUNGARIE CORONA CONSERVATVR.

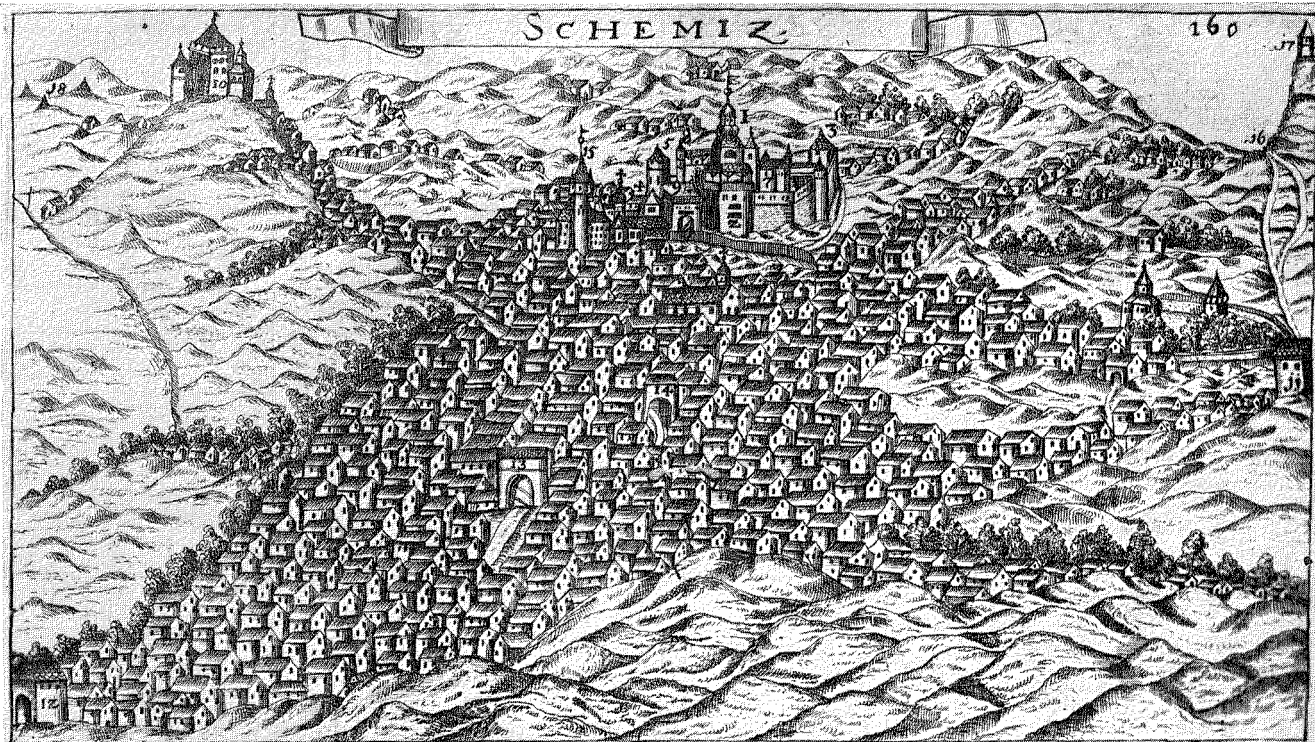
1. Bratislava.

Merianův pohled z J. L. Gotofredovy kroniky *Neue archontologia cosmica*, Frankfurt n. M., 1649.

2. Zvolen.

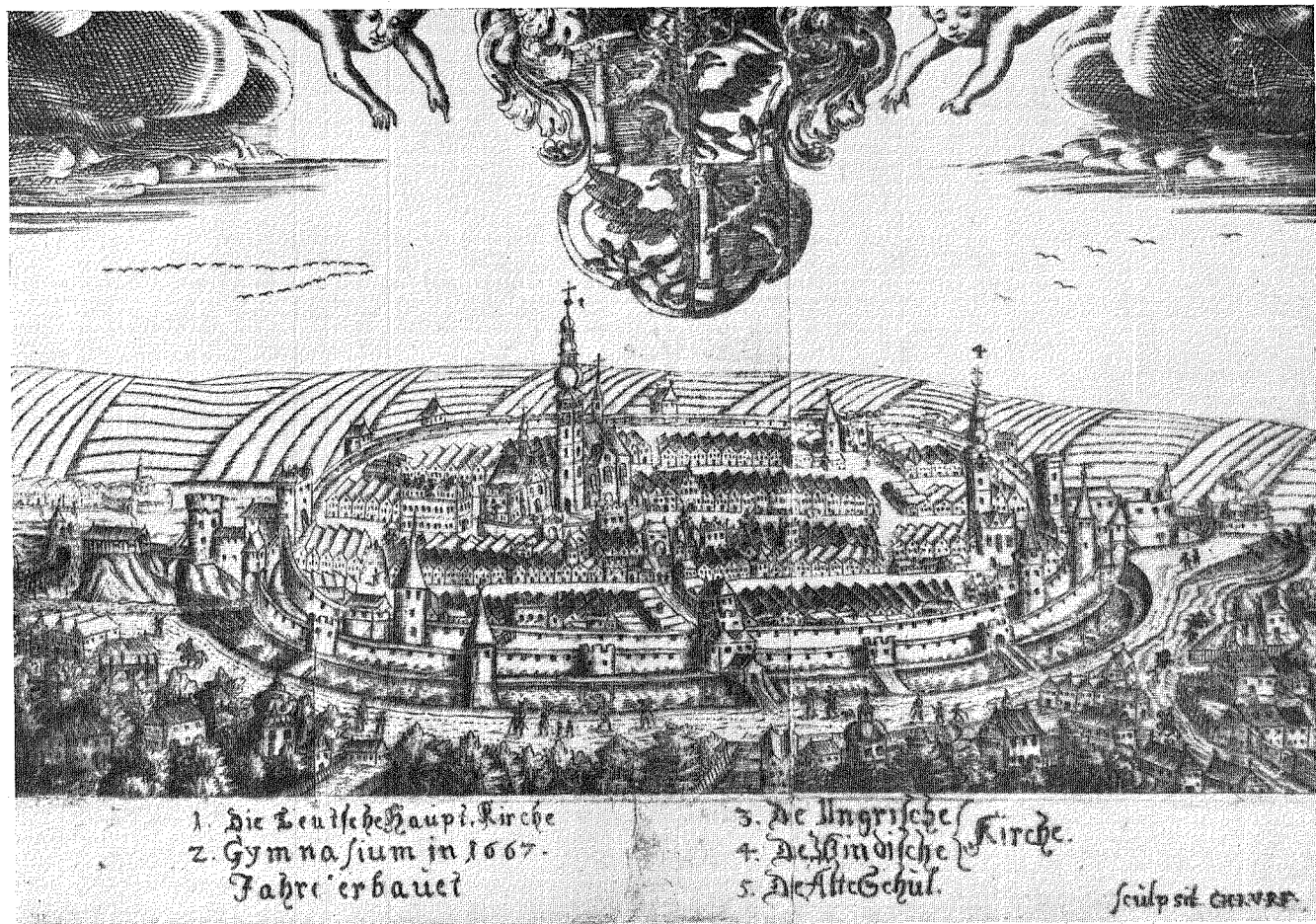
Prospekty J. Willenberga z r. 1596 (Sbírký strahovského kláštera v Praze).

1. Il Castello. 2. Un bastione con 3 pezzi di cannoni. 3. Una rondella con un pezzo di cannone. 4. Il campanile. 5. La torre della polvere sotto la quale sta l'Arsenale. 6. Porta del Castello. 7. Quartiere del Comandante. 8. Quattro Rondelle piccole cantonate. 9. Due cannoni. 10. Il castello nuovo. 11. Porta de Cremz. 12. Porta di Kerpzen. 13. Porta appresso il Cortile della Camera. 14. Porta per entrar nella Città. 15. Casa del Publico. 16. Strada verso Altem. 17. Casuccia per la guardia. 18. Le miniere d'argento.

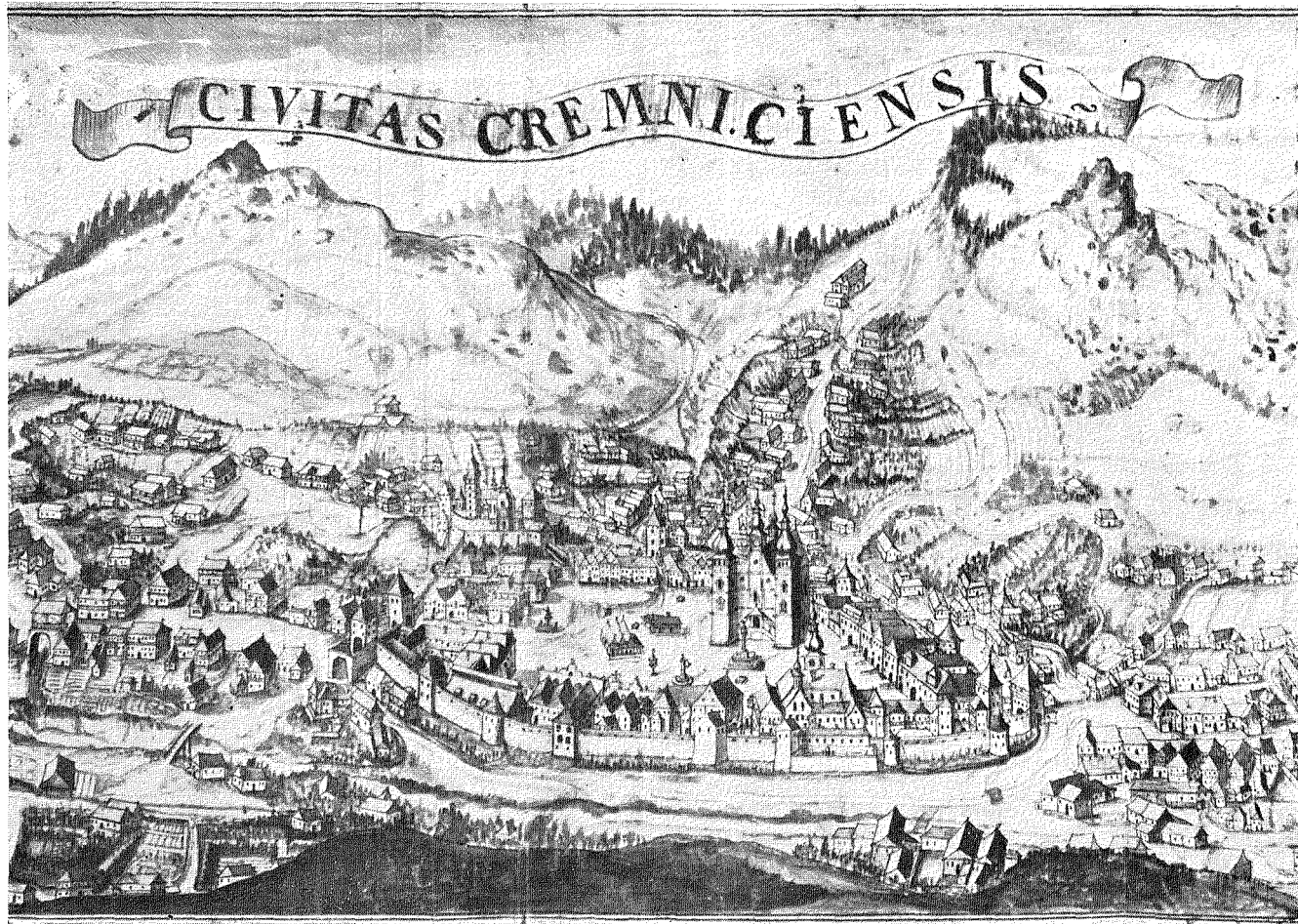
3. Banská Štiavnica.

Gualdo Priorato, Continuatione dell' historia di Leopoldo Cesare, Videñ, 1676.

4. Prešov.

J. Weber, Wappen der Königl. Freyen Stadt Eperies in Ober Ungarn, Levoča, 1668; ryl Ch. H. Roth.

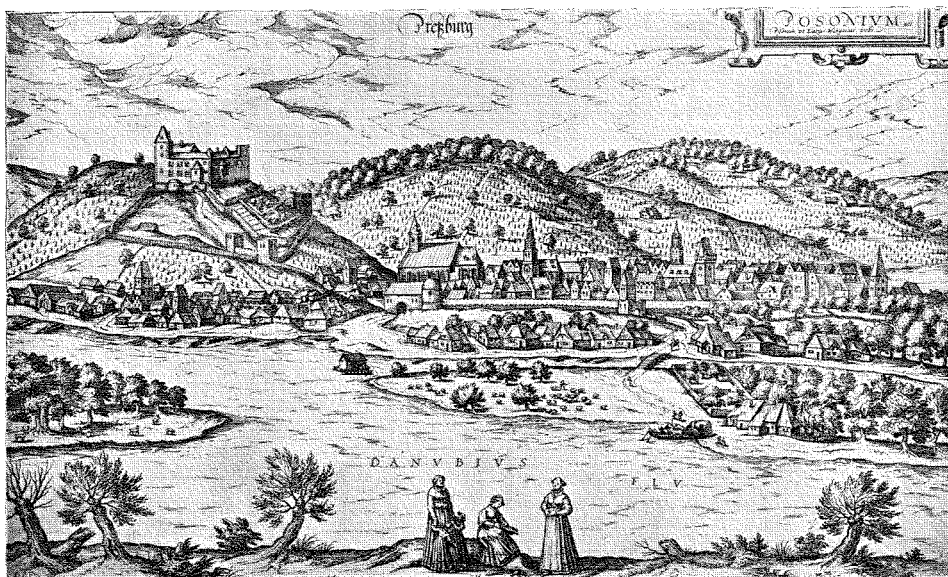
5. Kremnica.

Vložka z Mayerlovy *Historia Cremniciensis Conventus*, 1772. Konvent františkánů v Kremnici.

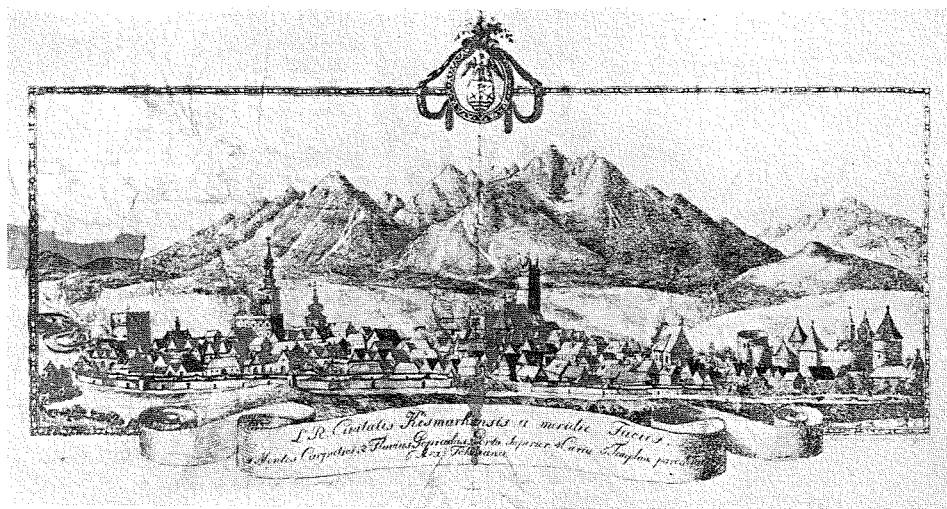
6. Košice.

Houfnagliův pohled (podle předlohy J. van der Rye) z Braunova díla Urbium praecipuarum totius mundi liber sextus, Kolín n. R., 1618.

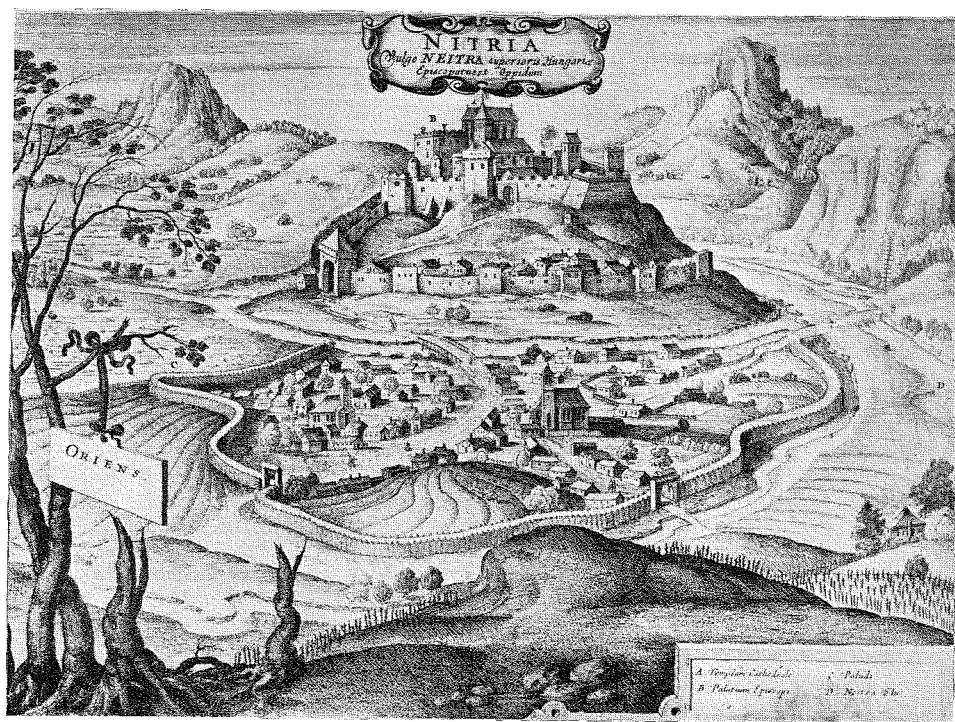
7. Bratislava.

Houfnagliův pohled z Braunova díla Urbium praecipuarum totius mundi liber quartus, Kolín n. R., 1618.

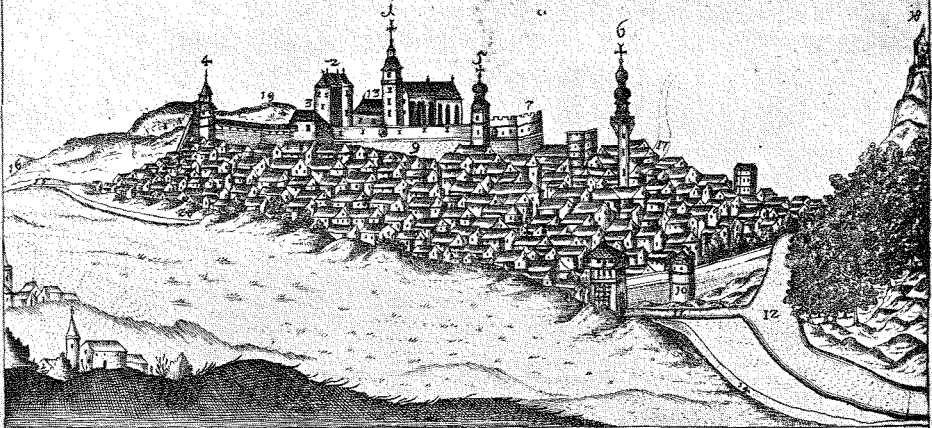
8. Kežmarok.

Záhlaví z výučního listu. Ryl Jan Jiří Lumnitzer, 1814.

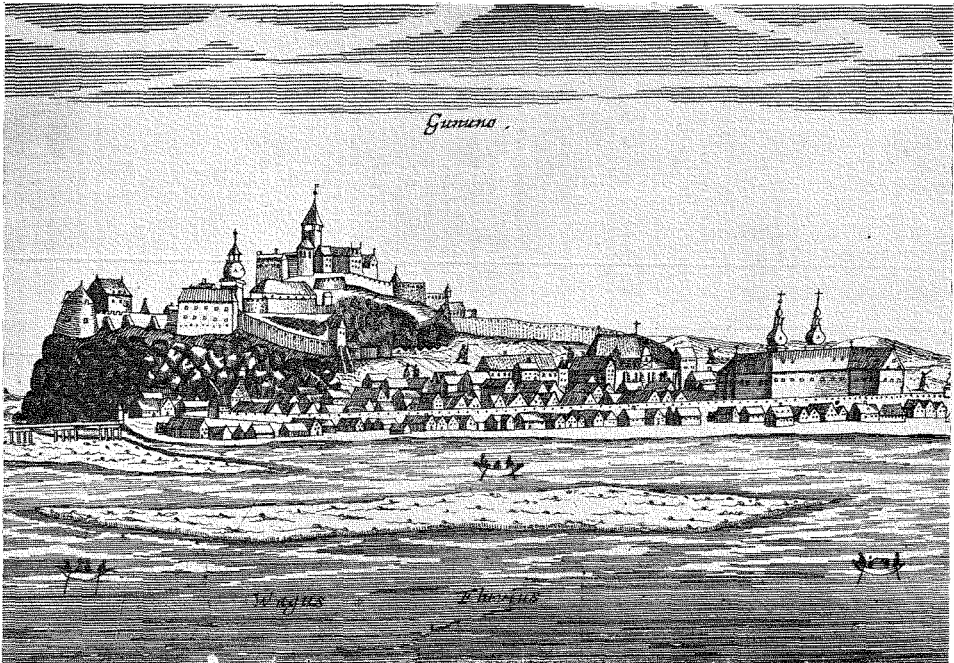
9. Nitra.

Nejspíše z Braunovy kroniky Civitates orbis terrarum, Kolín n R., 1618.

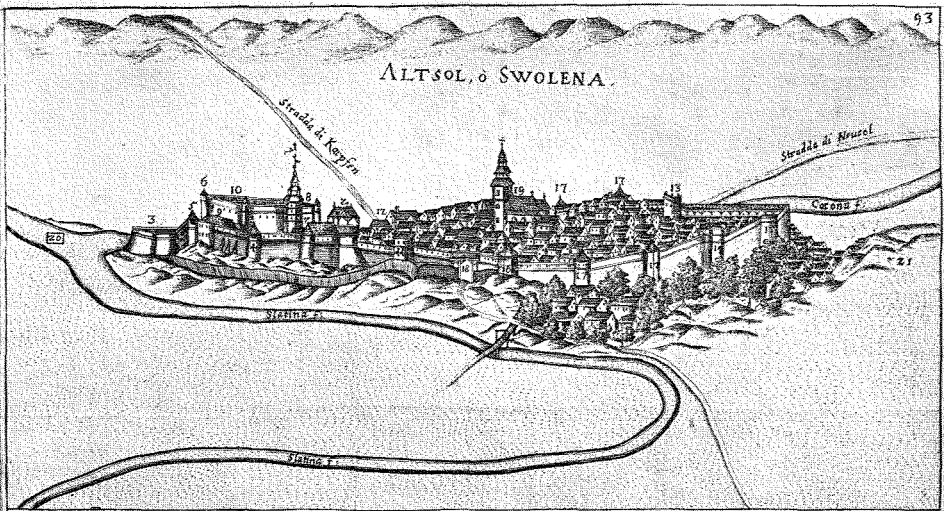
1. La Chiesa grande nel Castello. 2. La Torre Alta con 4 cannoni. 3. Via rondella. 4. Una torre armata di Muschettioni. 5. Porta per la quale s'entra nel Castello. 6. La torre della Piazza. 7. Quartiere del Comandante. 8. Porta di Cremid. 9. Mura del Castello con fossa d'acqua. 10. Rondella della qual forma ne sono 14 attorno la Città. 11. Fiume Bistizza, che entra nella Città. 12. Fiume Corona nel quale mira la Bistizza. 13. La Chiesa de Vandalì. 14. Strada di Cremid. 15. Strada di Stuben. 16. Fozzo della Signora dove e la Montagna. 17. Porta di Ply, o pris. 18. Casa della sentinella su la Montagna. 19. Montagna, che signo reggia la Città. 20. Porta della qual forma ne sono 6. nella Città.

10. Banská Štiavnica.

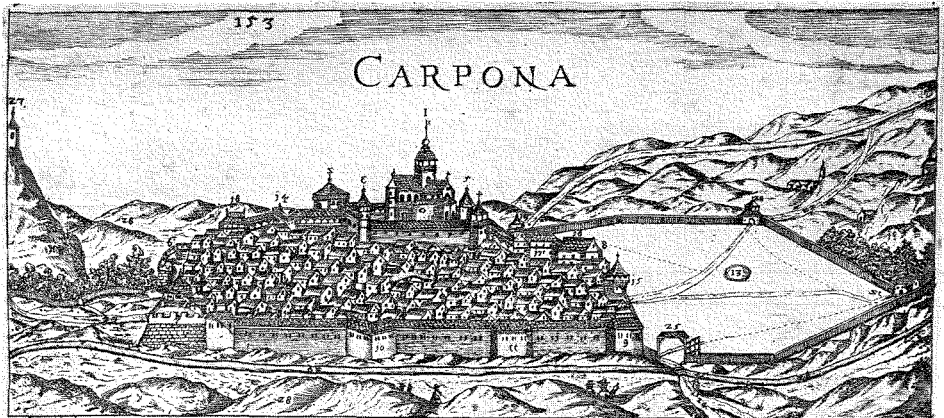
11. Trenčín.

Vesmès illustrace z díla Gualda Priorata, Continuatione dell' historia di Leopoldo Cesare, Videň, 1676.

1. La Torre grande del castello con un pezzo di cannone. 2. Un bastione con 2. cannoni. 3. Un altro bastione. 4. Una Rondella con un piccolo cannone. 5. Un'altra Rondella. 6. Un'altra Rondella. 7. L' Arsenal. 8. Due cannoni verso la Città. 9. Moschetti, e piccoli cannoni. 10. Torre vecchia del Castello. 11. Porta del Castello. 12. Porta di Krupina. 13. Porta di Swol. 14. Porta nuova. 15. Un'altra bastione. 16. Porta piccola. 17. quattro Rondelle verso la Città. 18. Porta vecchia. 19. Chiesa di S. Elisabetta. 20. Congiunzione delli 2 fiumi. 21. Montagne dove si case del paese.

12. Zvolen.

1. La Madonna Chiesa del castello. 2. Torre alta con due cannoni. 3. Torre della polvere. 4. Quartiere del Commandante. 5. Torre armata di moschetti. 6. Bastione de Turchi con un pezzo di cannone. 7. Bastione inferior. 8. Bastione verso il Borgo. 9. Rivellino contro il Borgo. 10. Rivellino nelle mura della Città. 11. Altro rivellino nelle sudete mura. 12. Porta de Turchi con 2. cannoni. 13. Borgo con 177 case. 14. Falsa traga con due batterie. 15. Porta superiore con due cannoni. 16. Casa di Gasparo Baroli. 17. Casa del Bory. 18. Casa del Visconte selvi. 19. Porta del Borgo. 20. Vellita, o scianella. 21. Altra vellita. 22. Strada di Schmitz. 23. Strada verso Segin, et Offegrad. 24. Strada di Altsol. 25. Porta del Borgo. 26. Rivolo chiamato Crasizza. 27. Torre dove si fa la guardia. 28. Due montagne, che dominano la Città.

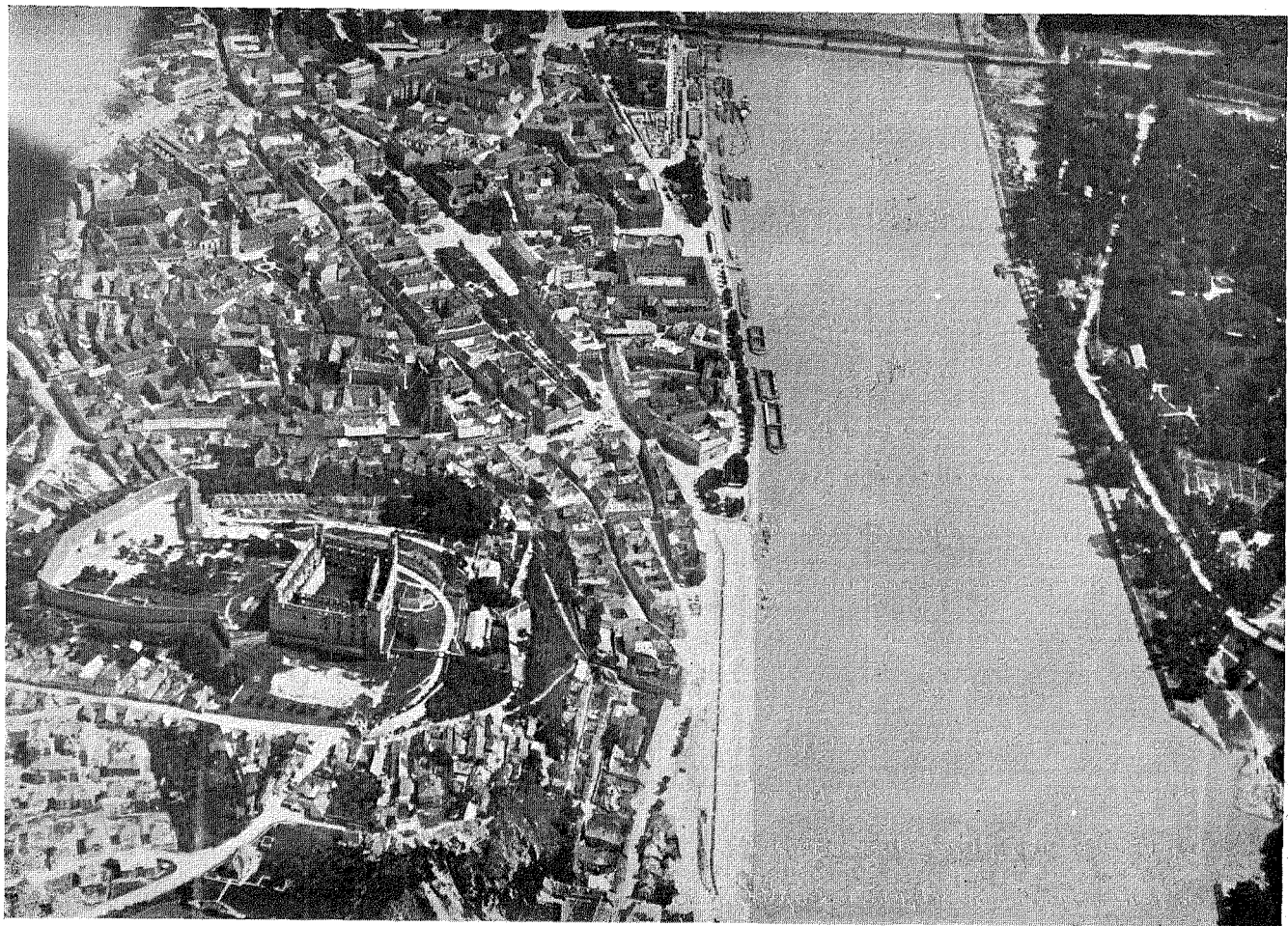
13. Krupina.

Vesměs ilustrace z dila Gualda Priorata, Continuatione dell' historia di Leopoldo Cesare, Videň, 1676.

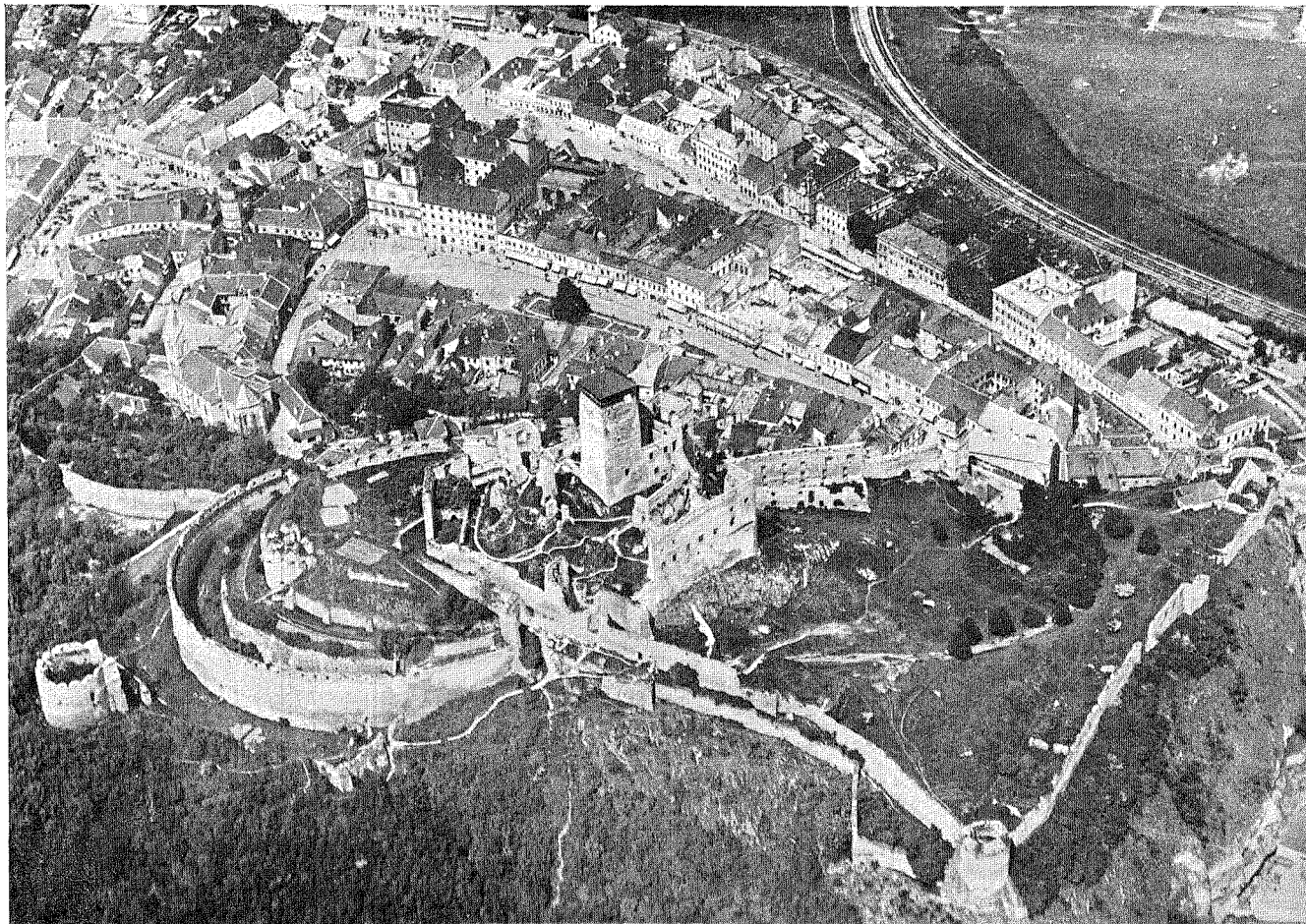

14. Trnava.

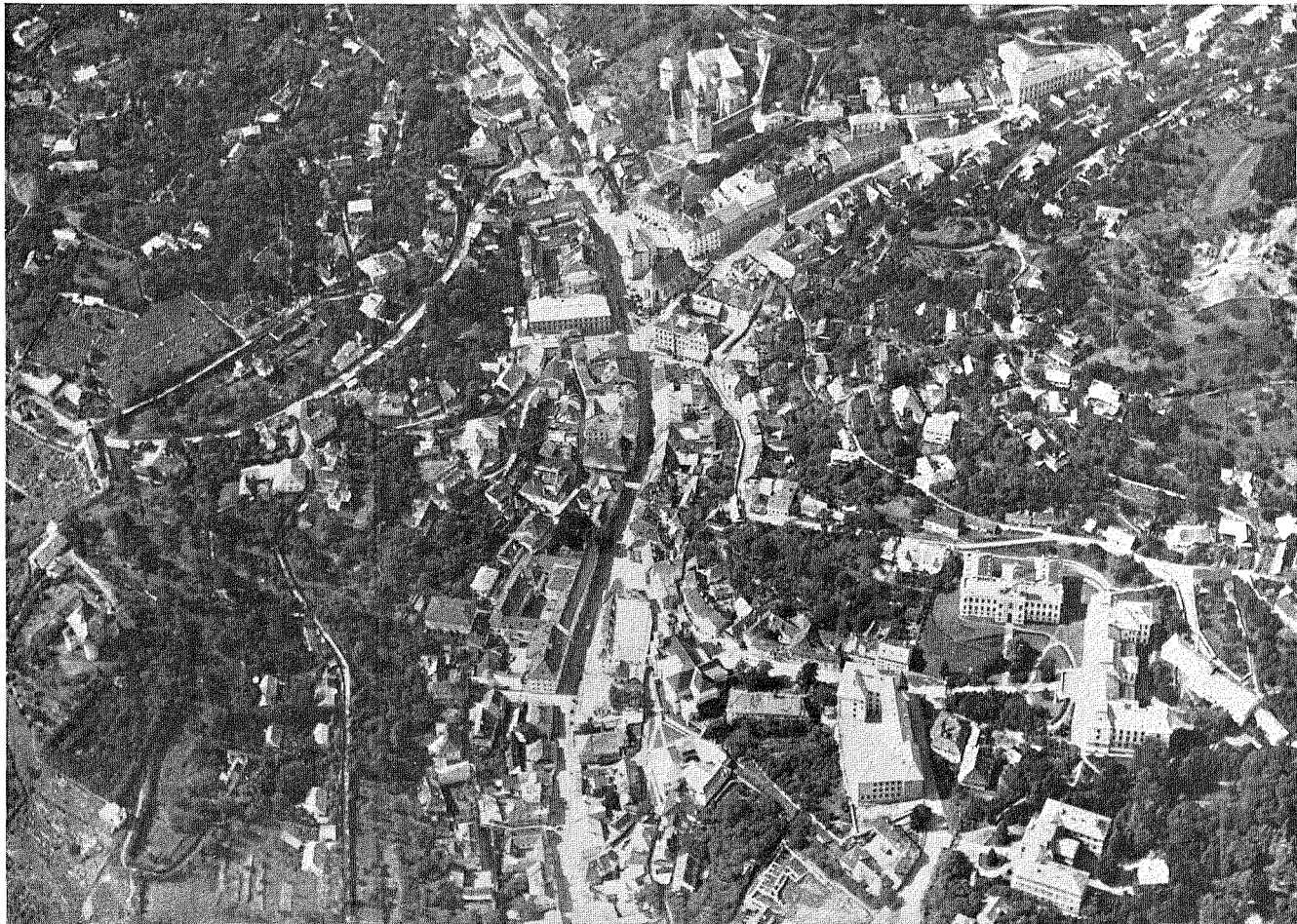
Záhlaví ze seznamu členů magistrátu z r. 1781.

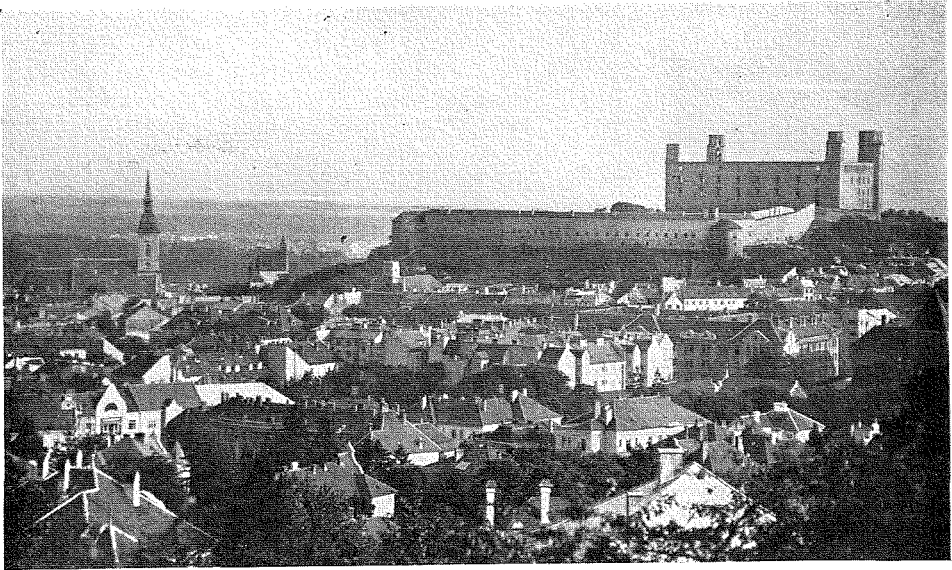
15. *Bratislava.*

16. *Trenčín.*

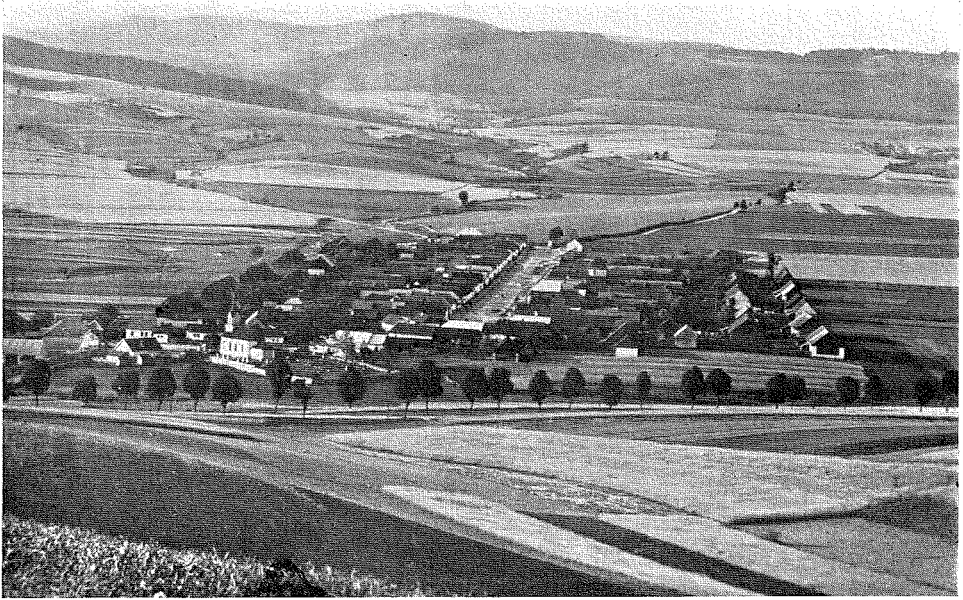
17. *Banská Štiavnica.*

18. *Bratislava.*

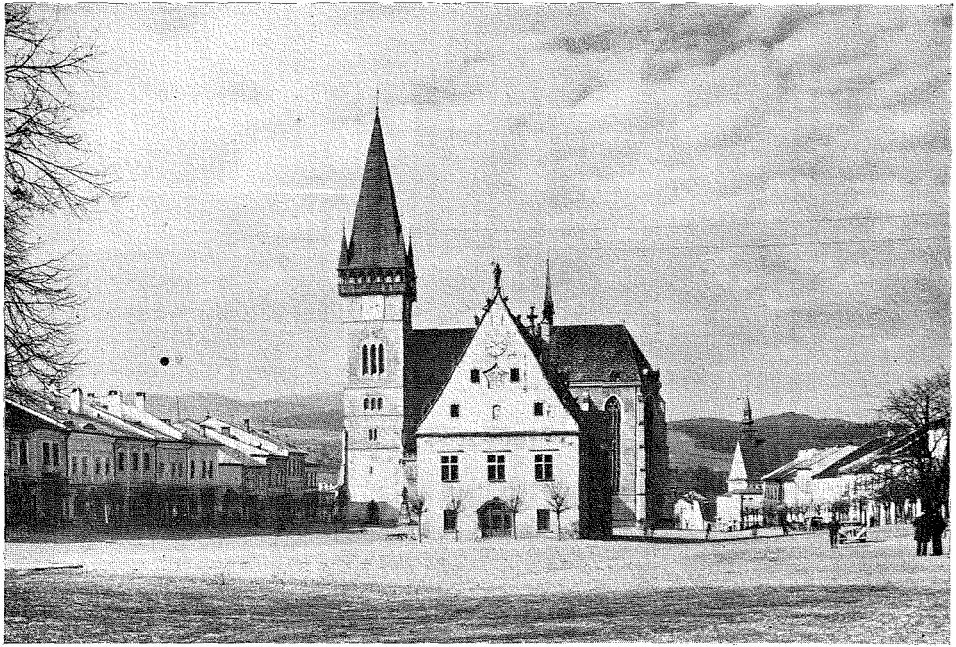
19. *Náměstí v Prešově.*

20. Kolbáchy (Spiš).

21. Městský hrad v Banské Štiavnici.

22. *Náměstí v Bardějově.*

23. *Náměstí v Kremnici.*

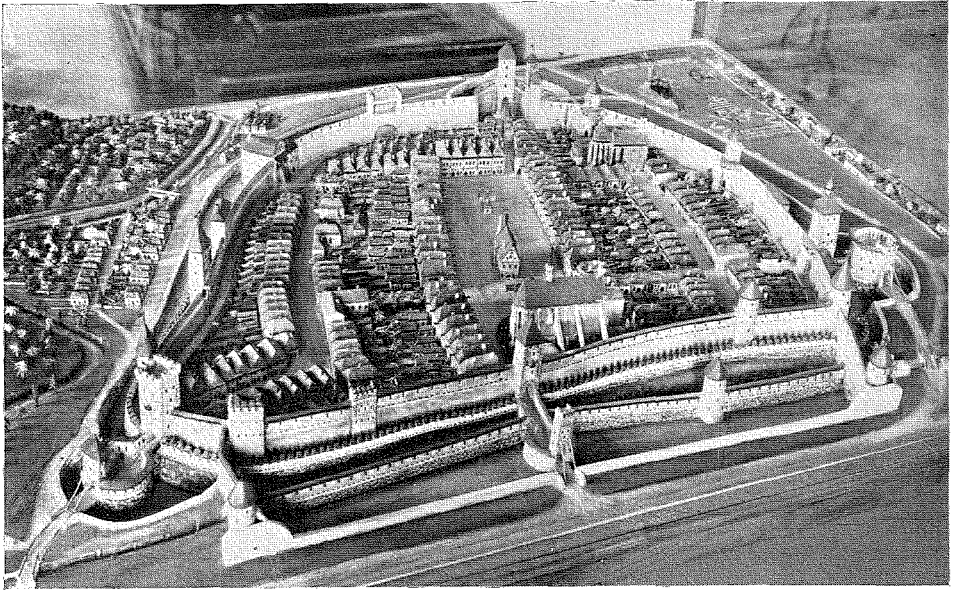
24. *Náměstí v Levoči.*

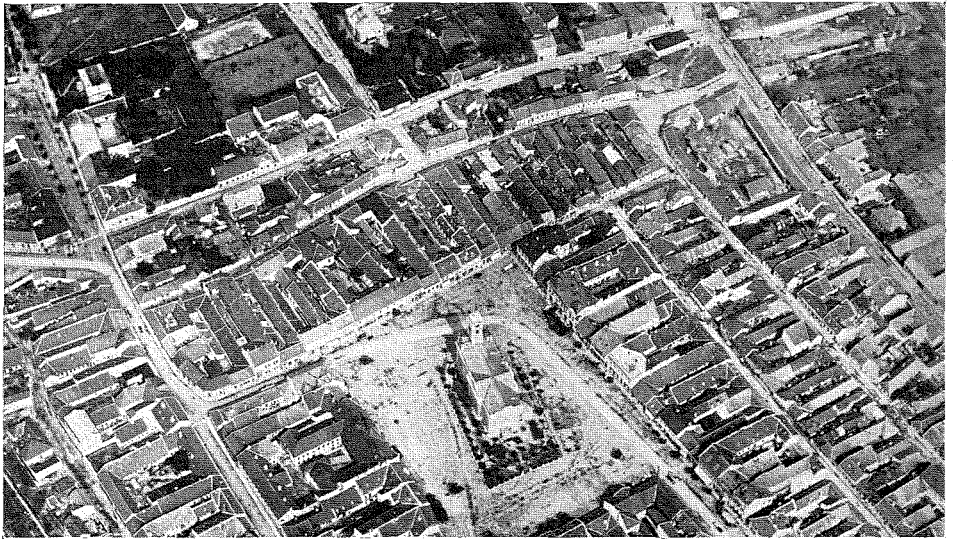
25. *Stará osada v Kežmarku.*

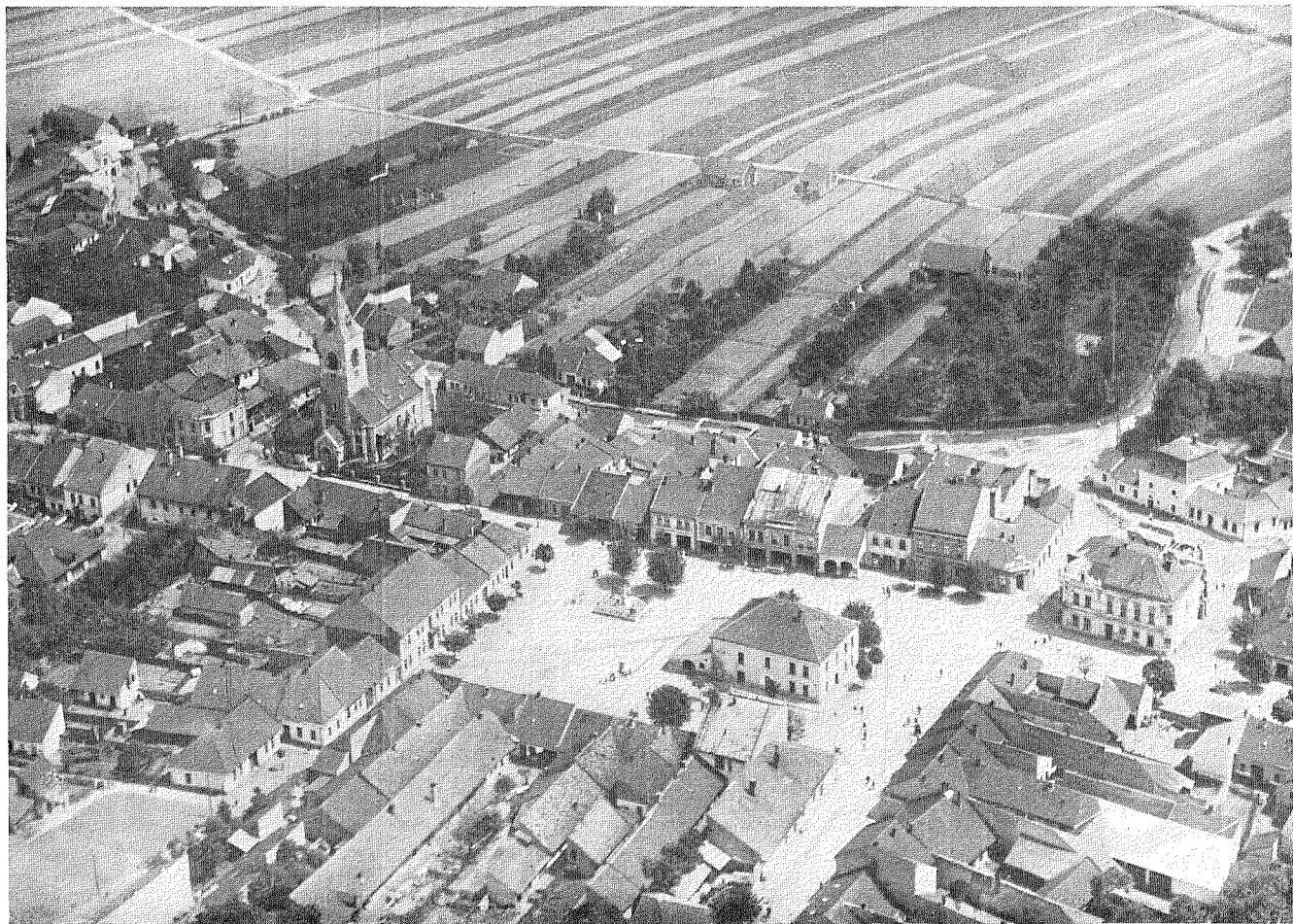
26. Městský hrad v Banské Bystrici.

27. *Model Bardějova.*

28. *Topolčany.*

29. *Kysucké Nové Město.*